

НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

22

БЕЛАРУСІКА ALBARUTHENICA

UNESCO

**ГРАМАДСКАЕ АБ'ЯДНАННЕ
«МІЖНАРОДНАЯ АСАЦЫЯЦЫЯ БЕЛАРУСІСТАЎ»**

**НАЦЫЯНАЛЬНЫ НАВУКОВА-АСВЕТНЫ ЦЭНТР
ІМЯ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ
ПРЫ МІНІСТЭРСТВЕ АДУКАЦЫІ
РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ**

**БЕЛАРУСІКА
ALBARUTHENICA**

22

НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ *нататкі*

МАТЭРЫЯЛЫ ІІІ МІЖНАРОДНАГА КАНГРЭСА БЕЛАРУСІСТАЎ
«БЕЛАРУСКАЯ КУЛЬТУРА Ў ДЫЯЛОГУ ЦЫВІЛІЗАЦЫЙ»

1 сесія – 21-25 мая • 2 сесія – 4-7 снежня • Мінск, 2000 г.

МІНСК «БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР» 2001

УДК 323.1(476)(043.2)
ББК 66.5(4Бей)
Н 35

Серыя заснавана ў 1993 годзе

Рэдакцыйная калегія

кандыдат юрыдычных навук *Галіна Дзёрбіна*,
кандыдат філасофскіх навук *Станіслаў Дубянецкі (выдавецкі рэдактар)*,
кандыдат гістарычных навук *Эдуард Дубянецкі (галоўны рэдактар)*,
доктар гістарычных навук *Леанід Лыч*

Рэдкалегія выказвае падзяку

UNESCO — за дапамогу ў правядзенні кангрэса;

Моніцы Банкоўскі (Швейцарыя) —

за дапамогу ў падрыхтоўцы выдання да друку;

**Дзяржаўнаму камітэту па справах рэлігій і нацыянальнасцей
Рэспублікі Беларусь** — за фінансаванне друку зборніка.

Нацыянальныя пытанні: Матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў
Н 35 «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (Мінск, 21-25 мая, 4-7 снеж.
2000 г.) / Рэдкал.: Э. Дубянецкі (гал. рэд.) і інш. — Мн.: "Беларускі кніга-
збор", 2001. — 224 с. — (Беларусіка = Albaruthenica; Кн. 22)

ISBN 985-6638-36-4.

У зборнік уключаны даклады пра фарміраванне і развіццё нацыянальнай сама-
свядомасці беларусаў. Разглядаюцца пытанні этнагенезу, самабытнасці, стэрэатыпаў,
менталітэту, дзяржаўнасці, міждзяржаўных адносін. У асобны раздзел выдзелены
матэрыялы пра нацыянальныя супольнасці Беларусі. Кніга разлічана на гісторыкаў,
філосафаў, палітолагаў, сацыёлагаў, а таксама на шырокія колы чытачоў.

УДК 323.1(476)(043.2)

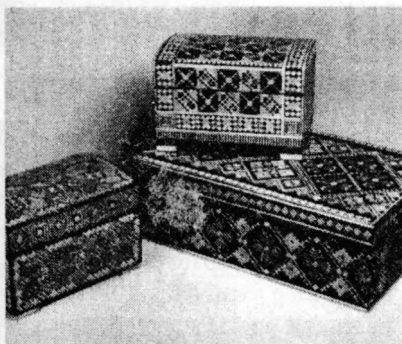
ББК 66.5(4Бей)

ISBN 985-6638-36-4

© Калектыў аўтараў, 2001

АГУЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

ЭТНАГЕНЕЗ,
САМАБЫТНАСЦЬ,
СТЭРЭАТЫП,
МЕНТАЛЬНАСЦЬ

Уладзімір Конан (Мінск)

БЕЛАРУСКАЯ АЛЬТЭРНАТЫВА: глабалізацыя і нацыянальнае адраджэнне

«Человеческое — слишком человеческое»

(Ф. Ницше)

Паняцце *глабалізацыя* — нетрадыцыйнае, бо не мае лацінскага адпаведніка, як большасць навуковай, філасофскай і сацыяльна-палітычнай тэрміналогіі. Сёння яно застаецца, хутчэй, клопамат актуальнай геапалітыкі і этналогіі, чым навуковай праблемай. Бо пакуль што няма *глабальных манаграфіяў* пра глабалізацыю. Няма ўсебаковага асвятлення гэтай праблемы ў айчынай энцыклапедычна-даведачнай літаратуры. У рускім філасофскім энцыклапедычным слоўніку¹ ёсць паняцце *глабальных праблем*, сутнасць якіх у пачатку 1980-х гг. бачылася ў вырашэнні такіх задач, як недапушчэнне тэрмаядзернай вайны, забеспячэнне міжнароднага міру, пераадоленне ўзрастаючай розніцы жыццёвага ўзроўню, энергазабеспячэння паміж багатымі і беднымі рэгіёнамі і краінамі, прадукцыйнае дэмаграфічных крызісаў — дэмаграфічных выбухаў, з аднаго боку, дэпапуляцыі, з другога; папярэджанне экалагічных катастрофаў у рэгіянальных і глабальных маштабах.

Гэтыя і іншыя глабальныя праблемы даследаваліся ў літаратуры 1980–90-х гг.² У канцы дваццатага стагоддзя да іх дадаваліся новыя аспекты, якія дэтэлізуюць агульную праблематыку. Сюды адносяцца негатыўныя наступствы навукова-тэхнічнай рэвалюцыі, напрыклад, глабальнае забруджванне

¹ Философский энциклопедический словарь. М., 1983. С. 117.

² Гудожник Г. С., Елисеева В. С. Глобальные проблемы в истории человечества. М., 1989. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности / Пер. с англ. и франц. М., 1990.

навакольнага асяроддзя (парніковы эффект, радыёактыўнае забруджванне), вычарпальнасць прыродных энерганосябітаў і іншыя агульначалавечыя праблемы, якія выклікалі да жыцця новыя кірункі (глабальную экалогію, глабальны маніторынг — назіранне за планетарнымі працэсамі і з’явамі ў біясферы, у тым ліку за вынікамі антрапагеннага ўздзеяння на прыроду)³.

Названыя праблемы сёння даследуюцца метадам дакладных навук, сацыялогіяй, паліталогіяй, знаходзяцца ў цэнтры ўвагі геапалітыкі. Тут я хачу спыніцца на не менш важных універсальна-гуманітарных і спецыфічна нацыянальных праблемах глабалізацыі, галоўным чынам у аспекце выжывання беларускай нацыі. Яе гістарычны лёс і верагодныя перспектывы тыповыя для многіх народаў, адсунутых імперыямі ў цень гісторыі. З лёсам выжывання гэтых нацыяў, якія пасля вялікіх разбурэнняў не закончылі сваё нацыянальнае адраджэнне, звязаны такія праблемы, як геапалітычная стратэгія і тактыка, глабалізацыя інфармацыйных сістэмаў, экалогія культуры. Крызісныя тэндэнцыі сучаснай урбаністычнай цывілізацыі вядуць да уніфікацыі і паўторнага спрашчэння культуры, выцяснення масавымі формамі кіча элітарнай культуры. Узнікае небяспека звужэння дзяржаўных і грамадскіх функцый тых нацый, якія ў эпоху вялікіх імперый аказаліся выцесненымі з гістарычнай авансцэны.

У аспекце экалогіі культуры, як гарманічных суадносін у сімфоніі універсальнай культуры ўсіх нацыянальных галасоў, вялікае маральнае значэнне мае праблема этычных падстаў глабалізацыі. Бо добрыя вынікі нараджаюцца ад маральных сродкаў. Сутнасць глабалізацыі на абстрактным узроўні не выклікае этычных пытанняў, бо яна ёсць усведамленне адзінства космасу, нашай агульнай айкумены — зямлі, чалавечага грамадства. Яна яшчэ ёсць узаемазалежнасць гэтых арганічна звязаных форм універсальнага быцця. Ідэя адзінства і ўзаемазалежнасці была ўсвядомлена і пасвойму абгрунтавана першым расійскім тэарэтыкам глабальных сістэм Уладзімірам Вярнадскім (1863–1945). Нагадаю, што Вярнадскіх было тры: яго бацька Іван Вярнадскі быў тэарэтыкам ліберальнай эканомікі, а сын Георгій — гісторыкам, аўтарам канцэпцыі еўразійства. Усе мелі дачыненне да тэорыі глабалізацыі.

Але У. Вярнадскі, як і папярэднія дэмакраты-універсалісты, быў яшчэ этычным ідэалістам. Услед за І. Кантам і утопічнымі сацыялістамі ён верыў, што чалавек добры ад прыроды. Спрачаючыся з Кантам, Гегель у свой час заўважыў, што чалавек па прыродзе хутчэй злы, чым добры, а ператварэнне зла ў дабро — праблема і прызначэнне культуры, найперш рэлігіі выпратавання — хрысціянства.

Як каза трапная прымаўка: «Добрымі намерамі пекла выбрукавана». Так адбылося з глабалізацыяй. Правобразам яе былі ўсе вядомыя ў гісторыі імперыі — ад старадаўніх Вавілонскай, Рымскай да новаеўрапейскіх і

³ Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. Мн., 1997. Т. 5. С. 280.

сучасных, якія мы перажылі ў XX ст. — гітлераўскі рэйх і бальшавіцкі Савецкі Саюз. Ёсць біблейскі архетып усіх глабальных і наднацыянальных імперыяў. Маю на ўвазе прытчу пра Вавілонскую вежу ў кнізе Быцця. Прыклад гэта па-руску — у павучанне сучасным аматарам сусветных імперыяў, татальнай урбанізацыі і татальнай сістэмы інфармацыі.

«По всей земле был один язык и одно наречие (...) И сказали они: построим себе город и башню высотой до небес, и сделаем себе имя (г. зн. прославимся. — Ул. К.), прежде нежели рассеемся по лицу всей земли. И сошел Господь посмотреть город и башню, которую строили сыны человеческие. И сказал Господь: вот, один народ и один у всех язык; и вот, что начали они делать, и не отстанут они от того, что задумали делать; сойдем же и смешаем там язык их, так чтобы один не понимал речи другого. И рассеял их Господь оттуда по всей земле; и они перестали строить город и башню (Быц. 11: 1–9).

Здаецца, сімваліка Вавілонскай вежы зразумелая без тлумачэнняў. Прыкладу ўсё ж цікавы, хоць не поўны каментар з «Толковой Библии» пад рэдакцыяй А. Лапухіна, бо ён мае непасрэднае дачыненне да глабалізацыі. «Воздвигая подобную колоссальную башню, строители хотели поставить памятник своему выдающемуся искусству и тем самым обессмертить себя в глазах всего потомства; быть может, к этому присоединились у них и властолюбивые замыслы создать такой опорный пункт владычества, откуда удобно было бы простираť свою власть на возможно большее количество народонаселения (...). Смешением языка и расселением племен само собой разрушалось богопротивное дело, имеющее целью политическое объединение племен под властью одного из них и притом нечестивого. Этим полагались пределы всеобщему разливу нечестия и разврата из одного средоточия... Если бы существовала всемирная столица как сосредоточие нечестия и разврата, и если бы существовал повсюду один язык, тогда весь мир сделался бы тем, чем впоследствии сделалась Ханаанская земля (маецца на ўвазе — з гарадамі Садомам і Гаморай на чале. — Ул. К.), мерзостями своими источившая долготерпение Господа (еп. Виссарион)»⁴.

Каментатар, ідэалаг дзяржаўнай царквы Расійскай імперыі, не сказаў адкрыта пра Вавілонскую вежу як сімвал вялікай імперыі, якая замахнулася на глабальную сусветную ўладу. Было б памылкова цалкам адмаўляць прагрэсіўнае значэнне гэтых гістарычных кангламератаў — часам дабравольных, але найбольш прымусовых. Усе вялікія імперыі — ад Вавілонскай і Рымскай да Савецкай — па-свойму хацелі вырашаць тыя глабальныя праблемы, з якіх мы пачыналі гаворку. Але ж усе яны былі разбураныя, як тая Вавілонская вежа. Таму што ўсе яны станаўліліся «сосредоточием нечестья и разврата». Усе яны трымаліся на крыві, падаўленні Богам створаных

⁴ Толковая Библия, или Комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета / Под ред. А. П. Лопухина. Т. 1. Пг., 1904. С. 80–81.

нацыяў і нацыянальных моваў. Усе хацелі стварыць «один народ и один у всех язык». Усе хацелі сусветнага панавання. Па-свойму «глабалізатарамі» былі савецкія балышавікі, заганыючы народы ў галапіруючую індустрыялізацыю і прымусовую калектывізацыю, знішчаючы нацыянальную эліту «сваіх меншых братоў». Такімі ж «глабалізатарамі» былі нямецкія фашысты на чале з «тварцом новай Еўропы», як яго называла гебельскаўская прапаганда, Гітлерам.

Цяпер кароткія высновы з усяго вышэйсказанага. Асноўная ідэя — у эпіграфе да гэтага артыкула: «Чалавечае — занадта чалавечае» (Ф. Ніцшэ). У сэнсе грахоўнасці чалавека, а тым больш чалавецтва аб'яднанага ў дзяржавы і саюзы, якія, шчыра прызнаем, не ўдалося хрысціянізаваць за два тысячагоддзі хрысціянства. А як вынік — празмерная акцэнтацыя сучаснай глабальнай палітыкі і эканомікі на матэрыяльных «занадта чалавечых», спажывецкіх і палітычных інтарэсах, занябанне духоўнай сферы, ігнараванне носбітаў духоўных каштоўнасцей — нацыянальнай эліты. Узніклі небяспечныя тэндэнцыі да уніфікацыі культуры, нацыянальных формаў эканомікі, нацыянальнай мовы. Сёння навязваецца фальшывае перакананне, быццам асяродкам духа ёсць не традыцыйная літаратура, высокае мастацтва, навука, нацыянальная мова, а інфармацыйныя імперыі. Ствараецца міф, быццам усе, каго выключылі з гэтай інфармацыйнай сістэмы, — усе яны перастаюць існаваць на «глабальным» узроўні. Адным словам, усё тая ж Вавілонская вежа ў лакальным маштабе. Не выпадкова, што апошнім часам некаторыя інфармацыйныя *вежы* самазагараюцца і падаюць.

Цяпер хацелася б перайсці да другой часткі сваёй тэмы — нацыянальнага адраджэння як беларускай альтэрнатывы. Нацыянальнае адраджэнне не ёсць нейкая рэгіянальная асаблівасць беларусаў, украінцаў альбо іншых народаў, якія ў эпоху фармавання сучасных нацыянальных дзяржаваў аказаліся адсунутымі з гістарычнай сцэны ўсёеднымі імперыямі. Ёсць прамыя аналогіі нашага адраджэння з адраджэннем Польшчы, Балгарыі, Сербіі і іншых славянскіх народаў, ахвяраў былых імперыяў. Ёсць гістарычныя паралелі лёсу беларусаў з лёсам яўрэйскага, італьянскага, нават нямецкага народаў, якім прыходзілася змагацца за нацыянальнае адзінства пасля гістарычных катастрофаў.

Хто здольны ахапіць ход сусветнай гісторыі ў яе цэласнасці, той не мог не заўважыць: знікаюць імперыі, шматлікія дзяржавы (тая ж Рымская імперыя, Персідская імперыя, урэшце, апошнія імперыі XX ст.), а нацыі, як тая міфічная птушка Фенікс, адраджаюцца з уласнага попелу. Гаворачы філасофскімі паняццямі, нацыя ёсць *субстанцыя* і як такая — вечная ў зямным вымярэнні, а дзяржавы ўсіх тыпаў — ад старадаўніх рода-племянных аб'яднанняў і гарадоў-полісаў да вялікіх былых і сучасных імперый — толькі функцыі. Нацыя — мэта, дзяржава — сродак яе кансалідацыі. Нацыя далучаецца да вечнасці праз сваю мову і культуру, сімвалічна выяўленую ў нацыянальнай мове. Падаўленне нацыянальнай мовы, крытычнае зніжэнне

яе актыўнага функцыянавання на дзяржаўным і грамадскім узроўнях ёсць генацыд, які павінен карацца нацыянальнымі і міжнароднымі законамі як цяжкае злачынства.

Як жа сёння пайднаць дзве аб'ектыўныя заканамернасці — нацыянальнае адраджэнне як рэалізацыю сваіх патэнцыяльных і эканамічных інтарэсаў дзеля стварэння самабытнай і унікальнай культуры — з сучаснай палітычнай, эканамічнай і культурнай глабалізацыяй? Часткова мне ўжо прыходзілася адказваць на гэтае пытанне ў артыкуле «Беларусь на мяжы тысячагоддзяў»⁵. Тут паспрабую зрабіць высновы ў форме тэзісаў, пастулатаў, што не патрабуюць доказаў як ясных і відавочных.

Ідэальны варыянт, каб Беларусь сцвердзілася як нейтральная дзяржава па вобразу Швейцарыі, Швецыі, Фінляндыі. Але толькі пры ўмове, калі Еўропа ў асобе НАТА і Расія гарантуюць гэты нейтралітэт. Трэцяя Балканская вайна, дзе ў якасці глабалізатараў былі выкарыстаны з «уранавым соусам» ракеты і самалёты-невідзімкі, павінна ўлічвацца ў сучаснай стратэгіі нацыянальнага адраджэння.

Другі прымальны варыянт — Беларусь у эканамічным і ваенна-палітычным саюзе незалежных дзяржаваў (СНД). Сёння яго высмейваюць і, мабыць, па праву, бо ён пакуль што дрэнна забяспечвае ўзаемавыгаднае эканамічнае і культурнае супрацоўніцтва. Аднак сама па сабе ідэя саюза незалежных дзяржаваў, калі ў ёй будзе гарантавана нацыянальнае адраджэнне былых савецкіх калоній, мае сваю будучыню. Ёсць нават перспектыва для паступовага пераходу да глабальнага Саюза незалежных дзяржаваў усіх рэгіёнаў Еўропы, а ў будучыні — глабальнага Саюза ўсіх кантынентаў.

Трэці прымальны варыянт: Беларусь на пэўным этапе прагрэсіўных рэформаў, а дакладней — адраджэння сваёй мовы, культуры, эканомікі, самадастатковай айчынай энергетыкі далучаецца да НАТА. Малаверагодная падзея пры цяперашняй поўнай залежнасці ад Расіі. Праўда, Расія сама заявіла пра гатоўнасць уступіць у НАТА, што малаверагодна ў блізкай перспектыве. Але ў будучыні такі варыянт магчымы. Тады Беларусь магла б стаць цэнтрам сядзібы абноўленага і глабальнага Саюза для падтрымання ўзаемнай бяспекі. Зразумела, толькі ў тым выпадку, калі ён гарантуе права кожнай гістарычнай нацыі, у дадзеным выпадку Беларусі, на ўсебаковае дзяржаўнае і моўна-культурнае адраджэнне.

Што датычыцца сучасных палітычных бурбалкаў і папяровай шуміхі пра стварэнне нейкай саюзнай дзяржавы Расіі і Беларусі, то вынікам такой палітыкі могуць быць два варыянты. Або гэты саюз застанецца папяровым, будзе створаны нейкі міждзяржаўны фантом — псеўдапарламент і псеўдаўрад. Там нехта будзе засядаць, рэгулярна атрымліваць зарплату, розныя прывілеі і прэстыжныя «ёўракватэры» ў Маскве і ў Мінску. Але рэальнай

⁵ Конан У. Беларусь на мяжы тысячагоддзяў: Штрыхі да гістарычнага, палітычнага і духоўнага партрэта нацыі // Літ. і мастацтва. 2000. 1 снеж.

улады яны мець не будуць. Такі бюракратычны «саюз» распадзецца пры першай сур'ёзнай змене палітычнага курсу ў Беларусі.

Магчымы іншы, драматычны варыянт. Яго прадугледжваюць расійскія дзяржаўнікі імперскай закваскі — ад банальных чарнасоценцаў да псеўда-лібералаў. Яны гуляюць у саюз толькі для таго, каб без шуму і стрэлаў, «ціха і мірна» далучыць Беларусь у якасці былога Паўночна-Заходняга краю. Але гэтая драма ўжо была сыграна ў канцы XVIII — пачатку XX ст. З трагічным фіналам для Расійскай імперыі і яе беларускай калоніі. Тэрытарыяльныя ды ўсякія іншыя імперыі ў XXI ст. не маюць ніякіх перспектываў на разумнае гістарычнае быццё. Глобальныя праблемы даўдзецца вырашаць на шляхах эканамічнага, палітычнага і культурнага супрацоўніцтва ўсіх суверэнных і раўнапраўных народаў на аснове сумленнага партнёрства.

Пакуль што палітыка глабалізацыяў з Усходу і Захаду застаецца неадзначнай, амбівалентнай і, вырашаючы глабальныя праблемы, яна часта прыводзіць да негатыўных наступстваў. Найперш — да парушэння эканамічнай раўнавагі і разбурэння самабытных нацыянальных культураў тых народаў, якім выпала незайздросная доля аб'ектаў гэтай глабальнай палітыкі.

Істотны недахоп існуючых варыянтаў глабалізацыі — акцэнтацыя ўвагі толькі на сацыяльна-эканамічных праблемах і прыродных рэсурсах. Экалогія культуры, нацыянальна-этычная дэфармацыя народаў, адцягненне класічнай і сучаснай элітарнай культуры на другі, трэці планы, выцясненне нацыянальных моваў шмат якіх народаў рэгіянальнымі жаргонамі так званых «сусветных» моў пакуль што не перайшлі ў фазу практычнага вырашэння. А гэта сведчыць пра дэгуманізацыю глабальнай палітыкі і грамадскай свядомасці. Сёння важна ўнесці ў пералік глабальных праблемаў, якімі займаюцца нацыянальныя і міжнародныя структуры, *нацыянальнае адраджэнне* былых каланіяльных народаў і гвалтоўна дапушчаных у якасці «саюзнікаў» былых імперыяў. Маецца на ўвазе шырокі аспект гэтага адраджэнскага руху, уключаючы вяртанне аўтэнтычнай нацыянальнай мовы ў сістэму эканамічнага, грамадска-палітычнага і культурнага функцыянавання.

Сутнасць маёй канцэпцыі — у гарманізацыі *універсальнага і нацыянальнага, універсалізму і нацыяналізму ў пазітыўным значэнні гэтых паняццяў*. Не спрыяюць сваёй мове і нацыянальнай культуры народы, якія самаізалаюцца ад глабальных сусветных працэсаў, пазбягаюць шырокіх культурных кантактаў. Але таксама губіць сваю нацыянальную культуру той народ, мову якога выключылі з актыўнага грамадскага функцыянавання шляхам каланіяльнага культуртэрагства. Не лепшым з'яўляецца становішча тых пасіянарных народаў, якія стварылі «глабальныя» імперыі і пашырылі сваю мову і масавую культуру толькі экстэнсіўна — на як мага найбольшы абсяг заселеных тэрыторыяў. Наглядна гэтыя негатыўныя, нават катастрофічныя наступствы можна паказаць на прыкладзе незайздроснага лёсу нацыянальных моў Расіі і Беларусі, з *усходняга боку*, Англіі і Ірландыі, з *заходняга*. На Беларусі ў выніку татальнай дэнацыяналізацыі і русіфікацыі

ў часы царызму, масавых рэпрэсій супраць беларускай нацыянальнай эліты ў бальшавіцкай імперыі сфера функцыянавання нацыянальнай мовы, нацыянальнай культурнай традыцыі зніжаецца да той крытычнай рысы, за якой пачнецца іх *музеізацыя і дэпаніраванне*. Калі адбудзецца гэтая катастрофа, то з сімфоніі сусветнай культуры выпадзе прыгожы і ўзнёслы голас беларускай нацыі. У сваю чаргу, класічная руская мова ад паразмернага пашырэння на вялікіх абшарах імперыі распадаецца на мноства каланіяльных жаргонаў. Ужо сёння іх мноства, напрыклад, ёсць сярэднеазіяцкія, каўказскія ды іншыя антыэстэтычныя і бедныя па зместу жаргоны рускай мовы. А беларускі жаргон гэтай мовы выцясняе беларускую і рускую класічную мовы на ўзровень нешматлікай нацыянальнай эліты.

Аналагічныя працэсы адбыліся ў былой Брытанскай імперыі, дзе англійская культуртрэгерская экспансія ахапіла там не толькі суседнія з Англіяй краіны (Шатландыя, Ірландыя), далучаныя да метраполіі яшчэ ў рэнесансную вяну станаўлення імперыі, але і цэлыя кантыненты (Аўстралія, Паўночная Амерыка) і такія вялікія краіны старадаўняй цывілізацыі, як Індыя. Класічная англійская мова распалася на шматлікія рэгіянальна-этнічныя жаргоны: іх сёння больш, чым расійскіх. Шматвяковая англійская калонія Ірландыя страчвае сваю нацыянальную мову, а з ёю і самабытную культурную традыцыю. Ці не адсюль пачаўся вядомы ірландскі комплекс з тэарыстычнымі акцыямі? Сёння ён камуфлюецца хітрымі палітыкамі і разношчыкамі навінаў як рэлігійны канфлікт паміж католікамі і пратэстантамі.

Такім чынам, нацыянальнае адраджэнне ёсць комплексная — сацыяльна-палітычная, эканамічная і духоўная глабальная праблема XX ст. Ад першых дзесяцігоддзяў новага стагоддзя чакаецца яе вырашэнне ва ўсіх рэгіёнах свету. Паводле сваёй семантыкі паняцце *адраджэнне* блізкае да паняцця *ўзаскрэшанне*. Яно азначае выхад народа да адноўленага поўнакроўнага жыцця пасля заняпаду і застою, выкліканага неспрыяльнымі геапалітычнымі ўмовамі. Нацыянальнае ёсць заканамернасць развіцця хрысціянскай цывілізацыі, адпавядае заповету заснавальніка хрысціянскай царквы сваім апосталам: «Дык ідзіце, навучайце ўсе народы...» (Мц. 28: 19).

Якія ж крытэрыі і гарантыі нацыянальнага адраджэння Беларусі? Стабільнасць і, як вынік, — перспектывнасць нацыі — залежаць ад трох фундаментальных рэальнасцей: наяўнасці моцнага, лакалізаванага на сваёй спрадвечнай прасторы самабытнага і кансерватыўнага *этнічнага* ядра нацыі, якое выпраменьвае этна-культурнае *поле прыцягнення*; сфармаванай у гэтым культурным полі нацыянальна свядомай, кампетэнтнай, духоўна актыўнай нацыянальнай эліты; створанай гэтай элітай культурнай традыцыі, якая прываблівае і праграмуе нацыянальны выбар не толькі свайго народа, але таксама нацыянальных меншасцяў.

Сёння гэтыя *тры калоны*, што забяспечваюць устойлівасць нацыі і яе духоўны рост у вышыню, моцна дэфармаваны вонкавымі, каланіяльнымі фактарамі. За гэтае калецтва беларускай нацыі нясуць адказнасць перад

Богам і гісторыяй не толькі былая Расійская імперыя і яе бальшавіцкі варыянт — СССР, але таксама нашчадкі былой Антанты і, між іншым, Польшча як спадчынніца міжваеннай Рэчы Паспалітай. Пасляверсальская Еўропа ў крытычны момант адраджэння Беларускай дзяржавы 1917–1921 гг. не толькі не падтрымала яе, але і дазволіла парэзаць жывое цела нацыі з тысячагадовай культурнай і дзяржаўнай традыцыяй паміж бальшавіцкай Расіяй і адроджанай Польшчай, дзе ўзялі верх прэтэнзіі на аднаўленне міфічнай польскай імперыі з анексіяй заходніх частак Беларусі і Украіны.

Гісторыя даўно засведчыла: усе ранейшыя імперыі маглі ўтрымлівацца толькі на крыві. На мяжы тысячагоддзяў для сучаснай Расіі паўстала нялёгкая задача — адрадіць нацыянальную дзяржаву, даўшы *вольную* сваім калоніям. Сабіраць ёй трэба не тэрыторыі, а велікарускі народ. Эпоха тэрытарыяльных імперый мінула ў XX ст. У наступным XXI ст. застануцца толькі фінансавыя імперыі. Але, на мой погляд, не надоўга. Першыя сімптомы іх крызісу — драматычныя падзеі Трэцяй Балканскай вайны — агрэсія НАТА на чале з ЗША супраць Сербіі, якая яшчэ трымаецца сёння ўжо міфічнай Югаславіі. Затрачаных сродкаў на вайну, кошту матэрыяльных, людскіх і маральных страў у гэтай вайне было б дастаткова, каб заснаваць у нейкай пустыні багатую дзяржаву для косяўскіх албанцаў (як, на мой погляд, — гэта балканскі рудымент былой Турэцкай імперыі). Няхай бы там яны стварылі квітнеючую сельскую гаспадарку замест таго, каб гандляваць наркотыкамі.

Будучыня — за духоўнай «імперыяй», дзе ўрэшце рэшт перакуюць дзіды і мячы на сярпы і плугі ды не будуць больш вучыцца ваяваць. Тады наступіць канчатковае нацыянальнае адраджэнне Беларусі і іншых народаў, сёння адсунутых за авансцэну сусветнай гісторыі.

Эдуард Дубянецкі (Мінск)

УПЛЫЎ ЗАХОДНЯЙ І ЎСХОДНЯЙ ЦЫВІЛІЗАЦЫЙ НА БЕЛАРУСКУЮ КУЛЬТУРУ

Тэрмін «культура» ўзнік у эпоху антычнасці і ў перакладзе з лацінскага слова *cultura* азначае «апрацоўка, урабляенне». У цэлым культура можа быць вызначана як сукупнасць матэрыяльных і духоўных каштоўнасцей, створаных чалавечым грамадствам. Аднак, з майго пункту гледжання, культура — гэта гістарычны працэс і вынік творча-стваральнай дзейнасці людзей у розных сферах іх жыццядзейнасці. Паводле вызначэння ЮНЕСКА, да сферы культуры адносяцца прэса і літаратура, музыка, драматычнае

мастацтва, пластычнае мастацтва, кіно і фатаграфія, радыё і тэлебачанне, спорт, гульні і інш.¹ Да гэтага пераліку можна яшчэ далучыць рэлігію і міфалогію, пісьменнасць, навуку, адукацыю і выхаванне. У спецыяльнай Дэкларацыі, прынятай Сусветнай канферэнцыяй па культурнай палітыцы (Мехіка, 1982), адзначаецца, што ў шырокім сэнсе культура ўключае не толькі розныя віды мастацкай дзейнасці, але і спецыфічныя мадэлі паводзінаў, спосабы жыцця, фундаментальныя правы чалавека, сістэмы каштоўнасцей, традыцыі і звычаі².

Тэрмін «цывілізацыя» ўзнік намнога пазней слова «культура» — толькі ў XVIII ст. Французскія філосафы-асветнікі выкарыстоўвалі паняцце «цывілізацыя» для абазначэння высокаразвітага грамадства, заснаванага на пачатках розуму, справядлівасці і рэлігійнай талерантнасці. Культура сфарміравалася раней цывілізацыі, якая, наадварот, узнікла толькі на той стадыі гістарычнага развіцця, што прыйшла на змену эпосе варварства. Цывілізацыя ўзнікла ў выніку т.зв. «неалітычнай рэвалюцыі», падчас якой адбыўся пераход ад спажывецкай (збіральніцтва, паляванне і рыбалоўства) да вытвараючай гаспадаркі (земляробства і жывёлаводства). Вылучаюцца некалькі *стадый у развіцці цывілізацыі*: аграрна-традыцыйная (характэрная для рабаўладальніцкага і феадальнага грамадстваў); індустрыяльная (характэрная для капіталізма); постіндустрыяльная, ці інфармацыйная (узнікла ў другой палове XX ст. пад уплывам навукова-тэхнічнай рэвалюцыі, хуткага развіцця высокіх тэхналогій і павелічэння інфармацыйных плыняў). Найбольш важнымі *прыкметамі цывілізацыі* лічацца: утварэнне дзяржавы; узнікненне пісьменнасці; аддзяленне земляробства ад рамяства; раслаенне грамадства на класы; з'яўленне гарадоў. Існуюць розныя *класіфікацыі цывілізацый*: кантынентальная (напрыклад, еўрапейская, азіяцкая); нацыянальная (англійская, французская, нямецкая); рэгіянальная (паўночнаафрыканская) і інш.

У сучаснай навуковай думцы існуюць спробы своеасаблівага дыхатэмічнага супастаўлення Захаду і Усходу па розных характарыстыках і накірунках: *Сацыяльна-эканамічныя характарыстыкі*: Запад — развіты, індустрыяльны, урбанізаваны; Усход — адсталы, сельскі, аграрны. *Тып і структура сацыяльнасці*: Запад — рынкавыя і прававыя адносіны, выдзяленне асобы, якая карыстаецца правамі і свабодамі, класавая дыферэнцыяцыя. Усход — міжасабовыя (камунальныя, камунітарныя, абшчынныя адносіны), нарматыўны кантроль праз рэлігійныя прынцыпы і дзяржаву; родаплемянныя, саслоўныя, кланавыя, этнічныя дыферэнцыяцыі. *Палітычныя характарыстыкі*: Запад — грамадзянскі, дэмакратычны; Усход —

¹ D'Angelo M., Vesperi P. Cultural policies in Europe: A Comparative Approach. Strasbourg, 1998. P. 18.

² Гл.: In from the margins. A contribution to the debate on Culture and Development in Europe. Strasbourg, 1997. P. 28.

патрыярхальны, аўтарытарны, дэспатычны. *Культурныя характарыстыкі*: Захад — магэрыялізм, прагматызм; секулярызацыя, плюралізм, рацыянальнасць, прагрэс, пакарэнне прыроды, права, свабода, роўнасць, воля, індывідуалізм; антрапацэнтрызм; Усход — духоўнасць, ідэалізм, рэлігійнасць, суб'ектывізм, манізм, інтуітыўнасць, інертнасць, натуральнасць, адаптацыя да прыроды, сакральныя веды, падначаленне, фаталізм, тэацэнтрызм. *Гістарычныя характарыстыкі*: Захад — гістарызм; лінейны час. Усход — застойнасць (негістарызм); цыклічны час³.

Да ліку найбольш важных, істотных уплываў *заходняй цывілізацыі* на беларускае грамадства і яго культуру можна аднесці наступныя грамадска-культурныя з'явы, феномены. У галіне *дзяржавы і права*: рэспубліка; дэмакратыя; дыктатура; магдэбургскае права (права гарадоў на самакіраванне, якое ўзнікла ў сярэднявёковай Германіі, а затым распаўсюдзілася на тэрыторыю Беларусі); рымскае права, якое перайшло ў заканадаўства заходнееўрапейскіх краін, а праз іх — у прававую сістэму іншых еўрапейскіх краін, у тым ліку і Вялікага Княства Літоўскага, аб чым сведчаць Статуты ВКЛ 1529, 1566, 1588 гг. У сферы *рэлігіі*: хрысціянства ў форме каталіцкага веравызнання, якое спачатку распаўсюдзілася ў краінах Заходняй Еўропы, а затым, прыблізна з X–XII стст., пачало пашырацца і на беларускіх землях; Рэфармацыя XVI ст., якая прывяла да ўзнікнення яшчэ аднаго напрамку хрысціянства — пратэстантызму, і Контррэфармацыя XVII ст., што праводзілася пераважна ордэнам іезуітаў супраць тагачасных пратэстантаў. У галіне *архітэктуры і выяўленчага мастацтва*: амаль усе мастацкія стылі і напрамкі (раманскі стыль, готыка, барока, класіцызм, рамантызм; імпрэсіянізм, рэалізм і інш.); абстрактнае мастацтва, ці абстракцыянізм, які ўзнік у пачатку XX ст. у Германіі, Францыі, Нідэрландах, а ў Беларусі быў прадстаўлены т.зв. «супрэматызмам»; мадэрнізм і постмадэрнізм, якія шырока распаўсюдзіліся ў XX ст. У сферы *адукацыі і мовы*: на землях Беларусі з часоў Адраджэння (Рэнесансу) былі распаўсюджаны і вивучаліся ў навучальных установах розныя еўрапейскія мовы (лацінская, польская, грэчаская); сістэма адукацыі мела ў сярэднявёковай Беларусі заходні характар (тут існавалі свецкія гарадскія, рэлігійныя школы). У галіне *навукі і тэхнікі*: тэлебачанне; радыё; кінематограф; відэатэхніка; камп'ютэрныя тэхналогіі; шматлікія навуковыя тэорыі і канцэпцыі. У сферы *літаратуры*: камядэя; трагедыя; ода; байка; лірычныя творы. У галіне *музыкі*: класічная музыка (арыя, опера, балет і інш.); рок-і поп-музыка. У сферы *спорту*: футбол; валейбол; хакей і да т. п. Праз заходнія краіны да нас дайшла т. зв. «масавая культура» («папулярная» культура) — у выглядзе рок-і поп-канцэртаў, тэлевізійных серыялаў, ці «мыльных опер», разнастайных музычных і спартыўных шоу, паказаў моды, відовішчаў, прэзентацый і інш.

³ Сравнительное изучение цивилизаций. М., 1999. С. 247–249.

Папулярная культура, створаная ў ЗША ў сярэдзіне 1950-х гг., мае сёння найбольш шырокую аудыторыю і аказвае даволі моцны ўплыў на грамадства⁴.

Да ліку найбольш важных, значных уплываў (прамых ці апасродкаваных, ускосных) *ўсходняй цывілізацыі* на культуру Беларусі можна аднесці наступныя. У галіне *рэлігіі*: хрысціянства (узнікла ў I ст. н. э. на землях сучаснай Палесціны, а на Беларусь пачало пранікаць у канцы I тысячагоддзя н. э. з праваслаўнай Візантыйскай імперыі); іслам і іудаізм (прыйшлі на землі Беларусі ў эпоху сярэднявечаў разам з носьбітамі гэтых рэлігій — татарамі і яўрэямі); асобныя нетрадыцыйныя рэлігіі і рэлігійныя кірункі (будызм, бахаізм, крышнаізм). У сферы *архітэктуры*: абеліск (узнік у старажытным Егіпце як помнік каля храма; на Беларусі вядомы з XVIII ст.); мячэць, медрэсэ (гэта спадчына арабскай ісламскай культуры); сінагога (феномен іудзейскай культуры). У галіне *выяўленчага мастацтва*: абраз (вядомы з II ст. н. э., а на беларускіх землях з'явіўся ў XI–XII стст. пад уплывам візантыйскага мастацтва); манументальны жывапіс, дробная пластыка-скульптура (гэтыя культурныя з'явы распаўсюдзіліся ў Беларусі ў эпоху сярэднявечаў пад уплывам Візантыі). У сферы *навукі і тэхнікі*: абсерваторыі (узніклі ў сярэднявечаў у Сярэдняй Азіі і Заходняй Еўропе; на Беларусі першая абсерваторыя адкрыта ў 1753 г. пры Віленскім універсітэце); «арабскія лічбы» (яны ў X ст. сталі вядомыя ў Еўропе і атрымалі адпаведную назву) і інш. У галіне *фізічнай культуры, медыцыны і спорту*: акупунктура; такія віды псіхафізічнай трэніроўкі і ўсходніх адзінаборстваў, як йога, медытацыя, каратэ, кун-фу, кітайская гімнастыка «ушу», тайландскі бокс і г. д.

Да ліку найбольш важных, вызначальных асаблівасцяў беларускай культуры ў мінулым можна аднесці наступныя. Беларуская культура прайшла ўсе асноўныя этапы, характэрныя для агульнаеўрапейскага культурнага развіцця (культура старажытнага, сярэднявечавага перыядаў, Рэнэсансу, Новага і Навейшага часу). У традыцыйнай беларускай культуры амаль заўсёды існаваў даволі глыбокі пласт язычніцтва (паганства). Беларуская культура актыўна чэрпала свае тэмы, вобразы, мастацкія сродкі з надзвычай багатага беларускага фальклору пераважна дахрысціянскага, язычніцкага паходжання. Пасля ўвядзення хрысціянства мела месца больш-менш шырокае пранікненне ў беларускую культуру хрысціянскіх (дакладней, народна-хрысціянскіх) вобразаў, матываў, сюжэтаў, нормаў і каштоўнасцей. Уздзеянне ўсходняй цывілізацыі на беларускую культуру было некалькі меншым, чым на асобныя суседнія народы. Напрыклад, руская культура зведала большы ўплыў усходніх традыцый, што ў значнай ступені было абумоўлена працяглай мангола-татарскай няволяй (дзяржаўны лад, асобныя звычаі, абрады).

⁴ Community and ethnic relations in Europe: Final report of the Community Relations Project of the Council of Europe. P. 60.

Паскарэнне развіцця беларускай культуры адбылося ў сярэднявеку і асабліва ў эпоху Адраджэння, калі культура нашай зямлі ўпершыню выйшла на агульнаеўрапейскі ўзровень свайго развіцця. Прычым у некаторых відах мастацтва тагачасная беларуская культура адставала ад еўрапейскай (выяўленчае мастацтва, навука, літаратура, музыка), у іншых жа відах наадварот, знаходзілася на еўрапейскай вышыні (архітэктура, кнігадрукаванне, фальклор). У развіцці культуры Беларусі вельмі значную ролю адыгралі гарады, якія пачалі хутка развівацца па еўрапейскаму ўзору. Заходнееўрапейскія гарады ў сярэднявеку і ў пазнейшыя часы вызначаліся большай свабодай у параўнанні з тагачаснымі азіяцкімі гарадамі⁵. У эпоху сярэднявеку беларуская культура зведала найбольшы ўплыў з боку візантыйскай праваслаўнай культуры. Менавіта асаблівасці візантыйскай архітэктуры, выяўленчага мастацтва, філасофіі, літаратуры былі пераняты, перапрацаваны і творча засвоены прадстаўнікамі сярэднявечнай і нават новачаснай беларускай мастацкай культуры. Найбольш моцным быў уплыў хрысціянскай рэлігіі на развіццё культуры беларускіх зямель.

У Новы і Навейшы час беларуская культура развівалася пераважна ў рэчышчы еўрапейскага культурнага працэсу, прычым яе развіццё было крыху не нераўнамерным і супярэчлівым. У сучасны перыяд значная частка насельніцтва нашай краіны арыентавана на нормы, каштоўнасці, інтэлектуальныя і тэхнічныя дасягненні Захаду. Напрыклад, паскоранаму «далучэнню» беларусаў да заходняй цывілізацыі сёння актыўна спрыяюць хуткае развіццё камп'ютэрных тэхналогій, сродкаў масавай інфармацыі, Інтэрнета, а ў больш шырокім плане — працэсы няўхільнай глабалізацыі ў форме інтэрнацыяналізацыі, а часам і уніфікацыі эканамічнай, палітычнай і культурнай прасторы. Таму невыпадкова сёння, на думку айчынных палітолагаў, сацыёлагаў, ідэалаг «сярэдняга беларуса» з'яўляецца менавіта заходнееўрапейская краіна — Германія, а не, скажам, наша ўсходняя «суседка» Расія⁶. Аднак усё ж на працягу мінулых стагоддзяў на беларускіх землях мела месца своеасаблівае суіснаванне ўсходніх і заходніх традыцый (пры пэўнай перавазе апошніх).

Унікальнасць Беларусі заключаецца ў тым, што яе адначасова можна адносіць як да заходняй, так і да ўсходняй цывілізацыі, і ў той жа час нельга ў поўнай ступені лічыць ні той, ні другой. Як сведчыць гістарычны шлях Беларусі, наша Бацькаўшчына, можна сказаць, творча перапрацоўвала заходнія і ўсходнія ўплывы, перарабляла іх на свой густ, на свой лад. Акрамя таго, у пэўнай ступені па-за межамі заходніх і ўсходніх уплываў знаходзілася вусная народная творчасць беларусаў. Бо многія жанры фальклору склаліся яшчэ ў старажытнасці, у язычніцкія (паганскія часы), калі яўна акрэсленых адрозненняў паміж рознымі этнічнымі супольнасцямі, хутчэй

⁵ Гл. напр.: Вебер М. Город. М., 1994.

⁶ Беларусь: на пути в третье тысячелетие. Сб. ст. Минск, 2001. С. 22.

за ўсё, не было. Такім чынам, беларуская культура існавала адначасова як у кантэксте заходняй і ўсходняй цывілізацый, так і па-за гэтым кантэкстам. У беларускай культуры заўважалася адмысловая з'ява ўспрыняцця заходне-еўрапейскіх культурных каштоўнасцей, якія, у сваю чаргу, прыйшлі ў Еўропу з асобных краін Усходу. Па свайму зместу, тыпу, формах і жанрах беларуская культура была падобнай да еўрапейскай культуры. Пры гэтым беларуская культура нярэдка не мела (ці мела ў нязначнай ступені) такіх спецыфічных рыс усходнеазіяцкіх культур, як надзвычайная вытанчанасць, чысціня, своеасаблівая празрыстасць кітайскай, японскай і індыйскай культур. У адрозненне ад іх, у беларускай культуры ў сярэднявекі не атрымалі надзвычай моцнага развіцця такія жанры мастацкай творчасці, як архітэктура, выяўленчае мастацтва, літаратура, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. У мінулым на Беларусі немагчыма было знайсці нічога падобнага, скажам, на кітайскія, японскія, індыйскія храмы (у тым ліку пячорныя), пагады, шматлікія статуі Буды, імператараў, розных духаў, а таксама на кітайскія жывапісныя творы на шоўку, японскія вершы ў жанрах «хайку», «танка» і да т. п. Для беларускай культуры не была ўласцівай своеасаблівая «пранізанацць», «насычанасць» пачуццём кахання, як тое можна заўважыць у Індыі (прыгадаем хаця б знакамітае настаўленне па каханню «Кама-Сутра», скульптуры закаханых пар, пячорныя роспісы на эратычныя тэмы).

На землях Беларусі пастаянна ўзаемадзейнічалі ці, наадварот, сутыкаліся і змагаліся розныя цывілізацыйныя і культурныя ўплывы. Аднак варта адзначыць, што па сутнасці яны закраналі толькі невялікую частку беларускага грамадства, пераважна яго прывілеяванага саслоўя, эліту, у той час як большасць «простага народа» на працягу многіх стагоддзяў жыла сваім унутраным жыццём, і, як правіла, глыбока не ўспрымала гэтых культурна-цывілізацыйных уплываў. Прычым практычна ніколі іншацывілізацыйныя і іншакультурныя ўплывы не ўспрымаліся беларускім грамадствам непрыхільна, ваража. Наадварот, яны нярэдка перапрацоўваліся і ў той ці іншай ступені засвойваліся нашымі продкамі. Таму вышэйпрыведзеныя аргументы і факты не дазваляюць пагадзіцца з думкай вядомага беларускага філосафа Ігната Канчэўскага (Абдзіраловіча) пра тое, што «ваганне паміж Захадам і Усходам і шчырая непрыхільнасць ні да аднаго ні да другога з'яўляецца асноўнаю адзнакаю гісторыі беларускага народу»⁷. На мой погляд, беларускі народ не «вагаўся» паміж Захадам і Усходам і тым больш не меў да іх «шчырай непрыхільнасці», а наадварот, развіваў сваю самабытную культуру на аснове ўспрыняцця і творчай перапрацоўкі стваральных уплываў заходняй і ўсходняй цывілізацый і ў той жа час непрымання штучна навязаных, па сутнасці разбуральных уплываў (у выглядзе асіміляцыі). У цэлым Беларусь можа быць аднесена да

⁷ Канчэўскі І. Адвечным шляхам (Даследзіны беларускага сьветагляду) // Беларуская думка XX стагоддзя. Варшава, 1998. С. 248.

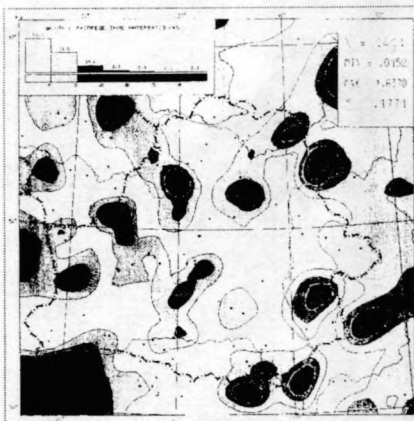
ліку поліцывілізацыйных (ці, дакладней, біцывілізацыйных) краін свету, якія ва ўсе часы нават пры больш-менш моцных знешніх уплывах працягвалі захоўваць у амаль нязменным выглядзе сваё ўнутранае «этнакультурнае ядро», ствараць сапраўдныя шэдэўры матэрыяльнай і духоўнай культуры.

Аляксей Мікуліч (Мінск)

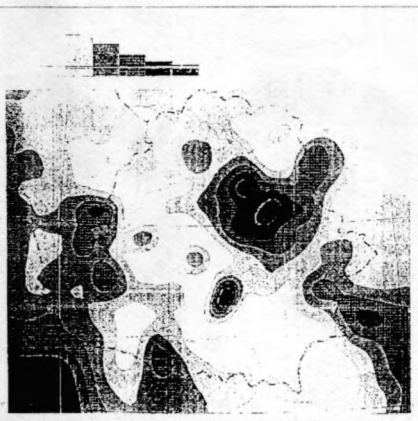
АНТРАПАГЕНЕТЫЧНЫЯ СУВЯЗІ БЕЛАРУСАЎ З ПАМЕЖНЫМІ ЭТНАСАМІ

Мэта дадзенай працы — аналіз генагеаграфічнай зменлівасці сучаснага карэннага насельніцтва Беларусі ў межах яго генафонду. Для таго, каб высветліць гісторыка-геаграфічныя і генетыка-экалагічныя фактары фарміравання беларускага этнасу ў яго ўзаемасувязі з папуляцыямі памежных этнасаў, выкарыстаны абагульнены падыход. Апошні базіруецца на вывучаным наві палімарфізме мноства антрапалагічных і генетычных прыкмет разам з дынамікай дэмаграфічных паказчыкаў. Наступнае нанясенне на карту (мапаванне) ўсіх прыкмет паасобку і абагульненых характарыстык сукупна дазволіла выявіць цэнтры магчымай этнічнай кансалідацыі беларусаў і іх суседзяў. У адпаведнасці са спадчыннымі законамі, генетычная зменлівасць лакальных папуляцый у залежнасці ад іх адаптыўных магчымасцяў, абмежавана генафонам макраэтнасу. Так, па даных сукупнага размеркавання толькі дзвюх сістэм крыві (ABO і Рэзус) выяўлена 11 лакальных груп папуляцый. Прытым пераважная большасць з іх (9) размеркаваны на памежных тэрыторыях з суседзямі: 2 — з Літвой, 1 — з Польшчай, па 3 — з Расіяй і Украінай. Неабходна падкрэсліць, што даследаваліся на першым этапе толькі вясковыя жыхары ў 3-4-х генерацыях тутэйшага паходжання. Наступнае мапаванне выканана на аснове 8-мі антрапагенетычных сістэм. У такім выпадку генетыка-антрапалагічная зменлівасць фактычна аб'ядноўвае лакальныя папуляцыі ў межах трох рэгіёнаў: паўднёва-заходняга Палескага, Цэнтральнага і паўночна-усходняга Паазернага (мал. 1–2).

Аналіз дэмаграфічных матэрыялаў па эфектыўна-рэпрадукцыйных памерах папуляцый і сярэдняга ўзросту вяскоўцаў дазволіў вылічыць

Мал. 1. Генетычныя адлегласці па локусах ABO і Rh у насельніцтве Беларусі. Карта складзена па нашых звестках на люты 1993 г. у Лабараторыі генетыкі чалавека Інстытута агульнай генетыкі РАН. Складальнікі Е. Баланоўская, С. Нурбаеў, Ю. Рычкоў (кіраўнік).

Мал. 2. Генетычныя адлегласці па 8-генных локусах у насельніцтве Беларусі. Карта складзена там жа (па матэрыялах А. Мікуліча).

працягласць змены паміж пакаленнямі. На Беларусі яна раўняецца 27,5 гадам. Гэтая лічба была выкарыстана пры падліку на аснове генетычнага гадзінніка верагоднага пачатку фарміравання этнасу на прамежках яго гістарычнага часу. Этнографы лічаць, што ў мінулым дачэрніа адсяленні адбываліся толькі пасля перавышэння аптымальных памераў сельскай абшчыны ў залежнасці ад неабходнай дастатковасці¹. Рассяленне сельскага насельніцтва амаль заўсёды адбывалася адпаведна ландшафтна-біясферным асаблівасцям і рацыянальнай культурна-гаспадарчай дзейнасці. Беларусы як народ «тутэйшы» маюць сваю гістарычную і генетычную памяць. Да перадапошняга пакалення генетычная памяць, на думку антрапалага, была больш трывалай за гістарычную. Рэгіянальна генетычныя асаблівасці сфарміраваліся не раней, чым за тры з паловай стагоддзі таму назад, калі людзі ўпершыню ўсвядомілі сябе ў якасці кансалідаванай народнасці.

Каб высветліць асобныя аспекты гістарычнай і экалагічнай зменлівасці ў генафондзе беларускага этнасу, на базе размеркавання генных канцэнтрацый выканана генетыка-антрапалагічная класіфікацыя менавіта сельскага, карэннага насельніцтва з улікам верагодных гістарычных сувязяў і знаходжання папуляцый у сістэме міжэтнічных адносін. Вясковыя лакальныя папуляцыі яшчэ ў 1960-я гг. з'яўляліся элементарнымі адзінкамі

¹ Этнаграфія беларусаў. Мн., 1985.

Мал. 3. Галоўная кампанета адлегласці рускіх ад Усходняй Еўропы. Карта складзена там жа на 22 лістапада 1993 г.

Мал. 4. Галоўная кампанента зменлівасці частатаў генаў у генафондзе Усходняй Еўропы. Пабудавана там жа на 22 лістапада 1993 г.

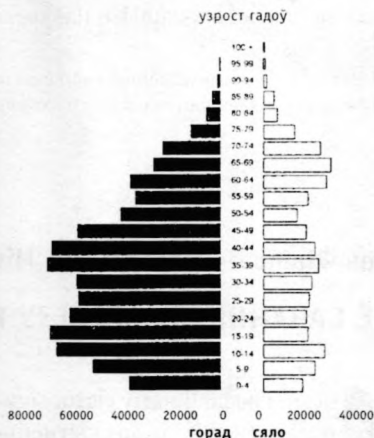
ў папуляцыйнай іерархіі. У першую чаргу, яны уплываюць на дынаміку зменлівасці папуляцыйнай сістэмы этнасу. Папуляцыі наступнага ўзроўню ў межах этнаграфічных рэгіёнаў, па нашых дадзеных, фактычна сфарміраваліся не раней чым за 12 ± 2 пакаленні таму назад, г. зн. недзе напрыканцы XVI ст. Наступны ўзровень папуляцыйнай сістэмы адпавядае экалагічнаму раянаванню (Беларускае Палессе, Цэнтральная Беларусь, Беларускае Паазер'е). Дзве трэці сярод 140 даследаваных груп па асаблівасцях мадальных канцэнтрацый генаў і фенатыпаў, згодна з канцэпцыяй В. В. Бунака (1980), утвараюць галоўнае плато, якое тыпалагічна выступае ў якасці антрапалагічнай асновы, на якой да апошняга часу і фарміраваліся лакальныя генетычныя асаблівасці².

Вывучэнні камп'ютэрных карт па размеркаванні дваццаці аднаго генага локусу адпаведных антрапалагічных сістэм дае магчымасць прасачыць сувязь памежных тэрыторый з суседнімі этнічнымі групамі. Заўсёды існуе плаўны пераход на значнай геаграфічнай прасторы, што падкрэслівае штучнасць існавання адміністрацыйных граніц паміж дзяржавамі. У гэтым выпадку лакальныя генетычныя асаблівасці захаваліся на працягу жыцця 120 ± 10 пакаленняў, г. зн. з часоў неаліту. Яшчэ В. В. Бунак абгрунтаваў неабходнасць аднесці комплекс антрапалагічных прыкмет

² Род Номо: Его возникновение и последующая эволюция. М., 1980.

Мал. 5. Адлегласці генафонду
Усходняй Еўропы ад беларусаў (21
алель, 8 локусаў).

Мал. 6. Дэмаграфічны склад насель-
ніцтва Беларусі па даных апошняга
перапісу (1999).

насельніцтва ўздоўж левых прытокаў Прыпяці да пераходнага тыпу паміж балтыйскай і днепра-карпацкай зонамі. Паўночны беларускі варыянт па археалагічных і антрапалагічных дадзеных адносіцца да зыходнага прота-балтыйскага тыпу. Па марфалагічных прыкметах і генатыпу беларускія групы разам з заходнерускімі і паўднёваўсходнімі літоўцамі не адрозніваюцца ад прабацькоўскай папуляцыі. Усё гэта дакладна адпавядае новай канцэпцыі Ю. Г. Рычкова, развітай маскоўскай школай антрапалагаў, аб нязменнасці генафондаў асобных этнасаў на працягу гістарычных эпох пры захаванасці оптымума спадчыннай разнастайнасці і адаптыўнай пластычнасці³. Камп'ютэрны аналіз размеркавання абагульненага генафонду на тэрыторыі Цэнтральнай Еўропы па генагеаграфічных адлегласцях ад рускага этнасу (мал. 3–4) і беларускага (мал. 5) у кожным выпадку паказвае свае асаблівасці: адметнасць беларускага этнасу і, адначасова, яго прамежкавасць паміж суседнімі этнасамі ва ўсіх накірунках⁴.

Зараз працягваюцца даследаванні беларускіх папуляцый на малекулярным узроўні па стану ДНК-вых храмасомных сістэм. На жаль, сучасныя экалагічныя катастрофы і спажывецкія адносіны да прыроды інтэнсіўна разбураюць традыцыйную іерархію папуляцый, імкліва паскараюць

³ Восточные славяне. Антропология и этническая история. М., 1999.

⁴ Микулич А. И. Геногеография и этническая история народонаселения Беларуси по данным антропологии // Балто-славянские исследования. 1997. Сборник научных трудов. М., 1998.

дэпапуляцыйныя працэсы, у першую чаргу на вёсцы (мал. 6)⁵. Таму мы можам не паспець з нашымі навукова-практычнымі парадамі.

⁵ Численность и основные социально-демографические характеристики населения Республики Беларусь по данным переписи населения 1999 г. Минск, 1999.

Яўген Філіповіч (Гарадзішча, Мінскі раён)

МАЁ БАЧАННЕ ЭТНАГЕНЕЗУ БЕЛАРУСАЎ *

Мне, непрафісійнаму гісторыку-аматару, яскрава бачна, што наш беларускі этнас — старажытнейшы этнас у Еўропе і бярэ свой пачатак ад старажытных інда-іранцаў, якія засялілі Прычарнамор'е ў апошні ледавіковы перыяд. Аб засяленні Прычарнамор'я інда-іранцамі піша ў сваёй кнізе «З гісторыі культуры старажытнай Русі» В. А. Рыбакоў¹. На маю думку, менавіта тут (у кнізе Рыбакова) хаваецца ісціна пра паходжанне беларусаў, менавіта ад гэтых інда-іранцаў з Прычарнамор'я пайшлі беларусы, а таксама ўсе народы, якія цяпер называюцца славянскімі народамі, менавіта ад гэтых інда-іранцаў пайшла наша беларуская мова — самая старажытная мова сярод славянскіх моваў.

На мой погляд, да пэўнага скажэння ісціны пра паходжанне беларусаў спрычынілася наша ўсходняя суседка. Чаму? Як вядома, Масква, будучы сталіцай невялічкага ўдзельнага княства ў складзе Уладзіміра-Суздальскага княства, за гады татара-мангольскай няволі (нешта не верыцца, што для Масквы гэта было няволяй) падпарадкавала сабе Уладзіміра-Суздальскае і Мурама-Разанскае княствы і стала сталіцай Вялікага княства Маскоўскага. Па сіле і магутнасці Масковія зраўнялася з Залатой Ардой (дзяржавай татара-манголаў) і ў 1480 г. заявіла аб сваёй незалежнасці ад Залатой Арды.

Стаўшы незалежнай, Масковія вырашыла расшырыць свае ўладанні за кошт суседняй Літваніі, ці Літвы (так у старажытнасці называлася Беларусь). Але каб забяспечыць сабе маральнае права на заваёву Літваніі (Літвы), якая была і па культурнаму ўзроўню, і па старажытнасці этнасу значна вышэй за Масковію, апошняя старалася сказаць сапраўдную гісторыю літвінаў — нашых продкаў, канфіскоўвала па магчымасці ўсе дакументы, якія пацвярджалі перавагу Літваніі над Масковіяй. Так, у час Лівонскай вайны

* Рэдкалегія выдання не згодна з высновамі спадара Яўгена Філіповіча. Таму гэты даклад друкуецца ў парадку дыскусіі. — *Рэдакт.*

¹ Рыбаков В. А. Из истории культуры древней Руси. М., 1984. С. 18.

1558–1583 гг. маскавітамі быў захоплены ў Полацку знакамiты Полацкі летапіс, які захоўваўся ў Масквіі, а пры Кацярыне II увогуле бяспследна знік.

Відавочна, што калі б быў у наяўнасці Полацкі летапіс, то мне не было б неабходнасці шукаць ісціну пра паходжанне беларусаў: усё, што я паведамляю ў сваім дакладзе, без сумнення, было запісана ў Полацкім летапісе.

У кнізе акадэміка Рыбакова «З гісторыі культуры старажытнай Русі» ёсць абрысы праславянскага арэала — абрысы тэрыторыі, на якой у старажытнасці жылі венеды, ці народ вене. Гэтыя абрысы ўяўляюць сабой пала-су зямлі даўжынёй 1 600 кіламетраў і шырынёй 400–600 кіламетраў, якая распасціраецца ад ракі Лаба (Эльба) на захадзе да ракі Ака на ўсходзе і паралельная паралелі Зямлі. Гэтае сцвярджанне акадэміка Рыбакова — вынік даследаванняў многіх вучоных, таму яго можна ўзяць за аснову.

Калі абрысы гэтага арэала я параўнаў з фізічнай картай, то аказалася, што граніца гэтага арэала з поўдня абмежавана падгор'ямі Рудных гор, Судэт, Карпат. Там, дзе няма гор, граніца праславянскага арэала распаўсюджваецца значна паўднёвей. Гэта наводзіць на думку, што праславянскі арэал знаходзіцца на той зямлі, дзе быў ледавік у апошні ледавіковы перыяд.

І яшчэ адна прычына для разважанняў: напісана, што наконт паходжання беларусаў існуе многа супярэчлівых поглядаў². Паводле дадзеных археалагаў, чалавек на тэрыторыі Беларусі (як і ва ўсёй Еўропе) з'явіўся дзесьці 100–35 тысяч гадоў таму назад. Рассяленні інда-еўрапейцаў (іх яшчэ называюць інда-іранцамі) датуецца VIII–IV тысячагоддзямі да н. э.

Хаця гэта і бяспрэчныя гістарычныя факты, аднак незразумела: чаму рассяленне народаў (так званых інда-еўрапейцаў) пачалося з Паўднёвай ці Цэнтральнай Азіі і як яны маглі рассяліцца, калі прыгодныя для жыцця тэрыторыі былі ўжо заселены карэнным насельніцтвам? Так, яны маглі выцесніць яго з усяго еўрапейскага кантынента, але гэта, відаць, нерэальна. Інда-еўрапейцы маглі рассяліцца па ўсёй Еўропе толькі тады, калі там увогуле нікога не было.

Афіцыйная гісторыя сцвярджае, што 8 500–8 300 гадоў да н. э. скончылася ледавіковая эпоха. Гэта супярэчыць маім высновам, згодна з якімі засяленне Еўропы ішло ўслед за адступаючым ледавіком. Калі 8 500–8 300 гадоў таму да новай эры пачалося пацяпленне і адступленне ледавіка, то, відаць, цалкам Еўропа вызвалілася ад яго не менш чым на два тысячагоддзі пазней.

Засяленне Еўропы, трэба меркаваць, адбывалася трыма шляхамі. Першы абгінаў Чорнае мора з поўдня і далей праз паўвостраў Малая Азія ішоў на Заходнюю Еўропу. Другі праходзіў паміж Чорным і Каспійскім морам, а трэці абгінаў Каспійскае мора з усходу. Другім і трэцім шляхам засялялася Усходняя Еўропа. Другім шляхам, паміж Чорным і Каспійскім морам, засялялася Прычарнамор'е і паўднёвая частка Прыкаспійскай

² Нарысы гісторыі Беларусі. Мн., 1994. Ч. I.

нізіны. З захаду засяленні абмяжоўваліся перадгор'ямі Карпатаў (ракой Днестр), з усходу — ракой Яік (Урал). Гэтым (другім) шляхам засяляліся частка Прыкаспійскай нізіны і паўднёвая частка Окска-Данскай раўніны. Трэцім шляхам засяляліся продкі гунаў, балтаў і другія фіна-угорскія плямёны.

На другім этапе пацяплення пачалося засяленне вызваленых ад ледавіка зямель на поўнач ад Прычарнамор'я. Продкі скіфаў засялілі землі на поўнач да мяжы ледавіка, эмігрыравалі на захад, абгінаючы Карпаты, Судэты, Рудныя горы з поўначы. Продкі скіфаў дасягнулі Лабы (Эльбы) і тут спыніліся, таму што сустрэліся з продкамі кельтаў (пракельтамі), якія засялялі вызваленныя ад ледавіка землі захаду. У продкаў скіфаў, якія засялялі вызваленныя землі, змяніліся ўмовы жыцця і звычаі. Гэты народ, які засяліў новыя землі, займеў і новае імя. Якім яно было ў пачатку яго існавання, мы не ведаем, а ў канцы старой і ў пачатку новай эры іх называлі народам вене (па сучаснаму венедамі). Землі, заселеныя імі, сучасныя вучоныя называюць праславянскімі арэаламі.

Чаму рассяленне продкаў скіфаў ішло на поўнач і потым на захад? А таму, што ўсходняя частка вызваленых ад ледавіка зямель засялялася фіна-угорскімі плямёнамі. Праз некаторы час адбыўся трэці этап пацяплення і Еўропа поўнасю вызвалілася ад ледавіка, а вызваленныя ад яго землі сталі засяляцца тымі народамі, якія жылі непадалёку, побач. На захадзе імі былі продкі кельтаў. Гэты народ, які ўтварыўся пасля засялення новых зямель на захадзе ад Лабы, у канцы старой і ў пачатку новай эры называўся германцамі.

Вызваленныя ад ледавіка землі, якія знаходзіліся на поўнач ад зямель продкаў, пачалі засяляцца людзьмі з так званага праславянскага арэала — народам вене. На захадзе іх засяленне абмяжоўвалася Лабай, на ўсходзе вярхоўямі Акі. На поўначы іх засяленне абмяжоўвалася Венедскай затокай (Балтыйскім морам) і займала тэрыторыю, дзе знаходзіцца сучасная Калуга, Каломна, ахоплівала Валдайскае ўзвышша, праходзіла па Пскоўскаму возеру. Народ гэты ў канцы старой і пачатку новай эры называўся народам лето, ці літвінамі — паўночнымі венедамі. Літвіны ад словаспалучэння двух слоў: слова лето і слова вене (летовене, летвене, літвіны)

Праз некаторы час, пасля таго, як сталі прыгоднымі для жыцця землі Скандынавіі, пачалося іх засяленне з захаду народамі Заходняй Еўропы, а з усходу — фіна-угорскімі плямёнамі. Акрамя таго, засяленне ішло праз Венедскую затоку з зямель літвінаў, а дакладней, з паўночнай часткі аднаго з плямён літвінаў — гудаў, якое засяляла ўзбярэжжа Венедскай затокі каля вусця ракі Нёман і называліся яшчэ варагамі-веслярамі.

Гуды засялялі Панямонне — басейн ракі Нёман. Тыя гуды, што жылі на ўзбярэжжы мора, якое цяпер называецца Балтыйскім, а ў старажытнасці называлася Венедскай затокай, каля вусця ракі Нёман, называлі сябе варагамі, што па сучаснаму азначае весляры (слова вараг, як і слова ворыва, паходзіць ад слоў варушыць, пераварочваць; веславаць — гэта варушыць,

пераварачваць ваду). Дарэчы, у наш час людзей, якія жывуць на марскім узбярэжжы, называюць памораі. Пасля таго, як у IV ст. н. э. варагі на ўзбярэжжы Венедскай затокі каля ракі Нёман асіміляваліся з прышлымі фіна-угорскімі плямёнамі балтаў і сталі называцца жамойтамі, назва варагі захавалася толькі за высяленцамі на Скандынаўскі паўвостраў.

Тут трэба адзначыць, што з глыбокай старажытнасці існаваў гандлёвы шлях з «варагаў у грэкі». Ён праходзіў ад узбярэжжа Венедскай затокі «ад вараг» па рацэ Нёман, па прытоку ракі Нёман, рацэ, якая ў глыбокай старажытнасці невядома як называлася, а цяпер называецца Шчара, па возеры Выганаўскім, па каналу, які цяпер называецца Агінскім каналам, па рацэ Ясельда — прытоку Прыпяці, па рацэ Прыпяць — прытоку Дняпра, па рацэ Днепр у Понт Эўкснскі (у Чорнае мора), па Мармуроваму мору ў Міжземнае мора і ў Грэцыю.

У старажытнасці гэты шлях, безумоўна, абслугоўваўся варагамі. Калі ж на ўзбярэжжа Венедскай затокі прыйшлі балты (канец IV ці пачатак V ст. н. э.), яны асіміляваліся з варагамі, назвалі Венедскую затоку Балтыйскім морам і сталі называцца прыбалтамі. Тады ўжо яны сталі абслугоўваць гандлёвы шлях з «вараг у грэкі». Гэта яны водны шлях па «зямлі лето» (па зямлі літваў — паўночных венедаў) назвалі па свайму «летов», а прыток ракі Нёман — ракой Шчара, што па іхняму азначае «везкая» (і сапраўды для караблёў яна вузкая). Слова «летова» з цягам часу ператварылася ў слова «літва», а пасля так стала называцца племя гудаў, што засялялі Панямонне. А пасля слова «Літва» пачалі выкарыстоўваць як жаргоннае і ім сталі называць усю Літванію — Паўночную Венедыю.

Аднак вернемся да часоў перад нашэсцем гунаў і адзначым, што ў выніку засялення Еўропы інда-еўрапейцамі на поўдні ў Прычарнаморскіх стэпах былі скіфы-аратыя. І такое размеркаванне этнасу захавалася да нашэсця гунаў (канец IV — пачатак V ст. н. э.)

Мова ў гэтых народаў, безумоўна, была адзіная: і скіфы, і веныды, і літвіны (паўночныя веныды), і варагі размаўлялі на адной мове. Хаця я не прычучу таму, што ў розных мясцовасцях гаворка магла быць рознай. У акадэміка Рыбакова ёсць пацвярджэнне гэтаму: «... в IV в. до н. э. существовала географическая концепция (Эфор, Питей), по которой Скифия простиралась до океана (г. зн., да Балтыйскага мора. — Я. Ф.) и соседствовала с Кельтикой на западе»³.

Такое становішча з засяленнем Усходняй Еўропы захавалася да пачатку новай эры, таму што, па словах акадэміка Рыбакова, у гэтых народаў назіралася патрыярхальная манатоннасць: людзі жылі пастаянна на адным месцы, не перасяляліся, не мігравалі. А чаму? Таму што клімат да новай эры быў значна больш мяккі, чым цяпер: было цёпла, часта праходзілі цёплыя дажджы, усё расло як на дражджах. Навошта кудысьці перасяляцца?

³ Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси. М., 1984.

Як пісаў пісменнік-гісторык, аўтар кнігі «Таіс Афінская» Іван Яфрэ-маў, там, дзе прайшла армія Аляксандра Македонскага, цяпер не прайшоў бы кавалерыйскі полк — коні загінулі б ад бяскорміцы. Гэты сучасны вучоны лічыць, што людзі ў старажытнасці, як мурашы, шнырылі туды-сюды. На самой справе, магчыма, былі зрухі на граніцах плямён, але каб перасяляліся народы, то такога не было.

Толькі ў канцы IV ст. н. э. клімат у Еўропе, а таксама ў Сярэдняй Азіі і Паўночнай Афрыцы стаў больш суровы. Асабліва засушліва стала ў сярэднім цячэнні ракі Іціль (Волга). Фіна-угорскія плямёны, якія там жылі, павінны былі пакінуць свае спрадвечныя землі і пачаць перасяленне на захад, дзе ўмовы для пражывання былі лепшымі. На стэпавых землях сярэдняга цячэння ракі Іціль жылі качавыя плямёны фіна-уграў пад назвай гуны, і яны, натуральна, падаліся на прычарнаморскія стэпы — на землі скіфаў. А вось фіна-угорскія плямёны, што жылі ў лясных і лесастэпавых мясцовасцях, якія былі аселымі, займаліся земляробствам і жывёлагадоўляй, не пайшлі за гунамі ў прычарнаморскія стэпы, а пайшлі на паўночны захад, на землі літваінаў.

Варта нагадаць, што вучоныя старажытнасці Тацыт, Пліній і Пталемей (I і II стагоддзе н. э.) не бачылі ніякіх балцкіх плямён не толькі на ўсёй тэрыторыі Літваніі, але і на ўзбярэжжы Венедскай затокі. Значыць, там іх не было. А дзе ж яны былі? Дзе іх спрадвечныя землі? Трэба меркаваць, што яны знаходзіліся менавіта на тэрыторыі Масковіі, на тэрыторыі былых Уладзіміра-Суздальскага і Мурама-Разанскага княстваў. Не сакрэт, што гэтыя княствы знаходзяцца на былых фіна-угорскіх землях, што назва Масква — фіна-угорскага паходжання.

Цяпер я з вялікай дакладнасцю магу аднавіць у свядомасці падзеі сёвай мінуўшчыны. Дык вось, балцкія плямёны вымушаны былі пакінуць свае спрадвечныя землі і падаліся на захад, да земляў літваінаў, але нашы продкі сустракалі іх непрыязна. Для балтаў праход па землях літваінаў быў вельмі цяжкім выпрабаваннем. На іх стаянкі кожны раз былі напады мясцовых жыхароў, якія прымушалі іх здымацца з месцаў і рухацца далей на захад.

Нарэшце, балты дасягнулі ўзбярэжжа Венедскай затокі. Рухацца ўжо не было куды: на поўначы — мора, на захадзе — вельмі ваяўнічае племя літваінаў (пруссы). Вяртацца назад — няма сэнсу. Прыйшлося неяк дамаўляцца з мясцовымі жыхарамі і асвойваць новыя землі. Хаця на першых парах, як гавораць балцкія легенды, пры пабудове дома ў любы момант магла прасвістаць страла і балт падаў на зруб недабудаванага дома, скрывавюшы яго сваёй крывёю. Праз некаторы час усё ўляглося і балты ўкараніліся на новых землях. Яны нават Венедскую затоку перайменавалі ў Балтыйскае мора.

Тое, што захавалася такая назва — «балты», «Прыбалтыка», заслуга саміх балтаў. Яны на новай для іх зямлі змаглі захаваць сваю мову, свае звычаі, і гэта дало магчымасць ім не «кануць у вечнасць», растварыўшыся ў этнасе літваінаў, а захаваць сябе як народы, як нацыі.

Такім чынам, археалагічная культура штрыхавой керамікі, якая назіраецца на тэрыторыі сучаснай Беларусі і ў Прыбалтыцы, да балтаў не мае ніякага дачынення. Яна належыць літвінам.

Які ж лёс напаткаў гунаў, якія падаліся ў Прычарнамор'е, на землі скіфаў? Трэба, дарэчы, адзначыць, што магутная дзяржава скіфаў да гэтага часу распалася, скіфы не маглі даць належнага адпору прышэльцам-гунам, якія таксама былі качэўнікамі, выдатнымі ваярамі. Гуны сяліліся на землях скіфаў, змешваліся з імі (адбывалася асіміляцыя скіфаў гунамі), але ў той жа час паволі прасоўваліся на захад. дайшоўшы да стэпавых дака-фракійскіх зямель. Гуны аселі там, змяшаліся з дака-фракійскімі плямёнамі, у выніку чаго ўтварыўся этнас венграў-мадзьяраў. А ў выніку асіміляцыйнага ўплыву гунаў на скіфаў утварыўся новы этнас — полаўцы. Полаўцы ўжо не скіфы і мова полаўцаў — не мова скіфаў, хача і роднасная ёй. Але полаўцы выдатна разумелі венедаў і літвінаў, і наадварот.

Праз адно-паўтара стагоддзі пасля высялення балтаў з сваіх спрадвечных зямель, клімат у месцах былога пражывання балтаў аднавіўся і там склаліся нармальныя ўмовы жыцця. Былыя землі балтаў, амаль пустуючыя (на гэтых землях, безумоўна, засталася частка балтаў, якія не захацелі пакінуць свае спрадвечныя землі і выжылі ў барацьбе з суровай прыродай) у VI ст. н. э. занялі вены. Яны назвалі сябе «сylvене», што азначае выселенцы з зямлі венедаў. «Сylvене» — словаспалучэнне двух слоў: старажытнага слова «сylv», што азначае сylvіца, высylvяцца і слова «вене». З цягам часу «сylvене» ператварыліся ў «словене», «славяне». Так з'явіліся ўсходнія славяне.

Пасля вены сталі перасylvяцца і на другія землі, напрыклад, на фінугорскія землі ў напрамку возера Ільмень, у выніку чаго з'явіліся «словене ільменскія», на дака-фракійскія землі, у выніку чаго з'явіліся славянскія народы чэхі і славакі. Яны перасylvяліся таксама на Балканы, у выніку чаго тут з'явіліся «словене-славяне»; на кельцка-германскія землі за раку Лабу, у выніку чаго з'явіліся палабскія славяне.

Тут неабходна адзначыць, што згодна высновам вядомага філолага і гісторыка, былога галоўнага рэдактара газеты «Наша Слова» Эрнеста Ялугіна, слова «Русь» прыйшло на землі венедаў, літвінаў, а таксама на славянскія землі з Заходняй Еўропы. Справа ў тым, што вены, літвіны (і зразумела, варагі) мелі звычай — пэцкаць крывёю твар перад бітвай. Для чаго гэта рабілася? Каб запалохаць праціўніка? Ці каб непрыкметным было раненне ў твар? Невядома... Але быў такі звычай...

У час вялікага перасylvлення народаў, пасля нашэсця гунаў, вены і літвіны пачалі пранікаць у Заходнюю Еўропу. Жыхары Заходняй Еўропы, убачыўшы акрываўленыя твары венедаў ці літвінаў, у жаху крычалі: «рус, рус...», што па іхняму азначае акрываўлены, чырвоны. Такая назва, верагодна, спадабалася венам, літвінам і славянам (відавочна, яна ў іх асавіравалася з русым колерам іх валасоў) і яны сталі называць сябе русінамі,

русічами, а землі, дзе яны пражывалі — Руссю. Але назва «Русь» прыжылася не на ўсіх землях венедаў, літвінаў, славян, а толькі на землях на ўсход ад ракі Буг. Землі на захад ад ракі Буг атрымалі назву Палонія, якая ўзнікла ад назвы племені «паляне».

Русь размаўляла на мове венедаў і літвінаў, якая стала называцца рускай мовай (скіфаў, як было сказана вышэй, ужо не было — былі полаўцы і была мова полаўцаў). На рускай мове размаўляла Русь: венеда (Кіеўская зямля), літвіны (Полацкая зямля), «Словене ільменскія» (Ноўгарадская зямля), усходнія славяне (Уладзіміра-Суздальскае і Мурама-Разанскія княствы). Літвіны, венеда і славяне называлі сябе таксама русічамі, русічамі. Такое становішча захоўвалася да татара-мангольскага нашэсця.

У паўночна-заходняй Русі на землях літвінаў — у краіне Літваніі — яшчэ да татара-мангольскага нашэсця ўтварылася дзяржава Вялікае Княства Літоўскае, якая змагла абараніць сваю незалежнасць ад татара-манголаў. Татара-манголамі былі заваяваны ўсходнеславянскія землі (Уладзіміра-Суздальскае і Мурама-Разанскія княствы) і паўднёвыя землі венедаў (Чарнігаўшчына, Кіеўшчына, Падолле, Букавіна). Татара-манголамі былі заваяваны і землі полаўцаў, але яны не прызналі над сабой уладу татара-манголаў: калі полаўца пыталі «хто ён такі», полавец адказваў так, каб было зразумела татара-манголам: «я казак», што на цюркскай мове татара-манголаў азначае: «я вольны чалавек». Полаўцы-качэўнікі былі выдатнымі ваюрамі і коннікамі, а таму полаўцаў немагчыма было скарыць.

Венеда (Чарнігаўшчына, Кіеўшчына, Падолле, Букавіна) таксама не скарыліся перад татара-манголамі і аказвалі супраціўленне, але ім — людзям аседлым — было вельмі цяжка супрацьстаяць татара-манголам, і яны амаль пагалоўна былі знішчаны. Землі Чарнігаўшчыны, Кіеўшчыны, Падолля засталіся амаль без людзей.

У 1362 г. (за 18 гадоў да Кулікоўскай бітвы) вялікі князь Вялікага Княства Літоўскага Альгерд выступіў са сваім войскам супраць ардынцаў (татара-манголы к таму часу стварылі дзяржаву, якая называлася Залатая Арда). На Падоллі (пад Сінімі Водамі) паміж ардынцамі і літвінамі адбылася грандыёзная бітва. Як пісаў летапіс, «рэкі крывёю цяклі і былі запруджаны целамі ардынцаў і ліцьвінаў. У выніку гэтай бітвы землі паўднёвых венедаў і казацкія (былыя палавецкія) землі (амаль уся тэрыторыя сучаснай Украіны) былі вызвалены ад ардынцаў і прылучаны к Вялікаму Княству Літоўскаму.

Гэтыя землі афіцыйна называліся Княства Рускае ў складзе Вялікага Княства Літоўскага, а ў размоўнай гаворцы — ускраінай Вялікага Княства Літоўскага (на мясцовым дыялекце — Украінай). Як ужо было сказана вышэй, полаўцы назвалі сябе казакамі і землі полаўцаў сталі называцца казацкімі землямі. Казакі з Вялікага Княства Літоўскага сталі называцца украінскімі казакамі. Пасля прылучэння зямель паўднёвых венедаў да Вялікага Княства Літоўскага гэтыя, амаль пустуючыя, землі былі заселены

ў асноўным украінскімі казакамі, якія прынеслі на гэтыя землі сваю мову, якая называлася ўкраінскай мовай.

У канцы XIV ст. і ў першай палове XV ст. моўная палітра на Русі была такая: Княства Рускае ў складзе Вялікага Княства Літоўскага размаўляла на ўкраінскай мове, хаця дзяржаўнай мовай у Княстве Рускім была руская мова. Княства Літоўскае ў складзе Вялікага Княства Літоўскага размаўляла на рускай мове і дзяржаўнай мовай у ім была руская мова. Княства Наўгародскае («словене ільменьскія») размаўляла на рускай мове і дзяржаўнай мовай у ім была руская мова.

За час, калі Уладзіміра-Суздальскае і Мурама-Разанскія княствы былі ў складзе Залатой Арды, Масква, якая спачатку была сталіцай удзельнага княства ў складзе Уладзіміра-Суздальскага княства, узмацнілася і ў хуткім часе падпарадкавала сабе Уладзіміра-Суздальскае і Мурама-Разанскія княствы. Уся гэтая тэрыторыя стала называцца Вялікім княствам Маскоўскім, ці Масковіяй.

Мова Масковіі, якая спачатку была рускай мовай, пад асіміляцыйным уздзеяннем татара-манголаў набыла цюркскія моўныя рысы — адрывістасць і жорсткасць; Еўропа стала называць яе мовай маскавітаў. Еўропа не лічыла Масковію Руссю і мову маскавітаў не лічыла рускай мовай. Але маскавіты так не лічылі: яны сябе лічылі цэнтрам Русі і мову сваю — адзіна правільнай рускай мовай. Як было ўжо сказана вышэй, Масковія пасля абвяшчэння сваёй незалежнасці ад Залатой Арды накіравала свае экстрэмісцкія памкненні на захад, у бок Літваніі (Літвы), на землі нашых продкаў: пайшла вайной на Літванію, на Русь...

Таццяна Валодзіна (Мінск)

ГАРМОНІЯ ЧАЛАВЕКА І СУСВЕТУ Ў НАРОДНАЙ МЕДЫЦЫНЕ БЕЛАРУСАЎ

Увесь Космас у народным светаглядзе выступае як адзіная цэласная, упарадкаваная, гарманічная структура. Кожны з яе складнікаў займае сваё, вызначанае раз і назаўсёды месца. І сам чалавек гэтаксама становіцца часткаю той сістэмы, хаця яму і адводзіцца пэўная, спецыфічная роля ў гэтай шматузроўневай, складанай канструкцыі. Такая гармонія падтрымліваецца падрабязнай рэгламентацыйнай паводзінаў чалавека, шматлікімі прадпісаннямі, правіламі і забаронамі, што тычацца ўсіх бакоў яго жыццядзейнасці і быту. Любое іх нематываванае скажэнне, невыкананне пагражае парушэннем усяго парадку, што можа адбіцца

як на дабрабыце канкрэтнага чалавека (і перадусім на яго здароўі), так і ўнесці дэструкцыю ў межы ўсяго соцыума — стацца прычынай эпідэміі ці якой іншай навалы.

Матыў займання чалавекам у структуры Космасу строга адведзенага яму месца — універсальны для сусветных міфалогій, і нават хрысціянства скарысталася яго ў адпаведным выглядзе і з пэўнай доляй дыдактыкі. Згодна з легендамі, у раі чалавек жыве без няшчасцяў і хваробаў. Але, аднойчы саграшыўшы, ён мусіў спазнаць працу, пакуты, старэнне і смерць. І ўсё гэта было вынікам як злых намераў д'ябла, так і свядомага пакарання чалавека Богам. У адной з легендаў Бог, каб пакараць род людскі за грэхападзенне, стварыў 77 хваробаў і аддаў іх у распараджэнне чорту, у другой — д'ябал вынайшаў 77 хваробаў, а Бог у адказ стварыў 77 лекавых траў.

Ужо даўно чалавекам было ўсвядомлена, што яго цела і душа складаюць цэласную замкнёную сістэму, арганізаваную па разумных і строгіх законах. І што самае важнае, структура арганізма, мікракосм чалавечага цела разглядаюцца ў этнамедыцыне ў судачыненні з касмічным парадкам. Прынцыпы ж арганізацыі Сусвету, макракосму, у сваю чаргу, ізаморфныя прынцыпам будовы мікракосму — чалавечаму арганізму. Менавіта згодна з мадэллю цела чалавека міфапэтычная свядомасць напачатку апісвала наваколле і сам Сусвет. Да індаеўрапейскай старажытнасці адносяцца міфы аб паходжанні частак касмічнай ці зямной прасторы з членаў цела чалавека (міфы пра Пурушу, Адама) ці, наадварот, аб стварэнні Першачалавека з розных частак касмічнай будовы. Наогул, склад чалавека, яго плоць у канчатковым выніку ўзводзяцца да касмічнай матэрыі, якая легла ў аснову стыхій і прыродных аб'ектаў. Міфапэтычная карціна свету беларусаў, як і традыцыі іншых народаў свету, утрымлівае цэлы клас шматлікіх тэкстаў, што апісваюць правілы атаясамленняў касмічнага (прыроднага) і чалавечага (плоць — зямля, кроў — вада, валасы — расліны, вочы — сонца, дыханне — вецер). Гэты ж прынцып вызначае мноства прыкладаў мадэлявання не толькі касмічнай прасторы і зямлі ў цэлым, але і іншых сфераў — жылля, начыння, адзення, якія на моўным і экстрамоўных узроўнях суадносяцца з назвамі элементаў чалавечага цела (шматлікія выпадкі антрапамарфізацыі неадусаўлёных прадметаў)¹. Такім чынам, чалавек асэнсоўваўся як элемент касмабіялагічнага свету, уяўленні пра яго здароўе адлюстроўвалі гарманічныя сувязі з прыродай, а хваробы — іх парушэнне.

Замовы як самая наглядная вербалізацыя народнамедыцынскіх поглядаў дэманструюць узаемныя праекцыі мікра- і макракосмаў, аналогіі паміж цэлам чалавека і элементамі ландшафту, топасу. Напрыклад, замацаванне залатніка (маткі) на месцы і паралельнае змяненне стану ўнутраных органаў апісваецца як цэнтраімклівы рух рэк, пяску, камянёў і г. д.: «Быстры

¹ Топоров В. Н. О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. М., 1988. С. 12.

рэкі, сыйдзіцесь, круты берагі, сайдзініцесь, царскія вароты, зачыніцесь, жоўтыя пяскі, збяжыцесь, белае каменне, з крутых гор скаціцесь, залаты рог, з касцямі зрасціцесь»². У адваротных выпадках патрабавалася максімальнае раскрыццё цела, і тады замова кадзіруе гэты фізіялагічны акт тымі ж ландшафтавымі аналогіямі: «Гара, разайдзіся, камень, раскаціся, жале-за, растапіся, шкло, разбіся, вада, разліся, дубок, развейся, младазенец, на гэты свет з'явіся»³. Амаль поўны паралелізм, толькі з адваротнай скіраванасцю дзеянняў, назіраецца і ў наступных матывах-формулах: «замкі, атапрыцесь, паясы, развяжыцесь, Матрона, з дзяцёнкам разлучыцесь» — «залатнічок-панічок, садзіся на сваём месцы ў залатом крэслі на залатым замочку, на шаўковым пясочку, замкніся, завяжыся...»⁴. Спарадычна з'яўляюцца і касмічныя паралелі: «як на небе маладзічок, зоркі і аблачынкi пры свету ходзяць, расходзяцца і на сваё месца становяцца, так і ты, залатнічок, хадзі, расхадзіся і свайго месца пілуйся»⁵.

Уяўленні пра здароўе як перадусім гармонію, упарадкаванасць, цэласнасць адбіліся і на моўным узроўні, прыкладам чаму з'яўляецца этымалогія лексемы *цела*. Гіпатэтычная праславянская форма слова *telo* супадае з індаеўрапейскім **kai-lo*, ст.-слав. *цѣль* у значэнні 'здоровы, увесць, цэлы'⁶. Так у самім слове *цела* закладзеная сема яго цэласнасці, а гэта значыць, здароўя. У рускай мове значэнне 'вылечыць' выражаецца лексмай *ис-целить* — вярнуць цэласнасць і страчанае суладдзе. Значэнне 'цэлы' змяшчае ў сваёй семантычнай структуры і само слова *здоровы*⁷.

Увогуле, здароўе — гэта ўпарадкаванасць у арганізме чалавека, і тычыцца гэта не толькі суразмернасці і ладу ў функцыянаванні ўнутраных органаў, але закранае і знешні выгляд. Любое адступленне ад нормы, скажэнне яе — ці гэта кульгавасць, гарбатасць, слепата, немата, лысіна, ці незвычайныя прапорцыі і форма цела — усё выступае ў архаічным разуменні як вынік умяшання антысвету, як яго рэпліка. Здаўна апазіцыя свой/чужы асэнсоўвалася з пункту гледжання гармоніі/хаосу, нормы/адхілення. І тады ўсё гарманічнае і ўнармаванае залічвалася да «свайго», а тое, што выяўляе нейкія хібы, адносілася да варожага і «чужога».

Акрамя названых анамалій, так бы мовіць, «знакаў нячыстага», традыцыя захавала і адваротнае памкненне чалавека да іншага боку гарманічнай завершанасці, яго жаданне прылучыцца да чорных сілаў. Свядомым, наўмысным падкрэсліваннем сваёй не зусім (ці не толькі) чалавечай прыроды

² Замовы. Мн., 1992. С. 242.

³ Тамсама. С. 331.

⁴ Тамсама. С. 341.

⁵ Тамсама. С. 242.

⁶ Мартынов В.В. Славянская и индоевропейская аккомодация. Мн., 1968. С. 73.

⁷ Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. XII. Зашкодны — злотніцкі. Мн., 1993. С. 184.

было, напрыклад, менавіта ігнараванне прынятых гігіенічных нормаў. Асабліва строгім было патрабаванне да належнай упарадкаванасці валасоў, прычоскі, якая выконвала функцыі не толькі полаўзроставай, але і сацыяльнай ідэнтыфікацыі асобы. І калі хтосьці з вясковай супольнасці меў ускудлачаныя, неахайныя, непрычасаныя валасы, гэта ўспрымалася як знак яго дэманічных схільнасцяў. Беларускія дыялекты захавалі нават негатыўную канатацыю ў найменнях людзей, якія адрозніваюцца знешнім выглядам сваіх валасоў, часцей збылыханых — *калык* — ‘касмыль валасоў’ і ‘чарадзеі’, *касмыль* і *касмачыха* — ‘ведзьма’⁸, *кудла* — ‘распусніца’⁹.

У дадзеным кантэксце мэтазгодна прыгадаць такую характэрную для беларускай мінуўшчыны хваробу, як *каўтун*, вызначальнай рысай якой з’яўлялася збіванне валасоў на галаве ў адну вялікую, склееную, неахайную масу. Семантычны аналіз рытуалаў пазбаўлення ад *каўтуна* і адпаведныя замовы падцвярджаюць разуменне гэтай хваробы як праяўлення нячыстай сілы ў чалавеку, як выніку яе ўмяшання. Характэрна і тое, што менавіта з лексемай *каўтун* этымалагічныя слоўнікі звязваюць слова *калдун*.

Зыходзячы з асноватворнага прынцыпу ўзаемазвязанасці ў Сусвеце, які абаяраецца на семантычную ізаморфнасць мікра- і макракосмаў, што знаходзяцца ў адносінах гармоніі і ўзаемаперакадзіроўкі, рознага роду адхіленні, парушэнні парадку як у межах чалавечага арганізма, так і ў прыродным наваколлі абазначаюцца ў аднолькавых тэрмінах, тэкстах і знаках. Так і этнакультурны тэкст *каўтуна* ў асноўных (персанажных, хранатопных, акцыянальных і іншых) кодах паўтарае рытуал са сваім «прыродным», раслінным эквівалентам — заломам на полі. Ды і сам жмутак зачараваных каласоў у шэрагу раёнаў атрымаў найменне *каўтун*. Паўсюль вытрымлівалася строгая забарона датыкацца голымі рукамі і да *каўтуна*, і да заломы як праяваў іншасвету. Таксама супадаюць і маніпуляцыі з імі, і локусы адпраўлення — заломы кідалі ў вір, закопвалі, палілі і г. д. Зафіксавана і судачыненне гэтых прадметаў — «бралі коўтуна і делалі залымку — до жыта прывязывалі»¹⁰.

На дадзеным фоне асабліва паказальным з’яўляецца той факт, што грэчаскае слова *κόσμος* ‘парадак, светапарадак, свет, Космас’ узыходзіць да таго ж індаеўрапейскага кораня, што і слав. **kosmь* ‘волас, пасма валасоў’¹¹.

Калі гармонія парушаецца, патрэбны захады па ўпарадкаванні структуры. Найпершы і універсальны стабілізуючы чыннік — рытуал, у якасці аднаго з механізмаў якога выступае спраектаванасць да касмаганічных

⁸ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1988. Т. 4. С. 176.

⁹ Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі. Мн., 1980. Т. 1. А–П. С. 204.

¹⁰ Палескі этналінгвістычны архіў: в. Дружылавічы Іванаўскага р-на (Асабісты архіў М. Антропава).

¹¹ Этимологический словарь славянских языков. Вып. 11. *копсьь – *kotьna(ja). М., 1984. С. 147.

міфаў. Касмагонія, генезіс Сусвету служаць як бы мадэллю для фарміравання чалавека. Комплекс усіх замоў наглядна дэманструе генетычную сувязь з рытуаламі крэатыўнага характару, сэнсава залежнымі ад міфалаге-мы першатварэння. І тады знахар фактычна набывае ролю дэміурга, які нанова стварае чалавека. Як пісаў М.Эліядэ, жыццё нельга проста паправіць, яго трэба пачаць зноў. Касмаганічныя ўяўленні дыктуюць хранатопную рамку рытуала, уводзяць паказнікі месца, сэнсава ідэнтычнага першацэнтру, часу, спраектаванага да першапачатку, а таксама рэгламентуюць неабходны рэквізіт з яго ідэяй новага, непачатага (=першага) і г. д.

Такім чынам, глыбіннай семантыкай народных медыцынскіх рытуалаў беларусаў становілася сімвалічнае ўзнаўленне страчанай раўнавагі і гармоніі чалавека са Светам, нейтралізацыя небяспекі, звязанай з парушэннем самой структуры іх узаемаадносін.

Леанід Лыч (Мінск)

ПРАБЛЕМЫ ЗАХАВАННЯ БЕЛАРУСКАЙ АДМЕТНАСЦІ Ў СЛАВЯНСКАЙ СУПОЛЬНАСЦІ НАРОДАЎ

На вялікае шчасце, сёння абсалютнай большасці славянскіх народаў не пагражае страта сваёй культурна-моўнай адметнасці. Гарантыяй такога трывалага самабытнага развіцця славян стала стварэнне імі ўласных незалежных дзяржаў, якім, як вучыць сусветны гістарычны вопыт, толькі і падуладна развязванне любой складанасці і цяжкасці нацыянальнага пытання. Гэта толькі калі дзяржава свядома не збіраецца развязаць такое пытанне, становішча з нацыянальна-культурным развіццём тытульнага народа можа пагаршацца, будзе існаваць рэальная небяспека яго этнічнай дэгенерцыі.

Сказанае пра абсалютную большасць славянскіх народаў зусім не датычыцца беларусаў. На шляху пабудовы этнакультурнага жыцця на сапраўдным прыродным падмурку ў іх і раней, і зараз існуюць вельмі вялікія, часам здаецца, неадольныя цяжкасці. З горыччу даводзіцца канстатаваць, што ўсе практычныя захады дзяржавы і грамадскасці па рэалізацыі «рашэнняў» моўнага рэферэндуму 1995 г. не далі станоўчых вынікаў. Працэс культурна-моўнай русіфікацыі беларускага народа няўхільна паглыбляецца, пераканаўчым доказам чаго з'яўляецца рэзкае зніжэнне сацыяльных функцый яго роднага слова ва ўсіх сферах афіцыйнага жыцця. Гэта выклікае законную трывогу не толькі ў нацыянальна-свядомых колах беларускага грамадства, але і ў рознага роду прагрэсіўных міжнародных арганізацыях.

Апошнім часам ЮНЕСКА ўнесла беларускую мову ў Чырвоную Кнігу. Гэта ўнікальны ў свеце выпадак, каб пагроза знікнення мовы існавала ў народа, які з'яўляецца тытульным у сваёй дзяржаве! Нас зусім не сущае, што, акрамя беларускай, у такую кнігу занесены дзесяткі моваў краін Еўропы, бо гэта ж у большасці сваёй не мовы, а дыялекты, якімі карыстаюцца невялікія па колькасці этнічныя групы. Беларусы жа каля 10 мільёнаў, і да таго яны ж дзяржаўная нацыя! Таму, думаецца, ёсць не толькі тэарэтычны, але і практычны інтарэс у гістарычным зрэзе глянуць на гэтую архіважную праблему, бо інакш нельга зразумець сённяшні архітрагічны этнакультурны стан 10-мільённага славянскага народа, імя якога — беларусы.

Узятая мною для разгляду праблема мае вельмі глыбокія карані, старажытныя вытокі. Нечуваную ж вастрыню яна набыла апошнім часам, нягледзячы на тое, што Беларусь, як любяць у нас заяўляць, у тым ліку і яе высокія палітыкі, з'яўляецца незалежнай, суверэннай дзяржавай. Ужо сам факт працяглага існавання праблемы захавання беларускай культурна-моўнай адметнасці сведчыць, што ў нашых людзей увесь час прысутнічала вялікае жаданне не растварацца сярод іншых народаў, зберагаць сваю існасць як пэўную ў свеце каштоўнасць. Давалася і даецца гэта крайне цяжка, бо ахоўваць сваю адметнасць увесь час трэба было ад празмернага і да таго ж яшчэ часта гвалтоўнага ўплыву народаў з вельмі блізкай да нас культуры і мовай — польскага і рускага. Выстаць, захаваць сваё «Я» ў такіх варунках шматкроць больш складана, чым калі ратавацца даводзіцца ад разбуральнага ўздзеяння народаў з вельмі непадобнымі культурай і мовай.

Як вядома, першыя сур'ёзныя пагражальныя сімптомы для самабытнага этнакультурнага жыцця беларусаў узніклі падчас іх сумеснага жыцця з палякамі ў федэратыўнай дзяржаве Рэчы Паспалітай, пачатак якой быў пакладзены падпісаннем у 1569 г. Люблінскай уніі. Літаральна ўжо ў першыя дзесяцігоддзі такога жыцця для палітыкаў і інтэлектуалаў нашага народа стала зразумелым, як цяжка будзе захаваць яго ад блізкароднаснага польскага культурна-моўнага ўплыву. Дарэчы, духоўнаму патэнцыялу жамойтаў і аўкштайтаў, з якіх пазней склалася сучасная літоўская нацыя, гэты ўплыў не прычыніў такой велізарнай шкоды. Магчыма, ён не так моцна падкасіў бы і духоўныя сілы беларусаў, каб ім не здарзілі іх заможныя станы і інтэлектуальныя колы сваім пераходам на польскія культурна-моўныя стандарты. Таму, калі ў 1696 г. польскія ўлады забаранілі на тэрыторыі Вялікага княства Літаўскага ўжываць у службовым справаходстве беларускую мову, у яе практычна зусім не знайшлося стойкіх абаронцаў. На такое здольныя толькі людзі са здаровай этнічнай, нацыянальнай самасвядомасцю і прытым высокаадукаваныя. Уся адукацыя, прафесійная культура ў нашым краі пачалі інтэнсіўна развівацца на польскім падмурку з моцным дамешкам лацінскіх пачаткаў. Захаваць у такіх неспрыяльных умовах беларускую адметнасць становілася вельмі праблематычным. Выручала толькі тое, што польская стыхія вельмі марудна пранікала на вёску, дзе

пражывала абсалютная большасць беларускага этнасу. Але жыхары вёскі былі пераважна носьбітамі фальклорнай культуры.

А час-то не стаяў на месцы. Еўропа перажывала эпоху Асветніцтва. Пад яе ўплывам буйныя пазітыўныя зрухі адбываліся і ў духоўным жыцці Рэчы Паспалітай. Хаця такога практычна зусім не назіралася сярод беларускага вясковага насельніцтва, паколькі яно працягвала быць спажывцом традыцыйнай культуры, аднак, гарантыі, што яна не падпадзе пад уплыў ідэй Асветніцтва польскага ўзору і не пачне паступова дэфармавацца, ніхто не мог даць. Таму ў лепшым за беларусаў становішчы знаходзіліся тыя народы, якія ў новых умовах развівалі прафесійныя пласты культуры, не выракаючыся і сваіх традыцыйных, фальклорных каштоўнасцяў. У беларусаў з прафесійнымі, элітарнымі культурнымі пластамі не ўсё было ў парадку, таму праблема захавання сваёй этнічнай адметнасці заканамерна працягвала абвастрацца. Калі і памыляўся, дык вельмі нязначна, наш славуты адраджэнец першай паловы ХХ ст. Антон Луцкевіч, пішучы: «...зьліўшыся з польскай дзяржаўнасцю, мы не здолелі даць адпору польскаму нацыянальнаму націску і, разам з утратай асобнасці гасударственной, утратілі ў вышэйшых станах сваю нацыянальнасць»¹.

Вельмі блізкае па сэнсу да гэтай цытаты меркаванне другога нашага выдатнага дзеяча нацыянальна-вызваленчага руху Язэпа Лёсіка, які заявіў, што на час падзелаў Рэчы Паспалітай (1772, 1793 і 1795 гг.) «усе вышэйшыя станы і інтэлігенцыя нашага краю былі спаленізаваны (апалячаны). Застаўся адзін цёмны забіты народ».

Вось з такім сірочым пасагам пасля падзелаў Рэчы Паспалітай забралі беларусаў у расійскі дом. Спачатку іх культурнай адметнасці не давала працяжца русіфікацыя, затым адначасова з ёю і пананізацыя, а пасля задушэння паўстання 1863–1864 гг. на чале з Кастусём Каліноўскім — пераважна толькі русіфікацыя. Заслуга ў гэтым найперш расійскага дзяржаўнага дзеяча, начальніка Паўночна-Заходняга краю Міхаіла Мураўёва і папачыцеля Віленскай навучальнай акругі Івана Карнілава. Яны заклалі тут зусім чужы падмурак пад народную адукацыю, якая ўжо ў бліжэйшыя дзесяцігоддзі стала самым магутным сродкам перапрацоўкі маладых пакаленняў беларускага народа на рускі капыл. Цалкам не адпавядала этнакультурным інтарэсам беларусаў палітыка царызму ў выдавецкай, бібліятэчнай, музейнай справах, тэатральнай дзейнасці, а таксама і на ўсіх астатніх дзялянках духоўнага жыцця. Афіцыйна заяўлялася, што з беларусаў трэба фармаваць людзей, якія нічым не адрозніваліся б ад рускіх. Гэтага напрамку вельмі моцна прытрымлівалася і Руская праваслаўная царква на Беларусі, будуючы тут усю сваю дзейнасць выключна ў духу рускіх нацыянальна-культурных традыцый.

Як і меркавалася, рускай сістэме адукацыі, рускай мясцовай адміністрацыі, Рускай праваслаўнай царкве ўдалося вельмі многае зрабіць па

¹ Беларуская думка ХХ стагоддзя. Варшава, 1998. С. 7.

размыванні этнакультурнай адметнасці беларусаў і растварэнні іх сярод рускай нацыі. Асабліва выразна гэта выявілася ва ўсходніх губернях Паўночна-Заходняга краю. Іх насельніцтва, найперш праваслаўнага веравызнання, няўхільна крочыла тым жа згубным шляхам культурна-моўнай асіміляцыі, які амаль ужо да канца прайшлі нашыя супляменнікі беларускіх тэрыторый Смаленшчыны, Браншчыны і Пскоўшчыны, што на стагоддзі раней былі далучаны да Расіі.

Дзяржаўныя палітыкі Расійскай імперыі і адданыя ім навукоўцы практычна ўсё зрабілі для таго, каб вытрусіць з розуму даволі вялікай колькасці людзей нашага краю такія іх саманазвы, як літоўцы, літвіны (ліцвіны), якія маглі б нагадваць пра існаванне тут у мінулым даволі буйной і магутнай у Еўропе дзяржавы — Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ). Затое гэтыя ж палітыкі і навукоўцы ўсяляк садзейнічалі жыхарам заходняй часткі колішняга ВКЛ жэмайтам (жамойтам) і аўкштайтам перасадзіць этнонім «літоўцы» на сваю тэрыторыю. І ён трывала прыжыўся тут, бо дазваляў жэмайтам і аўкштайтам лічыць сябе адзінымі спадкаемцамі Вялікага княства Літоўскага, пускаць чуткі, што многія іх этнічныя землі зараз належаць не толькі Віленскай і Ковенскай, а і Гродзенскай, Мінскай, Віцебскай губерням Паўночна-Заходняга краю.

У сітуацыі, калі значную частку карэннага насельніцтва нашай зямлі ўдалося пазбавіць сапраўднага імя, усё больш і больш людзей у якасці саманазвы пачалі выкарыстоўваць тэрмін «тутэйшы», каб толькі не залічваць сябе да рускіх ці палякаў. Рускую мясцовую адміністрацыю, Рускую праваслаўную царкву, рускую сістэму народнай адукацыі, што пачувалі сябе поўнымі гаспадарамі на Беларусі, не задавальняла такое стаўленне значнай часткі яе насельніцтва да вызначэння сваёй этнічнай прыналежнасці. У шэрагу афіцыйных інстанцый прызнавалася за лепшае, каб тут дзюдзі лічылі сябе за беларусаў, бо гэта ж вельмі блізка да этноніма «рускі». На практыцы такое аказалася нялёгкай справай, бо тэрміны «беларус», «беларусцы» з'явіліся ў нас намогта пазней за «літвінаў», «літоўцаў» (прычым толькі ва ўсходняй частцы тэрыторыі, што прылягае да Расіі). Яшчэ і ў 70–80-я гг. XIX ст. тэрмін «беларус» меў больш шырокае распаўсюджанне на тэрыторыі Смаленшчыны, чым Міншчыны. Нездарма ў выдадзенай у 1882 г. саліднай кнізе «Живописная Россия» (т. 3) ёсць раздзел «Белорусская Смоленщина с соседями» (аўтар С. Максімаў). А вось спалучэння слоў тыпу «Беларуская Міншчына» ні ў гэтай кнізе, ні ў іншых не даводзілася сустракаць.

Дзяржаўныя ўлады Расіі і блізкія да іх навукоўцы без асаблівай радасці ставіліся да захавання на нашай зямлі старажытнага этноніма «ліцвіны» і новатвора — «тутэйшыя», бо хацелася, каб усё яе карэннае насельніцтва называла сябе тэрмінам, роднасным са словам «рускі». Этнонім «беларус» больш-менш задавальняў гэтым мэтам, але ён вельмі павольна прасоўваўся з усходніх губерняў Паўночна-Заходняга краю ў цэнтральныя

і заходнія. Асабліва праблематычным падавалася прыняцце яго людзьмі, якіх ксяндзы настойліва пераконвалі ў іх прыналежнасці да польскага этнасу, каталіцкага веравызнання. І было зусім нярэдкай з'явай, калі нашыя католікі, ужо не адчуваючы ніякай генетычнай сувязі з этнонімамі «літоўцы», «ліцвіны», згаджаліся называць сябе «палякамі». Вось у такіх умовах зарадзілася і адбывалася фармаванне дзяржаўнай канцэпцыі заходнерусізму, сутнасць якога зводзілася да поўнага адмаўлення этнічнай самабытнасці беларусаў і атаясамлівання іх з рускімі.

Гучыць крайне парадасальна, але галоўнымі ідэолагамі этнічнага задушэння аднаго з самых старажытных і з развітай адмысловай культурай славянскага народа — беларускага былі не хто іншыя, як самыя артадаксальныя славянафілы: журналіст, літаратурны крытык Міхаіл Каткоў, дзяржаўны дзеяч у галіне асветы Іван Карнілаў, гісторык і выдавец Пампей Бацшошкаў, публіцыст і грамадскі дзеяч Іван Аксакаў і інш. З усіх пералічаных майстроў размывання этнічнага патэнцыялу беларускага народа найбольш тонкімі падыходамі па рэалізацыі гэтай пачварнай мэты вызначаўся І. Аксакаў. Справядліва бачачы, якую адмоўную рэакцыю і жорсткі супраціў выклікаюць гвалтоўныя метады, ён усяляк «падтрымліваў і прапагандаваў канцэпцыю ліберальна-асветніцкай асіміляцыйнай палітыкі царызму адносна беларусаў (стварэнне і ўзмацненне на рускіх пачатках шырокай сістэмы школьніцтва, выдавецтваў, прэсы, рэлігійна-праваслаўных інстытутаў і г. д.), пад уздзеяннем якой, на яго думку, беларускае насельніцтва хутчэй усвядоміла б сваю культурна-этнічную непаўнацэннасць, «сапсаванасць» польскімі ўплывамі і добраахвотна на «ісцінна» рускай аснове канчаткова злілося б з велікарускім этнасам (пры захаванні некаторых сваіх «мясцовых» рыс)»².

Як і разлічвалі стваральнікі канцэпцыі заходнерусізму, у яе знайшлося нямала герастратаў і з ліку саміх жа беларусаў. Прычым займалі яны далёка не шэраговае месца ў розных сферах навукі, культуры і адукацыі і, значыцца, іх меркаванні, погляды на маглі не ўплываць на характар дзяржаўнай палітыкі сцірання этнакультурнай самабытнасці беларусаў. Ужо і на той час сусветная практыка назапасіла дастаткова пераканаўчых фактаў, з якіх вынікала, што адарвання ад каранёў свайго народа асімілятары часта могуць прычыніць яму непараўнальна большую шкоду, чым людзі іншых нацыянальнасцяў, у т. л. і тытульнай.

Пацвердзіць гэта можна і многімі прыкладамі з практычнай дзейнасці беларускіх прыхільнікаў заходнерусізму. Пры іх актыўнай падтрымцы прысланым у наш край рускім асімілятарам удавалася даволі паспяхова будаваць у поўнай адпаведнасці з рускімі стандартамі дзейнасць устаноў адукацыі і культуры, выдавецтваў, рэдакцый газет і часопісаў, адміністрацыйных і судовых органаў, праваслаўнай царквы. Не ручаюся, наколькі быў

² Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1998. Т. I. С. 84.

шчырым у сваім сцвярджэнні даволі вядому ўжо ў апошнія дзесяцігоддзі XIX ст. наш таленавіты філолаг-славист Яўхім Карскі, але і ён разглядаў беларускую супольнасць як «галіну рускага народа», беларускую мову — як «заходнярускую галіну сярэднярускіх гаворак», лічыў, што мэтазгоднасць навучання беларускай мове не павінна ісці далей пачатковай школы, сярэдня ж і вышэйшая адукацыя, навука могуць забяспечвацца выключна праз «агульнарускую мову»³. Словам, трывала стаяў на пазіцыях заходнерусізму, якім тады былі прасякнуты многія вучоныя, не выключаючы і беларусаў па паходжанні.

Этнакультурнае жыццё нашага краю не пайшло тым рэчышчам, якое яму прадвызначылі ідэолагі заходнерусізму. Але нягледзячы на гэта, страты ў сваёй самабытнасці беларусы панеслі велізарныя, шмат хто беззваротна залічыў сябе да рускіх ці палякаў. Амаль цалкам адсутнічала ўсякае беларускае жыццё па-за сельскай мясцовасцю краю. Як вядома, якраз насельніцтва гарадоў, а не вёсак усіх цывілізаваных народаў свету ў той час (а тым больш пазней) у варацальнай ступені прадвызначала іх этнакультурнае развіццё. У нас жа гэты прагрэсіўны тып рассялення людзей з'яўляўся пераважна асяродкам рускай, яўрэйскай і польскай культур.

Беларуская нацыя не памерла, выжыла, уступіла ў апошнія стагоддзі другога тысячагоддзя як пэўная этнічная супольнасць галоўным чынам дзякуючы вёсцы, якая не ў такой ступені, як горад, зведала на сабе руйнавальнае ўздзеянне дзяржаўнай палітыкі русіфікацыі. Сяляне не адышлі ад сваёй традыцыйнай культуры, не адчураліся роднай мовы, хаця сляды яе паланізацыі і русіфікацыі даволі добра адчуваліся. З асяроддзя вяскоўцаў выйшла цэлая плеяда свядомых, высокаадукаваных носбітаў беларускасці, якія змаглі распачаць, а на мяжы XIX–XX стст. надаць шырокі размах нацыянальна-культурнаму адраджэнню.

Захаванне ў асяроддзі жыхароў вёскі, на якіх тады прыпадала абсалютная большасць беларускай нацыі, сваіх прыродных культурна-моўных асноў давала яе патрыятычна настроеным сынам і дочкам дастаткова падстаў патрабаваць ад бальшавікоў, якія ў кастрычніку 1917 г. прыйшлі да ўлады, згоды на стварэнне на сваёй зямлі ўласнай дзяржавы. І яна была абвешчана 1 студзеня 1919 г. у форме Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі.

Заняцце беларусамі ў агульнай колькасці насельніцтва гэтай дзяржавы дамінуючага становішча (на іх прыпадала 80%) і да таго ж яшчэ законнае валоданне імі статусам тытульнай нацыі рэспублікі абавязвала яе органы ўлады менавіта з улікам дадзеных фактараў ажыццяўляць тут культурна-моўную палітыку. Першапачатковая нястача кадраў для правядзення гэтай палітыкі на практыцы хутка пераадольвалася, бо вёска аказалася ў стане пастаўляць грамадству ў патрэбнай колькасці такіх людзей, якія пасля

³ Каўка Алесь. Заходнерусізм // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1996. Т. 3. С. 417.

адпаведнай прафесійнай падрыхтоўкі паказвалі сябе здольнымі і актыўнымі праваднікамі ў масы беларускай нацыянальнай ідэі. Міжваенная беларусізацыя, якой улетку 1924 г. з прыняццем адпаведных юрыдычных актаў надалі дзяржаўны характар, вельмі рана засведчыла, што беларускі народ жадае і ў стане развівацца як адметная этнічная супольнасць. Аднак яму перашкодзілі ў поўным аб'ёме сцвердзіцца ў такім пажаданым статусе калектывізацыя сельскай гаспадаркі (унесла істотны разлад у спрадвечны беларускі лад вясковага жыцця), барацьба бальшавіскай партыі з выдуманай ёю нацэмаўшчынай, масавыя рэпрэсіі 1930-х гг., свядомае наданне ў гэтыя ж гады моцна залежнымі ад Масквы ўладамі прыярытэту рускім нацыянальна-культурным каштоўнасцям на беларускай зямлі.

Крайне аслабілі магчымасці беларускага народа на самабытнае этнакультурнае развіццё панесеныя ім велізарныя людскія і матэрыяльныя страты падчас вайны з Германіяй і нямецкай акупацыі. Гінулі і сяляне, і рабочыя, і службоўцы. Але ніхто з той бойні не выйшаў з такімі парадзелымі шэрагамі, як нацыянальна-свядомая інтэлегенцыя, якая і ў мірны час, і ў вайну не шкадавала сябе дзеля таго, каб жыла беларуская ідэя. Вайна забрала ў нас і беларуса № 1 — Янку Купалу. Такой трагедыі не зведаў аніводны савецкі народ! А колькі адданных беларускай нацыянальнай ідэі людзей вымушаны былі ўцякаць з дому, баючыся пакарання савецкім судом за вернае, самаахвярнае служэнне ёй на тэрыторыі, што знаходзілася пад юрысдыкцыяй нямецкіх акупацыйных уладаў?!

І ўсё ж нягледзячы на такія незлічоныя страты ў людскім патэнцыяле беларускай нацыі, яна мела шанец на самабытнае этнакультурнае развіццё, бо ў яе заставалася вёска, якую спрадвечу вызначала проста зайздросная, невядомая для многіх іншых народаў здольнасць да рэгенерцыі. Якія б раны паланізацыя і русіфікацыя ні прычынялі беларусам, асабліва самым адукаваным катэгорыям, наша вёска заўжды была ў стане праз пэўны час загаіць іх. Пасляхова справілася б яна з такой дэмаграфічнай, этнічнай місіяй і ў пасляваенны перыяд. Калі б урад Беларусі паставіў за мэту будаваць у ёй жыццё на ўласным прыродным грунце, вёска вельмі хутка выдзеліла б патрэбную для гэтага колькасць маладых людзей, узгадаваных у духу беларускіх нацыянальна-культурных традыцый. Такія людзі засталіся незапатрабаванымі дзяржавай, бо яна ажыццяўляла зусім іншую нацыянальную палітыку, асяродкам якой з'яўлялася збліжэнне і зліццё культур і моваў усіх народаў СССР у нешта адно цэлае, інтэгральнае, з якога павінна была вырасці самая перадавая ў свеце культура камуністычнага грамадства. Шлях да яе, лічылася, трэба пракладаць праз засваенне савецкімі нацыямі і народнасцямі рускай культуры і мовы, як найбольш распаўсюджаных на ўсёй неабсяжнай прасторы СССР і да таго ж яшчэ самых багатых.

Вось гэтую культуру і мову дзяржава, кампартыя ўсяляк і ўкаранялі на Беларусі, асабліва ў гарадах, колькасць насельніцтва якіх інтэнсіўна расла

за кошт арганізаванай і стыхійнай міграцыі сюды вясковай моладзі. Пры-
бывала яна на новае месца жыхаства, будучы трывала выхаванай у бела-
рускім духу, але ўжо з першых дзён павінна была вучыцца жыць паводле
рускіх культурна-моўных традыцый, бо ў гарадах усе сферы дзяржаўнага,
грамадска-палітычнага, эканамічнага жыцця абслугоўваліся толькі рускай
мовай, не існавала нацыянальнай вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай шко-
лы, прафесійна-тэхнічнага навучання. Нядаўнія вяскоўцы не чулі матчы-
най мовы, наведваючы кінатэатры, і вельмі рэдка даносіліся яе дарагія і
блізкія сэрцу гукі са сцэн драматычных, опернага тэатраў, у час выступ-
лення эстрадных калектываў. У такіх антынацыянальных умовах значная
частка гарадскіх вяскоўцаў свядома імкнулася хутчэй пазбавіцца беларускіх
культурна-моўных каштоўнасцяў і перайсці на рускія, каб не выглядаць
сярод гараджан «белай варонай».

Штогадовыя вымыванні велізарнай колькасці маладых людзей з вёскі і
да таго ж яшчэ найбольш адукаваных досыць хутка пазбавіла яе магчы-
масці падтрымліваць дух беларускасці на той зямлі, дзе ён спрадвеку пана-
ваў нязменна. Апроч таго, вышэйшыя і сярэднія спецыяльныя навучаль-
ныя ўстановы, найперш аграрнага профілю, а таксама педагагічнага і ме-
дыцынскага, наваднілі вёску такой колькасцю рускамоўных спецыялістаў,
што нават яна страціла магчымасць нармальнага самабытнага нацыяналь-
на-культурнага развіцця. Адначасова ўсё больш адчувальны ўдар па ім стала
наносіць шырокае пранікненне ў жыццё вёскі рускамоўных кіно, тэлеба-
чання і радыё. Асабліва не спрычыніліся яны да русіфікацыі толькі вяскоў-
цаў старэйшых пакаленняў, якія несапсаванымі беларусамі назаўжды раз-
віталіся з зямным жыццём і адыходзілі ў новы свет, не пакідаючы пасля
сябе такой замены, што магла б прадоўжыць існаванне нацыянальных тра-
дыцый карэннага насельніцтва роднага краю.

Такім страшэнна здэнацыяналізаваным застала ў сярэдзіне 1980-х г.
беларускі народ гарбачоўская перабудова. Але нібыта тая міфалагічная
птушка фенікс, ён адраджэўся з попелу і стаў шукаць шляхі выратавання ад
этнічнай смерці. Пачалі ж, як і трэба было чакаць, гэтую высакародную
патрыятычную справу галоўным чынам інтэлігенты вясковага паходжан-
ня. Выходзіць, беларускія гарады рускай культуры і мовы не ўсіх пера-
трушчылі выхадцаў з вёскі. Тыя з іх, хто застаўся адданым нацыянальным
традыцыям, не выракся матчынай мовы і рашучым крокам пайшоў па шляху
адраджэння роднага краю, хоць у нейкай ступені змылі ганьбу з тых мільё-
наў вясковых беларусаў, якія, трапіўшы ў рускамоўныя гарады Беларусі,
не знайшлі, а то і зусім не шукалі ў сабе сілаў дзеля супраціўлення тонка
распрацаванай і ўмела праводзімай партыйнымі і савецкімі органамі палі-
тыкі русіфікацыі нашага краю.

Пры ўсіх велізарных страхах у нацыянальным патэнцыяле беларус-
кага народа ў яго на час гарбачоўскай перабудовы знайшлася крытычная
маса палітыкаў і інтэлектуалаў, каб прывесці ў адраджэнскі рух шырокія

народныя масы. Характэрна, што такія палітыкі меліся і сярод асобаў, што займалі даволі высокія пасады ў партыйных і савецкіх органах. Праўда, з палітычнага асяроддзя беларускай інтэлегенцыі ў нас не далучыліся да нацыянальнага адраджэння фігуры такой велічыні, як сакратары ЦК КПБ. Ніхто з іх не адважыўся ўзяць прыклад з першай партыйнай асобы Украіны Леаніда Краўчука, Грузіі — Эдуарда Шэварнадзе, Азербайджана — Гайдара Аліева... Прычына: нашыя першыя партыйныя асобы ў непараўнальна большай ступені былі здэнацыяналізаваныя, адарваныя ад культурна-моўных традыцый свайго народа, чым іх калегі з іншых саюзных рэспублік. Чакаць жа ад такіх здэнацыяналізаваных першых сакратароў і асобаў трохі ніжэйшых рангаў важнага ўкладу ў адраджэнскую справу не даводзілася, таму ў нас за вырашэнне яе ўзяліся маласпрактыкаваныя ў тонкасцях палітыкі людзі. Затое працавалі на вялікім энтузіязме і пачалі даволі ўпэўнена вяртаць народу яго прыродныя духоўныя каштоўнасці, якія стагоддзямі нішчылі чужыя рэжымы, абапіраючыся на мясцовых нацыянальных дэгенератаў.

Велізарная заслуга адраджэнцаў канца 1980-х — пачатку 1990-х гг. — правільнае вызначэнне месца беларускай мовы ў афіцыйным жыцці краіны. Як гэта зроблена — і зроблена даўно — ва ўсім цывілізаваным свеце ў дачыненні да моваў тытульных нацый, і беларускай мове юрыдычна надалі ў студзені 1990 г. статус адзінай дзяржаўнай у рэспубліцы. Размаўляць па-беларуску стала прэстыжным у грамадстве. Людзі зайздросцілі тым, хто вольна і прафесійна валодаў беларускім словам. Яно ініцыявала многіх да глыбокага вывучэння гісторыі роднай Бацькаўшчыны, выклікала жаданне бачыць яе сапраўднай суверэннай дзяржавай. Асобы, што ва ўсіх жыццёвых сітуацыях карысталіся беларускай мовай, вызначаліся здаровай нацыянальнай самасвядомасцю, карысталіся вялікай павагай у грамадстве.

Аднак зварот людзей да нацыянальных каштоўнасцяў зусім не радаваў нашых высокіх палітыкаў, паколькі, на іх думку, гэта магло стаць сур'ёзнай перашкодай для ажыццяўлення рознага роду захадаў па стварэнні саюзнай дзяржавы з Расіяй, а паколькі гэта немінуца павінна было прывесці спачатку да абмежавання, а затым і да поўнай страты Беларуссю сваёй самастойнасці, дык які ж сэнс адраджаць, узбагачаць беларускую этнакультурную спецыфіку. Аснову апошняй, як і ва ўсіх астатніх народаў, складае мова. На ўсіх абсгах беларускага краю адраджэнцы павялі нялёгкую барацьбу за выратаванне свайго роднага слова, справядліва бачачы ў гэтым галоўны сродак захавання самабытнасці народа.

Напаўненню беларускай мовы сацыяльнымі функцыямі, хоць трохі большаму распаўсюджванню апошняй у грамадстве перашкаджала ўпартае нежаданне афіцыйных уладаў выкарыстоўваць яе ў дзейнасці дзяржаўных органаў усіх звёнаў, міністэрстваў і ведамстваў, педагагічным працэсе вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай школы. Зразумела, такой свядомай палітыкай стрымлівання можна было дасягаць пажаданай мэты толькі год-два, але не цэлую вечнасць. Таму, выкарыстоўваючы працяглую адарванасць

шырокіх пластоў народа ад сваёй мовы, адсутнасць у яе належнага месца ў грамадскім жыцці, дзяржава пайшла ў маі 1995 г. на правядзенне рэферэндуму, мэтай якога ставілася юрыдычна ўзаконіць выкарыстанне разам з беларускай і рускай мовы ва ўсіх сферах афіцыйнага жыцця. Дзякуючы вышэйпрыведзеным фактарам і тонка арганізаванай ідэалагічнай апрацоўцы масаў, большасць людзей падтрымала задумку архітэктараў рэферэндуму, але моцна памылілася, бо ніхто не збіраўся дзяліць пароўну сацыяльныя функцыі беларускай і рускай моваў. Наўмысна дзяржава аддала прыярытэт рускай мове, а беларускую звяла да таго жабрацкага становішча, на якім яна знаходзілася ў самы пік ажыццяўлення камуністычнай партыі палітыкі на збліжэнне і зліццё савецкіх народаў.

Так свядомай палітыкай не чужой, а ўласнай дзяржавы беларускі народ зноў апынуўся ў добра знаёмай сітуацыі, калі яму пагражае рэальнае этнічнае выміранне. Дзяржавай робіцца ўсё, каб ён быў нямым у сваёй роднай мове, г. зн. не меў магчымасці развіваць, узбагачаць сваю этнакультурную самабытнасць, канчаткова страціў сваю адметную нішу ў славянскай супольнасці народаў, сусветнай цывілізацыі.

Марта Макара-Студзінска (Люблін, Польшча)

СТЭРАТЫП БЕЛАРУСА

З ПУНКТУ ГЛЕДЖАННЯ ПСІХАЛОГІІ

Кожная лакальная, культурная, этнічная, рэлігійная, нацыянальная супольнасць стварае ўласны партрэт сваіх суседзяў як аддаленага ў прасторы соцыума. Ажыццяўляецца гэта пры дапамозе грамадскай думкі, катэгарызацыі і грамадскай дыстанцыі. Сацыялагічныя назіранні датычаць не толькі фізічных рысаў, такіх, як рост, целасклад ці колер скуры чалавека, але таксама верагодных асабовых якасцяў, эмацыянальных уласцівасцяў і станаў, аб якіх можна меркаваць на падставе назіранняў. Даследаванні стэратыпаў прыцягваюць увагу да вынікаў папярэдне складзеных меркаванняў, што цягнуць за сабой тэндэнцыйнае ўяўленне аб іншых людзях, нярэдка з перасцярогай.

Указаныя з'явы абумоўліваюць грамадскую дыстанцыю ў адносінах да іншых груп. Пад грамадскай дыстанцыяй трэба разумець замкнёную пазіцыю, ізаляванасць ад усіх т. зв. «чужых». Яна абапіраецца на ўяўныя стэратыпы, звязаныя з ацэнкамі. Часцей мы не ўсведамляем таго, у якой ступені стэратыпы ўплываюць на нашы адносіны да іншых нацыянальных груп, фарміруючы насцярожанасць, боязь або сімпатыю. Стэратып

робіцца перадумовай для ацэнкі людзей у розных сітуацыях і ў розных сферах жыцця. Стэрэатыпы афарбоўваюцца пазітыўна ці негатыўна. Бывае, што спосаб бачання пазбаўлены эмоцый. Такого кшталту абьякавасць можа вынікаць з нястачы ведаў пра дадзеную групу.

Прыкладам гэтай з'явы шмат гадоў з'яўляўся спосаб бачання палякамі беларуса. Літаратура на гэтай тэме сведчыць, што беларус — найменш вядомы сусед для палякаў. Варта ўгадаць некалькі даследчыкаў. J. Sobczak (1994) у артыкуле «Адносіны Польшчы з Беларуссю» (у арыгінале: «Stosunki Polski z Białorusią». — В. М.) піша, што шырокаму грамадству няшмат вядома пра традыцыі, літаратуру, культуру і нават гісторыю гэтага краю. Гэта асабліва здзіўляе, калі ўлічваць шматвяковую гісторыю беларуска-польскіх падзей. На нястачу выразнага вобраза беларуса ва ўспрыманні палякамі, а таксама на прычыны дадзенай з'явы звярталі ўвагу: Radzik (1997), Skaradzinski (1990), Konwicki (1989), Cywiński (1994). На думку Radzika (1997), адной з прычын можа з'яўляцца нястача ў свядомасці палякаў тапаграфічных пунктаў, насычаных польскай культурай і гісторыяй, а таксама слабая распаўсюджанасць беларускай літаратуры.

Апытанне, якое праводзіў у 1975 г. Ośrodek Badań Opinii Publicznej (Цэнтр даследавання грамадскай думкі. — В. М.), пацвярджае абьякавасць да беларусаў. Такі стан рэчаў цягнуўся шмат гадоў. Толькі ў апошнія гады «ОВОР» фіксуе ўзрастанне непрыязнасці палякаў да сваіх суседзяў, асабліва украінцаў, расіян, беларусаў. Адзначаны факт сігналізуе аб змяненні адносінаў з абьякавых на эмацыянальныя. Ніжэй прадстаўленыя даследаванні CBOS за некалькіх апошніх гадоў. У 1998 г. рэспандэнтаў упершыню апытвалі наконт сімпатыі або непрыязнасці да кітайцаў і в'етнамцаў.

Табліца 1

ЯК БЫ ВЫ ВЫЗНАЧЫЛІ СВАЕ АДНОСІНЫ ДА ІНШЫХ НАРОДАЎ?

[гл.: CBOS, Raporty z 1998, N=1158]

Нацыянальнасць	Сімпатія	'93	'94	'95	'96	'97	'98
Амерыканцы		62	58	63	59	64	61
Французы		61	51	67	62	60	58
Італьянцы		63	54	66	62	63	55
Англічане		47	41	51	51	55	50
Венгры		47	41	56	48	47	44
Аўстрыйцы		41	37	48	49	47	43
Шведы		44	40	53	52	49	43
Чэхі		38	30	43	44	45	41
Славакі		33	32	44	38	39	36
Японцы		—	—	43	48	43	35
Немцы		23	26	35	43	38	32
Літоўцы		24	22	35	36	36	29

Нацыянальнасць Сімпатыя	'93	'94	'95	'96	'97	'98
Кітайцы	—	—	—	—	—	21
В'етнамцы	—	—	—	—	—	20
Балгары	19	16	23	23	23	20
Беларусы	19	17	18	21	22	19
Ізраільцяне	15	17	25	26	28	19
Расіяне	17	16	17	21	20	19
Сербы	10	12	14	15	16	13
Украінцы	12	9	14	16	15	13
Румыны	9	8	11	12	11	10
Цыганы	—	6	10	12	10	10

У эмацыянальнай катэгорыі сімпатый сярод 22 нацый беларусы занялі 16-ю пазіцыю. Яна захоўваецца на працягу 1993–1998 гг.

Табліца 2

ЯК БЫ ВЫ ВЫЗНАЧЫЛІ СВАЕ АДНОСІНЫ ДА ІНШЫХ НАРОДАЎ?

Нацыянальнасць Сімпатыя	'93	'94	'95	'96	'97	'98
Амерыканцы	25	25	24	27	25	24
Французы	25	30	22	24	28	25
Італьянцы	24	27	22	24	24	28
Англічане	32	32	28	28	28	27
Венгры	29	32	27	28	31	29
Аўстрыйцы	32	32	26	27	30	30
Шведы	30	33	26	25	31	31
Чэхі	29	33	28	28	32	31
Славакі	31	33	30	31	32	30
Японцы	—	—	30	25	29	31
Немцы	22	26	25	23	29	26
Літоўцы	26	27	28	24	27	29
Кітайцы	—	—	—	—	—	29
В'етнамцы	—	—	—	—	—	32
Балгары	30	31	29	26	30	30
Беларусы	25	25	22	20	25	25
Ізраільцяне	25	27	26	24	26	26
Расіяне	24	22	22	19	23	23
Сербы	19	21	19	20	26	23
Украінцы	19	20	19	18	20	22
Румыны	19	17	17	13	18	18
Цыганы	—	16	14	14	16	15

З дадзеных, змешчаных ў табліцы 2, вынікае, што беларуская нацыянальнасць абуджае эмоцыі. Няма падстаў казаць пра абьякавасць палякаў у дачыненні да беларусаў.

Табліца 3

ЯК БЫ ВЫ ВЫЗНАЧЫЛІ СВАЕ АДНОСІНЫ ДА ІНШЫХ НАРОДАЎ?

Нацыянальнасць Сімпатыя	'93	'94	'95	'96	'97	'98
Амерыканцы	9	13	10	9	6	10
Французы	9	13	8	6	8	11
Італьянцы	6	12	8	7	8	11
Англічане	16	20	17	13	12	16
Венгры	18	21	14	16	16	20
Аўстрыйцы	19	20	20	12	14	17
Шведы	14	17	14	12	12	17
Чэхі	28	32	25	22	19	22
Славакі	27	27	22	21	22	26
Японцы	—	—	21	16	18	23
Немцы	53	45	38	31	30	39
Літоўцы	43	43	33	31	30	34
Кітайцы	—	—	—	—	—	36
В'етнамцы	—	—	—	—	—	34
Балгары	41	43	42	39	39	41
Беларусы	47	49	53	50	46	48
Ізраільцыяне	51	47	45	41	41	48
Расіяне	56	59	59	57	53	55
Сербы	55	51	57	49	44	50
Украінцы	65	66	63	60	60	59
Румыны	68	68	68	70	66	66
Цыганы	—	75	73	70	71	69

Сярод 22 нацый беларусы занялі 7 пазіцыю ў спісе непрыязнасці палякаў да іншых нацыянальнасцей. У параўнанні з дадзенымі 1993–98 гг. (CBOS, Raporty z 1998) перавагі палякаў да асобных нацыянальнасцей не падвергліся значным зменам. Варта, аднак, заўважыць, што ўвогуле пагоршыліся адносіны да замежнікаў. З большай непрыхільнасцю ў параўнанні з некалькімі гадамі таму назад палякі адносяцца да амаль усіх даследаваных нацыянальнасцей. У параўнанні з 1997 г. лічба рэспандэнтаў, якія выказваюць сімпатыю да асобных народаў, зменшылася, а працэнт людзей, якія маюць да іх непрыязнасць, павялічыўся. Можна сказаць, што ў параўнанні з 1995–97 гг. адзначаецца пэўны спад сімпатый да замежнікаў. Пазіцыя палякаў у дачыненні да асобных нацыянальнасцей, з аднаго боку, адначасова вынікала з уплываў гістарычных падзей і этнічных стэрэатыпаў, а з іншага боку, была абумоўлена бягучымі падзеямі і грамадскімі настроямі.

Анкетавааныя вызначалі свае адносіны да іншых народаў па шкале пацучыяў ад непрыязнасці да сімпатый. Нязменна найгорш палякі адносяцца да цыганаў і румынаў. Дзве трэці апытаных вызначылі свае адносіны да іх як непрыхільныя. Трэба аднак заўважыць, што ў параўнанні з 1997 г. не было адзначана ні спаду ва ўзроўні сімпатый, ні ўзрастання непрыязнасці

да цыганаў і румынаў. Больш за палову палякаў не любіць румынаў і расіян, а кожны другі дэкларуе непрыязнасць да сербаў, ізраільцянаў і беларусаў. Сярод суседзяў палякі найлепш адносяцца да іх з сімпатыяй. Крыху меншую прыхільнасць выклікаюць славакі, немцы і літоўцы. Затое да беларусаў, расіян і ўкраінцаў часцей за ўсё палякі дэкларуюць непрыязнасць. Яе ўзрастанне зафіксавана таксама ў дачыненні да японцаў, сербаў і немцаў. У адносінах да беларусаў, расіян і ўкраінцаў дамінуе пачуццё непрыхільнасці.

Заслугоўваюць увагі таксама даследаванні І. Kabzińskiej (1999), што былі праведзены сярод студэнтаў варшаўскіх навучальных устаноў на прадмет адносінаў да беларусаў. Рысы, прыпісаныя дадзенай нацыі, ствараюць хутчэй негатывную выяву беларуса. Стэрэатып уплывае не толькі на партрэт іншых нацыянальнасцей, але таксама абумоўлівае грамадскую дыстанцыю. Прыкладу тут таксама Рапарты з 1999 г. па тэме «Грамадская дыстанцыя» з верасня 1999 г., праведзеныя па прадстаўнічай выбарцы дарослых палякаў (N=1123). Адносіны да замежнікаў могуць быць абумоўлены роляй, якую яны выконваюць у грамадстве. Ухваленне кантактаў з іншаземцамі па паходжанні (а г. зн. з іншай мовай, іншымі звычаямі, рэлігіяй і г. д.) залежыць ад таго, наколькі блізкая прысутнасць гэтых асоб, ці гэта толькі фізічная блізкасць, або мы таксама нейкім чынам залежым ад іх. Пры дапамозе прыведзенага ніжэй апытання даследуецца грамадская дыстанцыя да замежнікаў увогуле (без вылучэння канкрэтных нацыянальных груп). Выконваемая замежнікамі роля паказана па змяненні з улікам працэнта даследаваных, схільных прыняць без прырэчанняў асобу іншай нацыянальнасці, якая выступае ў дадзенай функцыі.

Табліца 5

ЯК БЫ ВЫ АДРЭАГАВАЛІ, КАЛІ Б ВЫСВЕТЛІЛАСЯ, ШТО ЗАМЕЖНИК МАЕЦЦА СТАЦЬ:

	Быў (была) бы не супраць	Быў (была) бы супраць	Цяжка сказаць
Вашым бліжэйшым суседзям	74	18	8
Вашым блізкім супрацоўнікам	71	20	9
Вашым лекарам	69	25	6
Настаўнікам Вашаму дзіцяці	63	30	7
Вашай нявесткай або зяцем	60	29	11
Вашым шэфам на працы	60	32	8
Святаром Вашай парафіі	53	39	8
Пястункай Вашаму дзіцяці	42	49	9

Параўнальна часта палякі схільныя да ўхвалення замежнікаў у якасці бліжэйшых суседзяў або ў грамадскай ролі, якая прадугледжвае фізічную блізкасць, але не спалучаецца з абавязковай інтэракцыяй. Відавочная большасць даследаваных станоўча адносіцца да замежнікаў як да спецыялістаў (лекар), прычым прыхільнасць памяншаецца, калі б кантакту падлягалі дзеці

даследваных (напр., роля настаўніка дзіцяці). У ролі настаўніка замежніка трохі часцей ўхвалілі б бацькі дзяцей школьнага ўзросту. На месцы працы з'яўленне адносін падпарадкавання грунтоўна змяняе стасунак да замежнікаў: як блізкіх супрацоўнікаў замежнікаў ухваляе 71% апытаных, затое ў якасці шэфа відавочна менш (60%). Параўнальна высокім з'яўляецца працэнт рэспандэнтаў, якія не ўхваляюць замежніка ў якасці святара сваёй парафіі. Замежніку паляк хутчэй не даверыў бы апекі над ўласным дзіцяцем, аб чым сведчыць перавага ў 7 пунктаў адмоўных адносін у параўнанні са станоўчымі. Гэта пацвярджае адзначаную раней тэндэнцыю, што кантакт замежніка з дзецьмі рэспандэнта выклікае прыхільнасць радзей, чым кантакт з самім рэспандэнтам.

Працытаваная літаратура і даследаванні CBOS выклікалі ў аўтара цікаvasць да ўласных даследаванняў па гэтай тэме. Іх мэтай было акрэсліць і апісаць стэрэатыпы, а таксама грамадскую дыстанцыю ў прадстаўнікоў грамадскай групы, паўзмежнай з трыма народамі — украінцамі, беларусамі, расіянамі, а таксама выявіць і акрэсліць структурныя элементы стэрэатыпа беларуса. Дадзены артыкул быў напісаны на аснове эмпірычнага матэрыялу, атрыманага аўтарам з групы 80 дарослых асоб. Гэта папярэднія пошукі, яны з'яўляюцца ўступам да далейшых паглыбленых псіхалагічных даследаванняў з'явы стэрэатыпа і грамадскай дыстанцыі палякаў ў дачыненні да іншых нацыянальнасцей.

Даследаваннямі былі ахоплены жыхары паўзмежнага мястэчка Кодзень, якія з прычыны лакалізацыі іх мясцовасці маюць сталы кантакт з беларусамі, украінцамі і расіянамі. Праца была праведзена ў перыяд чэрвеня — жніўня 2000 г. Усяго апытана 40 мужчын і 40 жанчын, абраных адвольна. Даследаванні праводзіліся ва ўмовах, спрыяльных для атрымання добра-сумленных вынікаў. Да рэспандэнтаў звярталіся ў першую чаргу з просьбай выявіць пазіцыю ў розных грамадскіх рэляцыях (турыст, сукватэрнік, супрацоўнік, сусед, прыяцель, сваяк) у дачыненні да ўкраінцаў, беларусаў, расіян. Пасля рэспандэнтаў папрасілі ахарактарызаваць розныя аспекты псіхасацыяльнага функцыянавання асобных народных груп з мэтай выяўлення структуры, што стварае характэрны стэрэатып для гэтых асоб. Рэспандэнты прадстаўлялі ўсе адукацыйныя ўзроўні. Сямейнае становішча анкетаваных таксама было дыферэнцыраваным.

Для рэалізацыі пастаўленай мэты выкарыстаны метады дыягнастычнага задзіравання, анкетавання з дапамогай тэхнікі. Пры аналізе атрыманых вынікаў аўтар абапіраўся на тэорыю грамадскай дыстанцыі і ступені прыхільнасці да іншых груп у розных грамадскіх сітуацыях. У першую чаргу прааналізавана грамадская дыстанцыя жыхароў Кодзеня да пералічаных нацыянальных груп. З прадстаўнікамі гэтых груп апытаных асобы мелі магчымасць сутыкнуцца непасрэдна або апасродкавана праз літаратуру, фільмы, адукацыю, інфармацыю з асяроддзя. Атрыманыя вынікі, узятыя разам і выражаныя ў працэнтах, адлюстроўвае табліца 6. Прадстаўленыя

вынікі з'яўляюцца паказчыкам грамадскага ўхвалення, г. зн. маюцца на ўвазе адказы «так».

Табліца 6

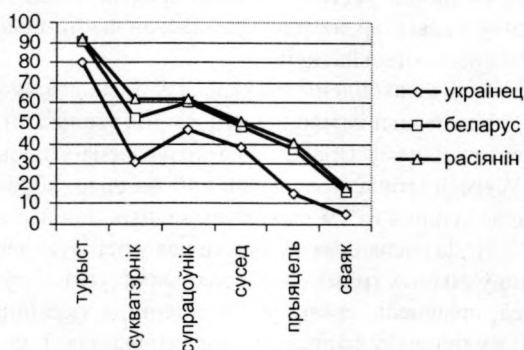
ГРАМАДСКАЯ ДЫСТАНЦЫЯ АБРАНАЙ ГРУПЫ ПАЎЗМЕЖНАГА НАСЕЛЬНІЦТВА (N=80)
У ДАЧЫНЕННІ ДА ТРОХ НАЦЫЙ (ДАЛЕЙ У %).

Ці ўхвалілі б Вы сітуацыю, калі прадстаўнік (ца)
названых нацыянальнасцей з'яўляецца:

Грамадская сітуацыя	украінец	беларус	расіянін
турыст	80,2	90,2	92,1
сукватэрнік	30,6	52,6	62,1
супрацоўнік	46,7	60,3	62,2
сусед	37,8	48,2	51
прыяцель	15,3	37,4	40,2
сваяк	4,7	15,8	18,1

Графік 1

ГРАФІЧНАЕ ВЫЯЎЛЕННЕ ГРАМАДСКАЙ ДЫСТАНЦЫІ АПЫТАНЫХ ПАЛЯКАЎ
У ДАЧЫНЕННІ ДА РОЗНЫХ НАЦЫЙ

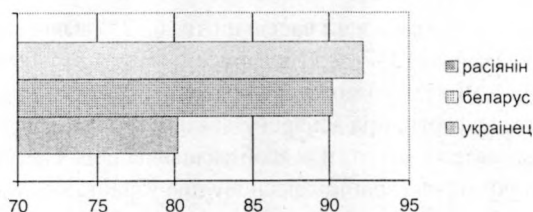
Дадзеныя, якія складаюць табліцу 6 і графік 1, дазваляюць зрабіць наступныя прапановы. Апытаныя асобы выяўлялі сваю грамадскую дыстанцыю ў дачыненні да розных нацый у наступнай чарзе (ад меншага да большага): расіяне, беларусы, украінцы. Найбольшая грамадская дыстанцыя рэспандэнтаў датычыць украінцаў. Расіянін часцей атрымоўваў перавагу, і гэтак ва ўсіх грамадскіх сітуацыях, такіх, як: турыст, супрацоўнік, сусед, прыяцель, сваяк.

Трэба таксама адзначыць, што існуе істотная статыстычная розніца ($p < 0,01$) паміж узроўнем грамадскага ўхвалення сучаснымі палякамі расіянін і ўкраінцаў на карысць расіянін, а таксама палякамі беларусаў і ўкраінцаў на карысць беларусаў. Не зафіксавана такой тэндэнцыі на статыстычна істотным узроўні ў дачыненні адносінаў анкетаваных да расіянін і беларусаў.

Даследаваная група рэспандэнтаў ухваліла замежніка ў ролі турыста, аднак такія стасункі радыкальна змяніўся па меры скарачэння гэтай дыстанцыі ў наступных грамадскіх сітуацыях: сукватэрнік, сумесная праца, суседства, сяброўства, уваходжанне у сям'ю праз шлюб. Цікавыя дадзеныя па гэтай тэме даў аналіз пералічаных грамадскіх сітуацый, у якіх рэспандэнты прадстаўлялі свае пазіцыі, выяўляючы таксама пачуццёвыя адносіны ў дачыненні да розных нацыянальнасцей

Графік 2

ЗАМЕЖНІКІ Ў ЯКАСЦІ ТУРЫСТАЎ У ПОЛЬШЧЫ

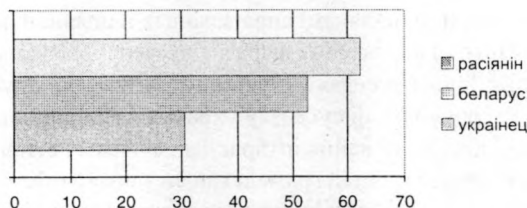

Большасць рэспандэнтаў, г. зн. 92,1% і 90,2%, ухвалілі расіянін і беларусаў ў ролі турыстаў у Польшчы, менш, г. зн. 80,2%, — украінцаў.

У аналізаванай сітуацыі анкетаваныя праявілі сябе як асобы адкрытыя і прыхільныя. Грамадская роля «з'яўляцца турыстам» не патрабуе фізічнай блізкасці і не спалучаецца з неабходнасцю інтэракцыі. Адсюль і вынікае высокі ўзровень ухвалення ў даследаваных палякаў дадзенай грамадскай сітуацыі.

Графік 3

ЗАМЕЖНІК У ЯКАСЦІ СУКВАТАРАНТА

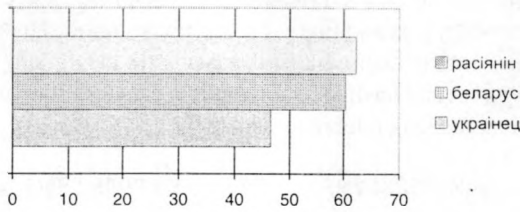

У грамадскай ролі сукватаранта большасць даследаваных (62%) ухвалілі расіяніна. Менш, г. зн. толькі 30,6% — украінца, беларуса — 52,6% апытаных. Грамадская роля «з'яўляцца сукватарантам» не патрабуе ад людзей навязвання блізкіх, сардэчных эмацыянальных сувязяў, хоць часам можа спалучацца з неабходнасцю інтэракцыі. Гэта для апытаных даволі бяспечная сітуацыя, што спрыяе ўхваленню.

Далей прааналізавана сітуацыя сумеснай працы, якая цягне за сабой блізкія міжасабовыя адносіны.

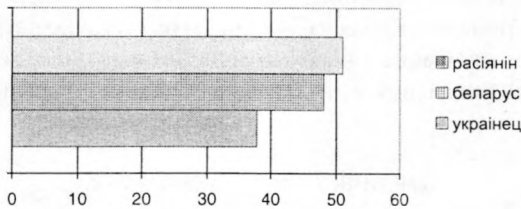
Графік 4

ЗАМЕЖНИК ЯК СУПРАЦОЎНИК

З абследаванага паўзмежнага насельніцтва 62,2% выявілі прыхільнасць да расіян у гэтай ролі і 60,3% — да беларусаў. Затое ў дачыненні да ўкраінцаў гэты паказчык нізкі, што можа сведчыць пра нястачу ахвоты да сумеснай працы ў гэтай сферы і пра асцярогу, звязаную з рынкам працы. Дадзеная сітуацыя вымагае ад уцягнутых асоб эмацыянальных адносінаў. З вынікаў даследаванняў можна зрабіць выснову пра ўзрастанне ў даследаваных палякаў ухвалення замежнікаў на рынку працы.

Графік 5

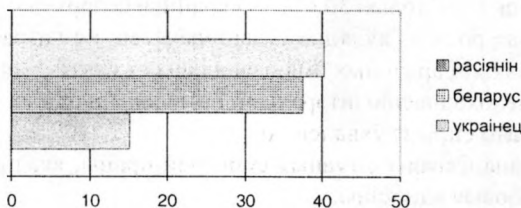
ПАКАЗЧЫК УХВАЛЕННЯ ПАЛЯКАМІ ЎКРАЇНЦАЎ, БЕЛАРУСАЎ І РАСІЯН
У СИТУАЦЫІ СУСЕДСТВА

Паказчык ухвалення палякамі аналізаваных нацыянальнасцей у гэтай грамадскай сітуацыі нізкі; таксама выразна дыферэнцыяваны. Менш ухвалілі ў якасці бліжэйшых суседзяў украінцаў (37,8%), на другім месцы беларусы (48%). Расіян у якасці суседзяў ухвалілі 51% апытаных. Суседскія адносіны патрабуюць навязвання інтэракцыі, а часам і супрацоўніцтва.

Наступнай прааналізаванай грамадскай сітуацыяй стала пазіцыя палякаў наконт выяўлення прыяцельскіх адносін да замежнікаў.

Графік 6

ГРАМАДСКАЯ СИТУАЦИЯ — ПРІЯЦЕЛЬ

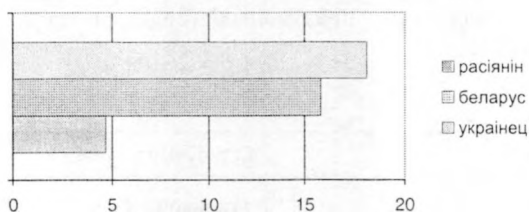

Адкрыта выявіла прыхільнасць да замежнікаў параўнальна мала даследаваных. Такія адносіны ўхвалілі толькі 15,3% рэспандэнтаў у дачыненні да ўкраінцаў, 37,4% — да беларусаў і 40% — да расіян.

Апошнім аналізаваным грамадскім аспектам стала пазіцыя ў сітуацыі ўваходжання замежніка ў сям'ю праз шлюб.

Графік 7

ГРАМАДСКАЯ СІТУАЦЫЯ — СВАЯК

Паказчык ухвалення такой сітуацыі абследаванымі палякамі мінімальны. Большасць апытаных, г. зн. 18%, адказалі станоўча ў дачыненні да расіян і — да 15,8% беларусаў, менш, г. зн. толькі 4,7%, — у дачыненні да ўкраінцаў. Гатоўнасць да інтэракцыі з асобамі іншай нацыянальнасці залежыць ад некалькіх грамадска-дэмаграфічных прыкмет. Першай з іх з'яўляецца адукацыя. У выпадку кожнай выяўленай грамадскай сітуацыі талерантнасць узрасце разам з узростаннем адукаванасці даследаваных. Па-другое, адзначаецца выразны ўплыў месца пражывання: рэспандэнты, якія жывуць у вёсцы, радзей ухvalяюць кантакты з замежнікамі ў параўнанні з жыхарамі гарадоў. Па-трэцяе, большай талерантнасці спрыяюць добрыя матэрыяльныя ўмовы жыцця. Выразны ўплыў на ўхваленне замежнікаў у розных грамадскіх сітуацыях мае асабісты вопыт кантакту з замежнікамі, а таксама здольнасць яго наладзіць (тут улічваецца веданне замежнай мовы). Апытаныя людзі, якія асабіста ведалі нейкага замежніка, а таксама валодалі замежнай мовай у дастатковай ступені, каб паразумець з ім, відавочна больш схільныя ўхваліць выкананне ім пералічаных роляў і абмеркаваных грамадскіх сітуацый. Шмат інфармацыі даў аналіз адказаў рэспандэнтаў, які датычыць розных сфер функцыянавання чалавека. Аналіз закранаў такія аспекты, як знешні выгляд, духоўная сфера, сацыяльны статус, рысы характару, адносіны беларусаў да палякаў, грамадскія паводзіны. Даследаваныя апісвалі найчасцей **знешні выгляд** беларуса пры дапамозе пераважна такіх прыкмет, як:

Адмоўныя рысы:	Станоўчыя:
гігіенічна занядзаны (41%), брудны (32%), тоўсты (15%), не спартыўны (5%).	цікавы (25%), арыгінальнай прыгажосці (5%).

Адносіны да веры і рэлігіі

Негатыўныя ацэнкі:	Пазітыўныя:
мала набожны (13%).	глыбока рэлігійны (26%), час ад часу (22%).

Апытаныя лічаць, што беларус з пункту гледжання грамадскага статусу ўяўляе з сябе: асобу з нізкай адукацыяй (26%), фінансава бедны (21%), бедны гандляр (14%).

Рысы характару:

Адмоўныя рысы:	Станоўчыя:
вульгарны (32%), лянівы (23%), хітры (27%), камбінатар (24%), баязлівы (19%), сквапны (17%), хцівы (21%).	з галавой на плячах (37%), ашчадны (32%), працавіты (24%), адважны (21%).

Рэспандэнты вызначылі **адносіны беларусаў да палякаў** наступным чынам:

Негатыўныя ацэнкі	Пазітыўныя
недаверлівы (35%), запалоханы (10,2%), варожы да іншых нацый (18%), не любіць палякаў (12%).	цікавіцца іншымі (27%), талерантны (11%).

Пры вызначэнні **грамадскіх паводзінаў** анкетаваныя ўжывалі наступныя характарыстыкі:

Негатыўныя ацэнкі:	Пазітыўныя
п'яніца (36%), ашуканец (26,8%), член мафіі (13%)	камунікбельны (21%), вясёлы ў адносінах, дапамагае іншым беларусам (19%).

Адносіны да замежнікаў у значнай ступені абумоўлены краінай іх паходжання. Варта аднак адзначыць, што ўвогуле пагоршыліся адносіны да замежнікаў. Адносіны палякаў да розных нацыянальнасцей былі, з аднаго боку, роўныя вынікам гістарычных падзей і традыцыйных стэрэатыпаў, а з другога, вынікалі з бязгучых падзей і грамадскіх настрояў. Больш за палову палякаў не любіць украінцаў і расіян, а кожны другі апятаны дэкларуе непрыязнасць да сербаў, ізраільцянаў і беларусаў. Сярод суседзяў палякі найлепш ацэньваюць чэхаў. Дзве пятые палякаў адносяцца да іх з сімпатыяй. Крыху меншую прыхільнасць выклікаюць славакі, немцы і літоўцы. Затое да беларусаў, расіян і ўкраінцаў палякі часцей дэкларуюць непрыязнасць. Гатоўнасць палякаў да інтэракцыі з асобамі іншых нацыянальнасцей (беларус, украінец, расіянін) нізкая.

Карысць палякі ўгледжваюць перадусім у прысутнасці ў Польшчы грамадзян дзяржаў Захаду, небяспеку часцей звязваюць з прыездам суседзяў з Усходу. Першай прычынай такога роду пазіцыі з'яўляюцца звычайныя ўяўленні пра ўплыў замежнікаў на гаспадарчую сітуацыю краіны, пераважна на рынак працы. Карысць угледжваецца ў з'яўленні дзякуючы замежнікам мажлівасці працы, а небяспека — у заняцці імі месцаў працы. З далейшай перспектывы відаць узростанне ўхвалення замежнікаў на рынку працы. Другой прычынай таго, што ў прысутнасці грамадзян дзяржаў былога СССР палякі ўгледжваюць пагрозу, з'яўляюцца стэрэатыпныя, узмоцненыя медыямі погляды наконт іх злачыннай дзейнасці ў Польшчы. У даследаванай групе паўзмежнага насельніцтва дамінавала ўяўленне пра беларуса як пра асобу з занябдыманым знешнім выглядам, нізкім сацыяльным статусам і негатыўнай пазіцыяй у дачыненні да палякаў. З рысаў характару ва ўспрыманні палякаў дамінавалі адмоўныя якасці над станоўчымі. Гэтая ж тэндэнцыя да тычыць грамадскіх паводзінаў, што прыпісваюцца беларусам.

З вынікаў праведзеных даследаванняў выяўляецца некалькі тэндэнцый у стэрэатыпе і катэгарызацыі наконт беларусаў у паўзмежнага насельніцтва. Дадзенае бачанне ўласціва толькі для даследаванага насельніцтва. Гэтае насельніцтва выключна мае кантакт з замежнікамі, якія з'яўляюцца гандлярамі і займаюцца кантрабандай алкаголю і цыгарэт у Польшчу. З праведзеных рыс вынікае, што яны маюць негатыўную канатацыю. Гэта азначае прыпісванне беларусам ніжэйшай культуры і цывілізацыйнай адсталасці. Такое бачанне паўстала, відаць, з-за ўплыву медыяў (палітычна-крымінальнай інфармацыі), а таксама з вобразу гандляроў на рынку і працуючых нелегальна.

З прадстаўленых вынікаў даследаванняў, разам з матэрыялам цытаванай літаратуры, вынікае, што беларусы як нацыянальная група ў свядомасці палякаў пазбаўлены выразнасці, асабліва ў параўнанні з расіянамі, і часта агаясамліваюцца з імі. Адкрытая пазіцыя да замежнікаў, якая праўляецца праз ухваленне іх у розных ролях і грамадскіх сітуацыях, уласціва

перадусім асобам з добрай адукацыяй, якія жывуць у гарадскім асяроддзі. Веданне іншых моваў, а таксама вопыт кантактаў з людзьмі з іншых краёў спрыяе талерантнасці да іх. Калі браць пад увагу існаванне названых стэрэатыпаў, пажаданым з'яўляецца распаўсюджанне элементарных ведаў з абсягу нацыянальнай культуры праз стварэнне інтэграцыйных праграм. Значную ролю ў гэтай справе могуць адыграць мас-медыі, культурныя цэнтры, а таксама ўзаемны абмен прадстаўнікамі розных асяроддзяў, у тым ліку навуковых.

Пераклад з польскай Вольгі Мазуравай

ЛІТАРАТУРА

1. Cywiński B. Mój kawałek Europy. Warszawa, 1994.
2. CBOS — www.CBOS.com.pl
3. Kabzińska I. O wizerunku Białorusinów w oczach Polaków // Kotlarski G., Figura M. (red). Oblicza Wschodu w kulturze polskiej. Poznań, 1999.
4. Konwicki T. Kalendarz i klepsydra. Warszawa, 1989.
5. OBOP — www.OBOP.com.pl
6. Radzik R. Ruski i Pan — asymetria stereotypu // Więź. 1997. Nr 9.
7. Skaradzinski B. Białorusini, Litwini, Polacy. Białystok, 1990.
8. Sobczak J. Stosunki Polski z Białorusią // Polska i jej nowi sąsiedzi. Poznań; Toruń, 1994.

Андрэй Кротаў (Гомель, Беларусь)

ДА ПЫТАННЯ АБ ВЫВУЧЭННІ БЕЛАРУСКАГА СТЭРЭАТЫПА Польшчы І ПАЛЯКАЎ

Прабема беларускага стэрэатыпа Польшчы і палякаў ужо не аднойчы ўздымалася прадстаўнікамі розных галін айчыннай навукі — гісторыкамі, філолагамі, сацыёлагамі. Гэта красамоўна сведчыць як аб актуальнасці самой праблемы, так і аб яе міждысцыплінарным характары.

Аднак сярод даследчыкаў не існуе аднадушнасці. Часам яны выказваюць дыяметральна супрацьлеглыя пункты гледжання. Адны з іх спрабуюць даказаць, што дадзены стэрэатып меў пазітыўны характар, другія пераконваюць у адваротным. Усе яны прыводзяць аргументы, вагу якіх немагчыма ігнараваць, роўна як немагчыма не звярнуць увагу на іх нязначную колькасць і бесістэмнасць. Дагэтуль не зроблена ніводнай спробы разгледзець аб'ект даследавання ў шматмерным вымярэнні, у яго эвалюцыі ў часе. Звычайна выходзіла з нейкага канкрэтнага гістарычнага

перыяду стэрэатыпізаваны вобраз, які стэрэатыпам не з'яўляецца, але за яго выдаецца, альбо даследаванне вядзецца на базе крыніц, паходжанне, характар і змест якіх не дазваляюць разлічваць на аб'ектыўнасць яго вынікаў. У найбольш безнадзейным становішчы знаходзяцца даследчыкі, якія робяць спробы даказаць факт існавання пазітыўнага стэрэатыпа Польшчы і палякаў. Ігнаруючы аксіёму аб немагчымасці існавання пазітыўных нацыянальных стэрэатыпаў¹, яны самі правакуюць разбурэнне сваіх лагічных пабудов. Нельга лічыць поўнаасцю аб'ектыўнымі і даследаванні, якія маюць мэту даказаць на беларускім прыкладзе праўдзівасць вышэйназванай аксіёмы.

Дык які ж характар меў беларускі стэрэатып Польшчы і палякаў? Адказаць на гэтае пытанне можна толькі ўсвядоміўшы тое, што стэрэатып, які эксплуатаваўся ў савецкую эпоху і які эксплуатаецца нават сёння, не з'яўляецца нацыянальным. Гэта штучна створаны сродак прапагандыскага ўздзеяння на масы, які, увабраўшы ў сябе некаторыя элементы беларускага светаўспрымання, мае толькі фармальную падставу лічыць яго нацыянальным стэрэатыпам. Стварэнне дадзенага стэрэатыпа пачалося ў 60-я гады XIX ст. расійскімі публіцыстамі, якія выконвалі задачу адцягнення беларусаў ад польскага нацыянальна-вызваленчага руху, абуджэння ў іх асяроддзі варожасці да палякаў і ўмацавання тым самым падмурка расійскага панавання ў Беларусі. Запэчычаныя з беларускай нацыянальнай традыцыі элементы стэрэатыпнага погляду на Польшчу і палякаў забяспечвалі гэтаму стэрэатыпу трывалую базу на звычайным узроўні масавай свядомасці беларусаў і рабілі амаль немагчымым працэс яго адарвання. Потым гэты стэрэатып быў падхоплены дзеячамі беларускага нацыянальнага адраджэння і стаў выкарыстоўвацца ў іх публіцыстыцы як сапраўдны нацыянальны стэрэатып. Крыху пазней яго ўзяла на ўзбраенне савецкая прапаганда, якая працягвала традыцыйную для Расіі барацьбу з Польшчай і з польскімі ўплывамі. Створаны ў 1920-я гады на яго аснове вобраз ворага — буржуазна-памешчыцкай, «белай» Польшчы замацаваўся ў свядомасці савецкага чалавека.

Такім чынам, амаль паўтара стагоддзя намаганні па антыпольскаму выхаванню беларусаў, укараненню ў іх асяроддзі негатыўнага стэрэатыпа Польшчы і палякаў далі доўгачаканыя вынікі. Але ці мае сэнс навуковае вывучэнне гэтага стэрэатыпа? Напэўна, не. І не толькі таму, што дадзены стэрэатып не з'яўляецца часткай беларускага нацыянальнага погляду на свет, а яшчэ і таму, што існуе, прынамсі, яшчэ адна не менш важная прычына — падобнае вывучэнне страціла сваю актуальнасць. Час панавання «чорна-белых» стэрэатыпаў «сяброў» і «ворагаў» стаў часткай мінулага. У сённяшнім свеце іх месца павінны заняць стэрэатыпы (ці стэрэатыпізаваныя

¹ Macrae C. N., Stanor Ch., Hewstone M. Stereotypy i uprzedzenia. Najnowsze ujęcie. Gdańsk, 1999. S. 53–55.

вобразы) партнёраў па супрацоўніцтву, супольнаму выжыванню ў агульным для ўсіх народаў свеце. Тым больш, што значную частку іх не прыйдзеца ствараць ад поўнага нуля. Асабліва гэта датычыць беларускага стэрэатыпа Польшчы і палякаў, сфарміраванага ў выніку шматвяковага суіснавання і супрацоўніцтва, барацьбы супраць агульных ворагаў.

Улічваючы прыведзеную вышэй аргументацыю, трэба пагадзіцца з тым, што нацыянальным беларускім стэрэатыпам Польшчы і палякаў з'яўляецца той стэрэатып, характэрныя рысы якога выяўляюць сябе ў гістарычных крыніцах арыгінальнага беларускага паходжання, створаных да таго часу, калі на вобразатворчы працэс пачаў уплываць расійскі фактар, г.зн. прыкладна да сярэдзіны XIX ст. Пры гэтым трэба заўважыць, што не ўсе з адначасных крыніц маюць аднолькавую каштоўнасць.

Найбольш надзейнай базай для вывучэння дадзенага стэрэатыпа з'яўляюцца помнікі вуснай народнай творчасці беларусаў. Аднак відавочна, што матэрыялы, якія публікаваліся ў савецкі час, не маюць навуковай значнасці. Выпусшчаныя цэнзарамі, яны поўнасцю страцілі не толькі народны (не кажучы ўжо аб нацыянальным) каларыт, але і свае найбольш важныя інфармацыйныя якасці. У гэтай сувязі прыходзіцца спадзявацца на тыя фальклорныя матэрыялы, якія выйшлі ў дасавецкі час, дзякуючы намаганням тагачасных этнографаў і фалькларыстаў: І. Насовіча², П. Шэйна³, М. Доўнар-Запольскага⁴ і іншых. Не меншую каштоўнасць маюць і працы польскіх даследчыкаў — Ч. Пяткевіча⁵ і М. Федароўскага⁶, якія выйшлі ў свет у 1930-я гады. Пры гэтым, аднак, трэба заўважыць, што ў польскіх зборніках беларускіх фальклорных матэрыялаў часам прысутнічаюць узоры хутчэй польскага, чым беларускага паходжання. Яны, па-першае, маюць аналагі ў польскім фальклоры і, па-другое, не сустракаюцца ў зборніках, складзеных беларускімі і расійскімі даследчыкамі. Але усё ж такі, нягледзячы на ўсе акалічнасці, мы маем справу з жывым народным словам, якое не знявечыла рука цэнзара, з яркімі вобразнымі характарыстыкамі, якія нарадзіў народ і захаваў у сваёй вуснай традыцыі для нашчадкаў.

² Белорусские песни, собранные И. И. Носовичем // Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии. СПб., 1873. Т. 5. С. 45–280; Сборник белорусских пословиц, составленный И. И. Носовичем // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. СПб., 1874. Т. XII. Ч. II.

³ Белорусские песни, собранные П. В. Шейном // Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии. СПб., 1873. Т. 5. С. 281–770; Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края, собранные и приведенные в порядок П. В. Шейном // Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук. СПб., 1893. Т. 57. Ч. 2.

⁴ Доўнар-Запольскі М. Беларусскае Полесся. Сборник этнографических материалов, собранных М. Доўнар-Запольским. Киев, 1895. Вып. 1.

⁵ Pietkewicz Cz. Kultura duchowa Polesia Rzeczyckiego. Materiały etnograficzne. Warszawa, 1938.

⁶ Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Warszawa, 1935.

Іншая справа — летапісы і хронікі, помнікі старажытнай беларускай літаратуры. Яны таксама заключаюць у сабе элементы стэрэатыпа Польшчы і палякаў. Больш таго! Яны нават дазваляюць гаварыць аб яго пазітыўным характары. На гэта ўжо звярталі ўвагу даследчыкі, у прыватнасці А. Лойка⁷. Аднак ці можна дадзены вобразны матэрыял лічыць беларускім? Прынамсі, сацыяльная прыналежнасць аўтараў не дазваляе адказаць на гэтае пытанне станоўча. Як прадстаўнікі пануючага класа, яны альбо з'яўляліся этнічнымі палякамі і таму прадстаўлялі ў сваіх працах аўтастэрэатып, альбо, з'яўляючыся беларусамі, дэманстравалі шляхецкую салідарнасць, а таксама адпаведныя вобразатворчыя намаганні з польскімі панамі-братамі. Для нас не важна, ці рабілі яны гэта па ўласнай ініцыятыве, ці дзейнічалі па нечай указцы, матэрыялізуючы іх гістарыяграфічныя і літаратурныя пажаданні. Беларускае баярства, у рэшце рэшт, мела абавязкі перад шляхецкай дзяржавай, павінна было апраўдваць выказаны яму польскай шляхтай давер. У такіх умовах захавальнікамі беларускай народнай традыцыі, у тым ліку і стэрэатыпаў, сталі нешляхецкія пласты насельніцтва, галоўным чынам сялянства. Адыход беларускай культурнай эліты ад справы стварэння нацыянальнай карціны свету, часткай якой быў стэрэатып Польшчы і палякаў, замарудзіў працэс стэрэатыпізацыі. Аднак галоўнай прычынай гэтага замаруджвання сталі праблемы, звязаныя з самаідэнтыфікацыйнымі якасцямі беларусаў і іх этнічнай свядомасцю.

Пры вывучэнні працэсу фарміравання стэрэатыпа Польшчы і палякаў нельга абыходзіць увагай і той факт, што наплыў польскага элемента на беларускія землі меў бесканфліктны характар і не абуджаў у беларусаў пачуцця агрэсіі, на базе якога мог паўстаць вобраз ворага.

Аб прысутнасці палякаў на беларускіх землях ужо ў XI–XII стст. сведчаць дадзеныя тапанімікі. Так, напрыклад, згодна з найбольш абгрунтаваным на сённяшні дзень тлумачэннем назвы Мазыр, яе вытокі ўзыходзяць да наймення племені мазураў⁸. У той час, як лічыць А. Рогалеў, закладваліся асновы для ўзнікнення шматлікіх геаграфічных назваў Беларусі ад этнічных найменняў ляхі, мазуры і палякі. Адна толькі этнанімічная аснова «лях», па яго падліках, выяўляецца ў 20 геаграфічных найменнях, якія сустракаюцца па ўсёй тэрыторыі краіны і служаць для назвы 73-х населеных пунктаў⁹. Гэтыя геаграфічныя назвы маглі ўзнікнуць толькі пры наяўнасці большых ці меншых груп польскага насельніцтва альбо асобных перасяленцаў.

Трапляў польскі элемент у Беларусь і ў выніку набегаў на польскія землі літоўскіх князёў і іх ваявод. У XIII–XIV стст. яны амаль рэгулярна прыводзілі на падляшскія і чорнарускія землі польскіх палоннікаў і асаджвалі

⁷ Łojka O. A. Polak w oczach Białorusina // *Narody i stereotypy*. Kraków, 1995. S. 104–112.

⁸ Жучкевич В. А. Мозырь и мазуры // *Неман*. 1972. № 3. С. 188–189.

⁹ Рогалеў А. Ф. Спэжкі ў даўніну. Мн., 1992. С. 34.

іх тут. У 1324 і 1326 гг., напрыклад, гродзенскі староста Давід на чале шматлікіх літоўска-беларускіх войскаў рабіў паходы на Мазовію і Брандэнбург¹⁰, якія адной з мэтай, трэба думаць, мелі захоп нявольнікаў. Аб колькасці асаджаных на землях ВКЛ, у тым ліку і ў Беларусі, палякаў гаворыць хаця б той факт, што Альдона, дачка Гедыміна, выходзячы замуж за польскага каралявіча Казіміра, прывяла з сабою ў якасці пасагу 24 000 нявольнікаў-палякаў, якія, відавочна, не паспелі пусціць каранёў на чужыне. А колькі іх там засталася? Захопы польскіх палоннікаў і асаджэнне іх на беларуска-літоўскіх землях мелі месца і пасля наладжвання саюзных адносін паміж Польшчай і Літвой. Так, пры Ягайлу, прыбыўшы ў Польшчу для супольнай барацьбы з крыжакамі, літоўцы захапілі ў няволю частку польскага насельніцтва, якое жыло на рацэ Укры¹¹.

У гэты час пачынаецца каланізацыйны рух палякаў на ўсход, на былыя яцвяжскія землі, у Падляшша. У другой палове XVI ст. польская каланізацыя канчаткова змяніла ўсходнеславянскую і пачалося каланіяльнае асваенне Чорнай Русі і Палесся. Прынамсі, так выглядае пашыраная ў гістарычнай навуцы версія *польскай* каланізацыі беларускіх зямель, працэсу стыхійнага і не адлюстраванага ў той меры, як бы таго хацелася, у гістарычных крыніцах. На думку сучаснікаў распачатай каланізацыі, мазурская шляхта ў пошуках «улоку» і халопай «пакрыла зямлю, як саранча»¹². У Смаленскі ў сваёй працы «Нарыс гісторыі шляхты мазавецкай», спасылаючыся на аднаго з іх, піша: «...Нельга зарыентавацца ў натоўпах «паноў» мазавецкіх... пры аддаленасці і нязначнасці іх ведаць не можам і нічога (не можам. — А. К.) аб іх паведаць»¹³. Між тым трэба падкрэсліць, што ў дадзеным выпадку размова ідзе аб каланізацыйным руху менавіта мазавецкай шляхты. І будзе памылкай лічыць, што гэты рух не суправаджаўся рухам каланістаў нешляхецкага паходжання, у першую чаргу, сялян. Гэта, у асноўным, былі нашчадкі вольных халопай, якія, ратуючыся ад шляхецкай няволі, шукалі на ўсходзе ад Польшчы новага месца для жыцця»¹⁴. Былі і сяляне іншых катэгорый. Асаджаныя на «свежым караню», яны рэкрутаваліся шляхтай сярод іншаземцаў, мазураў і палякаў, у тым ліку і былых вольных халопай, якія апынуліся ў цяжкім матэрыяльным становішчы, не маглі выконваць ваеннай службы і з дазвалення караля пакінулі свае ўладанні¹⁵.

¹⁰ Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. Киев, 1878. Вып. I. С. 47.

¹¹ Wasilewski L. Litwa i Białoruś: Zarys historyczno-politycznych stosunków narodościowych. Warszawa; Kraków, 1925. S. 48.

¹² Smoleński Wł. Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej // Przegląd Historyczny. 1906. T. II. S. 20.

¹³ Тамсама.

¹⁴ Baranowski I. T. Podlasie w przededniu Unii Lubelskiej // Przegląd Historyczny. 1908. T. VII. S. 73–74.

¹⁵ Тамсама. С. 317.

Такім чынам, ёсць важкія падставы лічыць, што асноўную масу польскіх перасяленцаў (за ўвесь час каланізацыі) склалі людзі нешляхецкага паходжання, якія мала чым адрозніваліся ад мясцовага сялянства ў сэнсе сацыяльным, гаспадарчым і культурным. Блізкае падабенства моваў ліквідавала апошнія бар'еры на шляху ўзаемаразумення паміж імі. З цягам часу жыццё ў дамінуючым беларускім асяроддзі стварыла спрыяльныя ўмовы для беларусізацыі польскіх сялян і, часткова, рамеснікаў — з'явы, якая чакае свайго даследчыка.

Гэта поўнаасцю тлумачыць такі, здавалася б, маларазумелы факт, як адсутнасць узаемных рэзка негатыўных вобразных характарыстык у польскім і беларускім фальклоры, не кажучы ўжо аб дэталёва распрацаваных негатыўных стэрэатыпах. У суіснаванні беларусаў і палякаў, напэўна, былі праблемы, магчыма, нават іх было нямала. Аднак не было фактараў, здольных выклікаць міжэтнічную варожасць і накіраваць на іншапляменнікаў-палякаў узнікшую ў ходзе суіснавання агрэсію. Пры гэтым трэба адзначыць, што тэзіс аб атаясамліванні палякаў з панамі не вытрымлівае крытыкі, бо гэтым панам мог быць і паляк, і апаліячаны беларус, і рускі, і ўсякі «прыблуда з чужой стараны», які сваім сацыяльным становішчам хаця б крыху адрозніваўся ад тых, хто займаў ніжэйшую ступень у сацыяльнай іерархіі (беларускія сяляне, «тутэйшыя»).

Падводзячы вынікі прыведзеных вышэй разважанняў аб прыродзе беларускага стэрэатыпа Польшчы і палякаў, а таксама ўмовах яго фарміравання, неабходна падкрэсліць наступнае:

- дадзены стэрэатып фарміраваўся на базе шматвяковага вопыту суіснавання беларусаў з палякамі на сваёй зямлі;
- фактычны пачатак працэса стэрэатыпізацыі і вобразатворчасці беларусаў магчымы толькі пры адпаведным, дастаткова высокім узроўні іх сацыяльнай і нацыянальнай свядомасці, таму гэты працэс пачаўся толькі ў XVI–XVII стст. Якісныя характарыстыкі стэрэатыпа пры гэтым ўскосна сведчаць аб недахопах іх нацыянальнага светаўспрымання;
- дадзены стэрэатып увабраў у сябе шмат рысаў польскага аўтастэрэатыпа, што дазваляе гаварыць аб яго пазітыўным характары.

МЕНТАЛЬНАСЦЬ БЕЛАРУСА: стэрэатыпы і рэальнасць

В а ўмовах хуткаплынных зменаў жыцця, паскарэння тэмпаў руху гісторыі важна ўсвядоміць, якая ж яна, наша беларуская карціна свету, якія фактары вызначаюць нашу ўнутраную духоўную сістэму каардынат, у чым адметнасць нашай нацыянальнай ментальнасці. Разуменне асаблівасцей светабачання, на нашу думку, дапаможа «наблізіцца» да агульначалавечай супольнасці, заняць годнае месца ў агульначалавечым доме. Прычым само імкненне і патрэба вызначыць сэнс існавання народа, яго гістарычнага шляху, яго адметнасці ад іншых — імкненне натуральнае і арганічнае для ўсякай этнічнай супольнасці, яно складае ўнутраны стрыжань і пафас усяго духоўнага, культурнага жыцця народа¹.

Ментальнасць — кропка, у якой сыходзяцца сэнсавызначальныя напрамкі развіцця асобы, нацыі. Тут спалучаюцца глыбінныя ўзроўні калектыўнай, нацыянальнай і індывідуальнай свядомасці. Нацыянальны менталітэт з'яўляецца стрыжнем, на які нанізаны пласты розных гістарычных эпох, фармацый. Адаптацыя новых сацыяльных умоў адбываецца шляхам фільтроўкі праз сістэму каштоўнасцей кожнай нацыі. Гэта з'яўляецца неабходным механізмам захавання цэласнасці этнічнай супольнасці, адаптацыі новага, набыцця неабходных механізмаў функцыянавання ў новых абставінах. У той жа час ментальнасць задае арыенціры развіцця грамадства, вылучае на першыя пазіцыі неабходныя прыярытэты развіцця канкрэтнага этнасу. Ментальныя працэсы дазваляюць укладзі вонкавы свет у зразумелую схему-карціну, карыстацца яго здабыткамі, ствараючы «сваю» гісторыю, «сваю» нацыянальную прастору жыццядзейнасці.

Знаходжанне Беларусі паміж двюма вялізнымі і магутнымі этнічнымі (палякі і рускія) і цывілізацыйнымі (Захад і Усход) арэаламі ў многім прадвызначала асаблівасці фарміравання ментальнасці беларусаў. Неабходна адзначыць таксама дамінаванне сацыяльна-політычнага фактару ў фарміраванні ментальнасці беларусаў у параўнанні з іншымі субтэрмінантамі (клімат, ландшафт і інш.). Верхнія пласты абездзяржаўленага грамадства ў XVII–XIX ст. асіміляваліся: шляхецкая моладзь, як правіла, акаталічвалася ў езуіцкіх калегіумах і апалчвалася пры дварах магнатаў яшчэ з часоў дзвюх уній, пазней яна русіфікавалася на службе ў царскім войску або на чыноўніцкай службе. Непарушным заставаўся толькі беларускі селянін, які быў намінальным удзельнікам сацыяльных працэсаў, пры гэтым «кансерваваўся» ў сваім сацыяльным асяродку, а культурныя ўплывы звонку

¹ Майхровіч А. С. Нацыянальныя духоўныя традыцыі і беларуская ідэя // Гуманітарныя і сацыяльныя навукі на зыходзе XX стагоддзя / Уклад. В. К. Шчэрбін і інш. Мн., 1998. С. 53.

былі зведзены да мінімуму (школа, рэлігія). Менавіта ў сялянскім асяроддзі захоўваліся вугельчыкі беларускай ментальнасці — выносліваць і павяга да сябе, пачуццё патрэбнасці ў жыцці як кармільца свету. Менавіта каля гэтага цяпелыца грэлі свае душы і настройвалі таленты беларускія пісьменнікі, місіяй якіх стала асэнсаванне нацыянальнага аблічча свайго народа ў мастацкіх вобразах і выяўдзнення яго ў свет. Два тыпы былі знойдзены яшчэ ў XVII–XVIII ст. у інтэрмедых і сацыяльна-бытавых казках — вобраз гаваркога Стопака і Рымшы.

Пісьменнікі пачатку XX ст. пайшлі далей. Я. Купала ў «Паўлінцы» стварыў вобразы-антыподы, абодва з якіх з’яўляюцца носбітамі беларускай ментальнасці (Сцяпан Крыніцкі і Якім Сарока). Я. Колас, падагульняючы творчыя здабыткі папярэднікаў, апаэтызаваў жыццё беларускага селяніна, выявіў стрыжневые моманты нацыянальнага характару беларуса, гэтым самым адкрыўшы беларуса ўсяму свету.

Даследаванне ментальнасці народа ў першую чаргу звязана з тым, што праблема менталітэту ахоплівае розныя аспекты духоўнага жыцця. Гэтая праблема патрабуе супольнай працы навукоўцаў многіх спецыяльнасцяў: гісторыкаў, філосафаў, псіхолагаў, сацыёлагаў, этнографав і інш. Пры гэтым да сённяшняга часу практычна няма адзінай агульнапрызнанай, усебаковай методыкі аналізу ментальных працэсаў. Навукоўцы розных профіляў неаднолькава падыходзяць да высвятлення сутнасці і адметных рысаў ментальнасці прадстаўнікоў асобных гістарычных эпох, краін, сацыяльных груп (П. Бэрк, Асоўская і інш.). Вывучэннем і даследаваннем ментальнасці беларуса навукоўцы амаль не займаліся. Большасць назіранняў за спецыфікай светаўспрымання беларускай нацыі засталіся на ўзроўні этнаграфічнага апісання матэрыяльнай культуры, г. зн. апрадмечанага ўвасаблення ментальнасці, фальклору (даследаванні Шэйна, Раманава, Сержпутоўскага, А. Багдановіча і інш.). Пытанні асаблівасцей народнага светапогляду так ці інакш закраналі многія гісторыкі як мінулага, так і сучаснасці (І. Канчэўскі, В. Ластоўскі, М. Касцюк, У. Калеснік, У. Конан). Э. Дубянецкі на пачатку 90-х гг. выступаў у друку з матэрыяламі па пытаннях выпрацоўкі методыкі даследавання і вывучэння беларускай ментальнасці на аснове фальклору.

Адсутнасць больш-менш цэласнай сістэмы вывучэння, недахоп самага галоўнага — метадалогіі — прыводзяць часам да звужэння тэмы. Імкненне паназіраць за ментальнасцю беларуса нярэдка замяняецца назіраннямі за асаблівасцямі нацыянальнага характару. Акрамя гэтага, адчуваецца моцная палітычная заангажаванасць, бытаванне палітычных клішэ савецкіх часоў. Адно з самых пашыраных — так званая талерантнасць, ціхмянасць, пакорлівасць як станоўчая рыса нацыянальнага характару. З’яўленне псіхалагічнай устаноўкі на бесканфліктнае ўспрымання старонніх магло адбыцца толькі ў неспрыяльных сацыяльна-палітычных умовах (знаходжанне ў складзе дзяржавы з дамінаваннем іншанацыянальнага элемента, неабходнасць

абслугоўваць геапалітычныя інтарэсы іншых краін). Непасрэдная пагроза фізічнага знішчэння прымушала прыстасоўвацца, «дэманстраваць» прыязныя адносіны, хаваючы пры гэтым сапраўдныя пачуцці (фарміраваўся феномен т. зв. амбівалентнасці пачуццяў). Неабходна таксама ўлічваць, што асноўным носьбітам беларускай ментальнасці з'яўляюцца сяляне, іх нізкі сацыяльны статус аб'ектыўна фармаваў умовы для «кансервацыі» ў сваім сацыяльным коле, палітычны ўціск веў да непрымання і адмаўлення каштоўнасцей арыенціраў іншых сацыяльных груп, якія да таго ж мелі іншую этнічную прыналежнасць. Адсюль глыбокая закрытасць перажыванняў на фоне знешняй дэманстрацыі добразычлівасці і гасціннасці. Такая сітуацыя выглядае спакойнай ва ўмовах сацыяльнай стабільнасці, але пагражае небяспекай у часы змен грамадскага ладу, калі прыхаваныя эмоцыі выходзяць наверх (пагромы, пажары панскай маёмасці падчас паўстанняў, рэвалюцый).

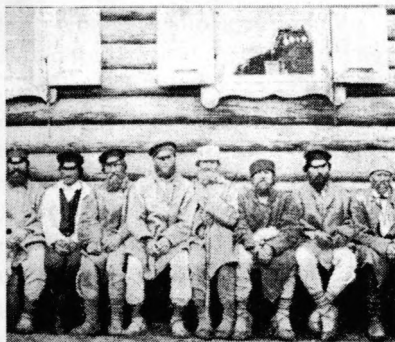
Яшчэ адным пашыраным стэрэатыпам з'яўляецца перакананне ў моцным калектыўным пачатку, які маецца ў беларускім нацыянальным характары. Па ўзоры «старэйшага брата» з Усходу, дзе сапраўды сялянская абшчына была фактычнай дзяржавай у дзяржаве, беларусу прыпісвалі па аналогіі такую ж калектывісцкасць. Хаця «Устава на валокі» 1557 г., падворнае карыстанне зямлёй стваралі ўмовы для абасаблення селяніна, яго індывідуалізацыі. Аб гэтым жа сведчаць і запісы фалькларыстаў². Маё назіранне пацвярджае і той факт, што ацэнка чалавека беларусам залежыць ад яго асабістых якасцей, паводзінаў, а не ад агульных ацэнак і сацыяльных стэрэатыпаў.

Ментальнасць — з'ява рухомая, зменлівая. Падзеі XX ст. не маглі не паўплываць на фарміраванне ментальнасці беларусаў: «рассялянванне» сялянства калгаснай сістэмай, знішчэнне беларускай па духу інтэлігенцыі як у часы сталінскіх рэпрэсій, так і ў дзесяцігоддзі савецкай палітыкі зліцця і ліквідацыі нацый. Цяпер мы апынуліся ва ўмовах паўдзяржаўя, таму ў сучасных абставінах ментальнасць павінна перайсці з узроўню тэарэтычных разважанняў, мастацкіх вобразаў на рэальныя дзеянні і ўчынкі, г. зн. прэзентатыўнасць павінна перайсці з узроўню культуры на ўзровень сацыяльна-палітычнага жыцця. Сёння для Беларусі актуальна фарміраванне інтэлектуальнай эліты (у т. л. і палітычнай), якая стала б каардынатам грамадства ў «апрацоўцы» надзела нацыянальнай прасторы, фарміравання пачуцця нацыянальнай годнасці. Фактар нацыянальнай ментальнасці патрэбна свядома ўключаць у сацыяльна-палітычнае жыццё Беларусі, адрадзіць гэтыя паняцці, напоўніць іх рэальным зместам у адпаведнасці з патрабаваннямі часу і рэаліямі сённяшняга дня³.

² Шейн В. П. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. СПб., 1902. Т. 3. С. 4–5.

³ Калеснік У. Менталітэт — птушка крыўдлівая // Крыніца. Штомесячны культуралагічны часопіс. 1996. № 1. С. 28.

НАЦІОНАЛЬНАЯ САМАСВЯДОМАСЦЬ У ГІСТАРЫЧНЫМ РАЗВІЦЦІ

Юрий Лабынцев (Москва)

ЗАПАДНОБЕЛОРУССКАЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА XV–XIX вв. И СТАНОВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ

Западнобелорусская проблематика начинает все активнее изучаться в различных странах. Правда, если речь вести о литературном процессе, то исследования эти затрагивают почти исключительно уходящее столетие, отчасти несколько десятилетий минувшего века. Времена более ранние представлены предельно избирательно — лишь на уровне единичных произведений, авторов. Причин подобной избирательности множество, но главная из них — огромные сложности с источниковой базой. Проще говоря, незнание самих произведений этой литературы, их неизвестность, неоткрытость. Забвение это едва ли может быть оправдано, так как в хранилищах ряда стран до сих пор сберегается огромное число западнобелорусских литературных памятников, начиная с древности, гордиться которыми могут не только одни белорусы, но и все восточные славяне, даже славянский мир в целом.

Однако случилось так, что о западнобелорусской литературе и книжности древней поры, то есть до XVIII в. включительно, можно сказать словами молодого украинского профессора И. Лобойко, оказавшегося в начале XIX столетия в столице бывшего Великого княжества Литовского, Русского, Жемойтского: «Когда я в 1822 г. приехал в Вильно, я весьма удивлен был письменным памятникам белорусского наречия, но мое удивление еще более возросло, когда я увидел, что здешние архивы по большей части ими наполнены»¹. Конечно же, все это пребывало, по словам И. Лобойко, во «мраке забвения»².

¹ Переписка протоиерея Иоанна Григоровича с графом Н. П. Румянцевым. М., 1864. С. 45.

² Указ. соч. С. 46.

Как ни странно, именно в таком, почти долобойковском, состоянии по сей день находится все, связанное с изучением основного корпуса древней западнобелорусской литературы. По существу, по-настоящему не поставлен даже вопрос о целостном ее существовании и непрерывном развитии на протяжении столетий. Еще сложнее с одной из важнейших частей этой литературы и книжности, создававшихся на крайних западных рубежах Великого княжества Литовского, Русского, Жемойтского — на территориях, ныне находящихся в составе современной Польши, где веками жили и живут белорусы и их древние предки. Нельзя сказать, что регион этот не был вовсе замечен славистами. Одно упоминание о знаменитейшей Супрасльской рукописи XI в. — гордости славянства, сохранявшейся здесь, заставляет пристальнее всматриваться в литературное пространство этого обширного края. Правда, сделать подобное совершенно невозможно без огромной подготовительной работы по собиранию и анализу местных памятников письменности и литературы, до сих пор не только должным образом не изучавшихся, но даже и не регистрировавшихся, хотя бы первично. Сделать же подобное относительно столь продолжительного отрезка времени (почти полтысячелетия), задача, без сомнения, фундаментальная. Опираясь на анализ огромного фактического материала, собиравшегося нами в течение многих лет³, хотелось бы показать необычайно богатое собрание древних духовных сокровищ белорусских этнических земель современной Польши⁴, входящих как особая и во многом автономная часть в единое культурное пространство восточнославянских народов и одновременно являющихся важнейшей областью почти тысячелетнего взаимодействия культур миров *Slavia Orthodoxa* и *Slavia Romana*⁵.

³ См., напр.: Лабынцев Ю. А. Кирилловские издания Супрасльской типографии. М., 1978; Он же. Старопечатные издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. М., 1979; Он же. Славянская кирилловская печатная книжность XV – первой четверти XVII в. М., 1982; Он же. Пачатак Скарынам: Беларуская друкаваная літаратура эпохі Рэнэсансу. Мінск, 1990; Он же. Ставшие ее частью. М., 1990; Толкачев (Щавинская) Л. Л. Никита Иванович Горбачевский. Минск, 1991; Лабынцев Ю. А., Щавинская Л. Л. Православная церковь на Белостотчине в работах протоиерея Григория Сосны. Минск, 1994; Они же. Супрасльский церковнославяно-польский словарь 1722 г. Минск, 1995; Łabynczew J., Szczawińska L. W mieście zwanym Zabłudowem. Białystok, 1995; Лабынцев Ю. А. Воссиявший нам на Руси. Гомель; Москва, 1996; Лабынцев Ю. А., Щавинская Л. Л. Православная Академия Ходкевичей и ее издания. Минск, 1996; Щавинская Л. Л. Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв. Минск, 1998; Лабынцев Ю. А. на благое просвещение. Минск, 1999 и другие.

⁴ В последние годы много самых различных материалов нам удалось собрать экспедиционным путем. См., напр.: Лабынцев Ю. А., Щавинская Л. Л. Белорусско-украинско-русская православная книжность межвоенной Польши: Исследования и публикации по материалам экспедиции 1996 г.; Они же. Православная литература белорусов современной Польши: Материалы экспедиционных исследований 1999 г. М., 2000 и другие.

⁵ См.: Лабынцев Ю. А., Щавинская Л. Л. Изучение церковнославянской книжной традиции в рамках Международного исследовательского проекта «*Slavia Orthodoxa et Slavica Romana: Взаимодействие славянских миров: Духовная культура Подляшья*» // *Slavia Orientalis*. 1994. № 4. С. 373–379; Они же. Международный исследовательский проект «*Slavia Orthodoxa et Slavica Romana: Взаимодействие славянских миров: Духовная культура Подляшья*» // *Computing Processing of Medieval Slavic Manuscripts*. София, 1995. С. 168–176 и др.

Первые опыты собирания подобных материалов нами были предприняты около тридцати лет назад и затем осуществлялись с большей или меньшей интенсивностью в продолжение всего последующего времени. К настоящему дню нам удалось собрать значительный архив копий всевозможных источников, позволяющий ответить на множество вопросов исторической, культурной, литературной и иной гуманитарной тематики, связанной с этой частью Европы, взаимодействием ее главнейших культурных традиций начиная с эпохи Средневековья. В поле нашего внимания попали не только литературные памятники, но и иные весьма разнообразные свидетельства литературной жизни — практически весь возможный арсенал источников, классификационная характеристика которых порой является своего рода типологической новацией, ибо они никогда или почти никогда не привлекались исследователями. Например, многие палеотипические свидетельства.

Если речь вести о самих литературных памятниках, то в подлинниках, созданных в рассматриваемый период, они сохранились начиная с XV в. Местное литературное творчество становится особенно заметным со второй половины XV в., а в его конце и начале XVI столетия оно приобретает весьма яркие черты, превращаясь в явление не только западнобелорусского и всебелорусского, но и восточноевропейского масштаба. Итогом нашей археографической и литературоведческой реконструкции стало открытие огромного числа произведений множества видов и жанров на нескольких языках, которыми пользовались в своем труде местные старобелорусские литераторы. То, что нам удалось собрать и реконструировать — пожалуй, одна из самых представительных источниковых баз европейской региональной литературной традиции за всю ее историю, ведя отсчет от древности. Для нас необычайно важен был также общий и частный литературный контекст этой традиции, с которыми она оказалась теснейшим образом связанной. Отсюда наш интерес к литературной и книжной культуре этих земель вообще. Огромный фактический материал часто позволял делать всевозможные обобщения, иногда даже предпринимать на отдельных исследуемых участках попытки формализации, что в итоге давало право использовать для анализа различные количественные методы, нередко с применением специального компьютерного программирования, то есть компьютерный анализ различного уровня ⁶.

⁶ См., напр.: Щавинская Л. Л. Количественная характеристика литературного ландшафта западной пограничной части Великого княжества Литовского середины XVI в. // Мартинас Мажвидас и духовная культура Великого княжества Литовского XVI века. Вильнюс; Москва, 1999. С. 130–144; Щавинская Л. Л., Лабынцев Ю. А. Западноевропейская Библия в белорусском культурном пространстве периода романтизма: Количественная характеристика некоторых сторон коммуникационного процесса на пограничье Запада и Востока Европы // Новые информационные ресурсы и технологии в исторических исследованиях и образовании. М., 2000. С. 207–208 и др.

Новейшие информационные технологии и математические методы позволили сгруппировать часть накопленного нами материала таким образом, что он составил своего рода базы данных, так сказать, «живущих» своей особой жизнью, являющих в представленной подобным образом совокупности особые качества, параметры которых могут быть зримы лишь в случае использования нетрадиционных исследовательских техник. Попутно эти базы дают необычайно много для изучения истории тех или иных языков на этих землях, причем в случае последующего создания полнотекстовых баз, а тем более информационных систем позволит вести самый широкий лингвистический поиск в автоматическом режиме, не исключая и подготовку специальных словарей.

Особая тема нашего исследования — западнобелорусская литературная среда XV — начала XIX вв. Основываясь на наших изысканиях, удастся восстановить не только отдельные события и моменты в жизни данного литературного сообщества, но и почти в деталях проследить всю его судьбу за весь многовековой период.

Уже в XV столетии местные православные литераторы, преимущественно представители монашества, приходского белого духовенства, мещане и шляхта, теснейшим образом связанные между собой этнокультурными и вероисповедными узами, закладывают прочные основы создания собственной литературной традиции, которая затем оказывается представленной произведениями нескольких собственных литературных школ и направлений. Иерархия тамошнего литературного сообщества все более усложняется, что особенно заметным становится во второй половине XVI-го — XVII-м вв. Близость к западному миру, к католицизму довольно рано поставила перед здешними православными многие принципиальные вопросы, ответ на которые практически всегда предполагал и некую, поначалу не слишком явную констатацию своей национальной особенности. Постепенно формировалось то, что в XIX в. уже можно будет назвать белорусским национальным движением, истоки которого находятся именно здесь⁷.

По сравнению с другими белорусскими литературными областями, да и вообще восточнославянскими, литература белорусов Польши XV—XIX вв. предстает перед нами в качестве литературы пограничной, которой свойственна особая острота и полемическая заостренность. Литература эта многофункциональна, полифонична и многоязычна. Ее произведения

⁷ См., напр.: Лабынцев Ю. А. Русская элита пушкинской поры и культурное наследие Великого княжества Литовского: Деятельность профессора И. Даниловича // Пушкин — Белорусская культура — Сучаснасць. Беларусіка-12. Мінск, 1999. С. 11—19; Щавинская Л. Л. Румянцевское десятилетие пушкинской эпохи и зарождение белорусской гуманитарной науки: Исследования о. Михаила Бобровского // Там же. С. 210—217; Лабынцев Ю. А. Н. П. Румянцев и изучение белорусско-литовского летописания и права // Н. П. Румянцев и славянская культура. М., 2000. С. 40—51; Щавинская Л. Л. Н. П. Румянцев и начало белорусоведческих исследований // Там же. С. 51—61 и другие.

создавались на церковнославянском, старобелорусском, польском, латинском и других языках и их вариантах. Ее авторы очень рано обращаются к идеям, которые, вероятно, можно было бы назвать протонациональными. Первым в подобном списке со всей определенностью может быть поставлено имя выходца из старинного рода мещан города Бельска, первого настоятеля Супрасльского Благовещенского монастыря — замечательного книжника и писателя о. Пафнутия Сегеня. Без сомнения, самым значительным его последователем в первой половине — середине XVI в. и непосредственным преемником стал о. Сергей Кимбар, литературное наследие которого не только во многом меняет наше представление о путях развития старобелорусской письменности, но и восточнославянской в целом.

Об особом богатстве и разнообразии литературы белорусов Польши XV–XIX вв. свидетельствуют уже сами перечневые списки ее произведений, насчитывающие многие тысячи больших и малых сочинений различных прозаических и стихотворных жанров. При этом нами учтены имена нескольких сотен их авторов, представляющих все без исключения социальные группы тогдашнего населения Великого княжества Литовского, Русского, Жемойтского. В истории белорусской культуры это была самая масштабная и последовательная литературная традиция, никогда не прерывавшаяся в своем развитии и выпестовавшая в конце концов то, что мы называем теперь славянским национальным возрождением XIX в. и белорусским национальным возрождением.

Непосредственный многовековой прямой контакт с Западом и его культурой способствовал появлению особого колорита во всех явлениях и событиях местной литературной жизни, обогащению славянского мира и белорусского литературного пространства множеством различных переводов с ряда европейских языков, а также многочисленными переделками западноевропейских произведений. Здесь же всегда было заметно присутствие и иных литературных культур, прежде всего иудейской и отчасти мусульманской. Весьма своеобразное влияние временами исходило и со стороны балтского язычества. Это заметно на значительном числе примеров, что пока специально нами не изучалось.

Литература белорусов Польши XV–XIX вв. всегда оставалась особым, временами достаточно замкнутым, полилингвистичным монолитом, формировавшимся усилиями многих поколений самых разнообразных авторов, поддерживавших широчайшие связи со всеми уголками Европы, не исключая и окраины континента, (например, такие, как болгарские или сербские Балканы и равнины Московии). Постепенно в здешнем литературном сообществе сформировалось несколько больших и малых литературных школ, возникли различные литературные центры, отдельные из которых оказали огромное влияние не только на развитие белорусской культуры, но и украинской, польской, русской.

Достаточно рано эта литература по всем признакам стала подлинной лабораторией формирования национальной интеллигенции, и по сути явилась созидательницей ее, как, например, имело место в случае с профессором о. Михаилом Бобровским. Наконец, она стала одной из основ зарождения мировой славяноведческой науки, появления славистики у народов Западной, Восточной и Центральной Европы.

Сяргей Токць (Гродна, Беларусь)

БЕЛАРУСКІ НАЦЫЯНАЛЬНЫ РУХ ХІХ – пач. ХХ ст. У КАНТЭКСЦЕ НАЦЫЯНАЛЬНЫХ РУХАЎ НАРОДАЎ ЦЭНТРАЛЬНА-УСХОДНЯЙ ЕЎРОПЫ

Паводле поглядаў гісторыкаў і сацыёлагаў т.зв. мадэрнісцкай школы, сучасныя еўрапейскія нацыі сфармаваліся ў ХІХ–ХХ ст. у выніку працэсаў распаду традыцыйнага аграрнага грамадства і ўзнікнення на яго руінах грамадства індустрыяльнага, капіталістычнага. Зараджэнне і развіццё сучаснай нацыянальнай свядомасці было абумоўлена, на іх думку, бурнымі палітычнымі, эканамічнымі і сацыяльнымі зменамі ў жыцці еўрапейскіх супольнасцяў ці, іншымі словамі, кардынальнай мадэрнізацыяй усёй еўрапейскай цывілізацыі: «Працэс фармавання нацыі суправаджаўся зрынаннем праў на санкцыянаваных грамадскіх бар'ераў, узрастаннем габрызантальнай і вертыкальнай грамадскай мабільнасці, распаўсюджваннем адукацыі і, такім чынам, значным павелічэннем прытоку інфармацыі і грамадскіх ідэй. Становыя сувязі былі заменены слабейшымі класавымі»¹. Для шырокіх масаў прадстаўнікоў ніжэйшых саслоўяў засваенне нацыянальнай свядомасці з'яўлялася спосабам далучэння да новага грамадства і набыццём новай сістэмы каардынат пасля распаду феадальна-саслоўных структур і ментальнасці. Некаторыя даследчыкі, напрыклад Эрнэст Гельнер, дастаткова радыкальна трактавалі ўзаемазалежнасць нараджэння сучасных нацый і працэсаў мадэрнізацыі грамадства, нават адмаўляючы часам сувязь сучасных нацый з народнасцямі феадальнай эпохі: «Нацыяналізм — гэта не абуджэнне народаў да самасвядомасці: знаходзіць ён народы там, дзе яны не існавалі»^{2*}. Такі падыход выклікаў рапсучыя

¹ Радзiк Рышард. Ад этнічнага згуртавання да нацыянальнай супольнасці // Беларускі гістарычны агляд. 1998. Т. 5. Сп. 2 (9). С. 316.

² Цыт. па: Andersen B. Wspólnoty wyobrazone. Warszawa, 1997. S. 19.

* Тут і далей па тэксту пераклады пытатаў на беларускую мову зроблены аўтарам артыкула.

пярэчанні з боку гісторыкаў, якія абаранялі тэзіс аб старажытным паходжанні сучасных еўрапейскіх народаў і адсутнасці прынцыповых адрозненняў у этнічнай самасвядомасці на працягу многіх стагоддзяў. Аднак, як справядліва заўважыў польскі даследчык Фларыян Знанецкі: «[...] у канцы васьмнацатага стагоддзя большасць жыхароў розных рэгіёнаў Італіі, ад П'емонта да Сіцыліі, не ўсведамлялі сабе факту, што ўсе яны з'яўляюцца італьянцамі. Падобна людзі, што жылі на тэрыторыі, якая разлеглася ад Прусаў да Рэйнскай вобласці і ад Гановера да паўднёвай Баварыі, не лічылі сябе немцамі. Нават у дваццатым стагоддзі сяляне некаторых еўрапейскіх абшараў не мелі паняцця, што належаць да якой-небудзь этнічнай супольнасці больш шырокай, чым лакальная супольнасць»³.

Працэсы станаўлення і развіцця нацыянальнай свядомасці мелі істотныя адрозненні ў розных рэгіёнах Еўропы. На думку польскага даследчыка Юзафа Хлебоўчыка, у Заходняй Еўропе вызначальную ролю ў нацыятворчых працэсах адыгрывала пачуццё дзяржаўна-рэлігійных сувязяў. Фактычна там існавала ідэнтыфікацыя паняццяў «дзяржава» і «народ». Менавіта дзяржавы праз свае інстытуты, найперш школу, армію, судовую сістэму і г. д. праводзілі палітыку уніфікацыі літаратурнай дзяржаўнай мовы і пашыралі сярод масаў насельніцтва дзяржаўную ідэалогію, заснаваную на гістарычных нацыянальных міфах. Нацыятворчы працэс у краінах Заходняй Еўропы Ю. Хлебоўчык акрэслівае з дапамогай наступнай схемы: **дзяржаўная супольнасць — моўная супольнасць — нацыянальная супольнасць**⁴.

У XIX ст. — пачатку XX ст. развіваюцца таксама нацыятворчыя працэсы ва Усходняй і Цэнтральнай Еўропе, у выніку якіх узніклі сучасныя народы гэтага рэгіёну. Аднак тут існаваў шэраг істотных адрозненняў ад Заходняй Еўропы. Нацыянальная свядомасць большасці народаў фарміравалася тут не дзякуючы дзяржаўнай палітыцы, а часта насуперак ёй. Ю. Хлебоўчык усе цэнтральна-усходнееўрапейскія народы падзяліў на наступныя групы: 1) народы дзяржаўныя; 2) народы, пазбаўленыя дзяржаўнасці; 3) моўна-этнічныя супольнасці, пераважна сялянскія; 4) супольнасці, існуючыя пераважна ў стане дыяспары, з выразнай культурна-цывілізацыйнай і часта расавай адрознасцю ад суседзяў.

Большасць цэнтральнаеўрапейскіх народаў — чэхаў, славакаў, славенцаў і г. д. — Ю. Хлебоўчык адносіў да трэцяй групы. «Сялянскія» народы мусілі ствараць уласныя нацыянальныя ідэі і развіваць сваю культуру насуперак магутным асіміляцыйным хвалям. Галоўнай задачай для гэтых народаў з'яўлялася задача «набілітацыі» сваёй «плябейскай» мовы. Паводле схемы Ю. Хлебоўчыка, нацыятворчы працэс у такім выпадку развіваўся

³ Znaniecki Florian. Współczesne narody. Warszawa, 1990. S. 123.

⁴ Chlebowczyk Józef. Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.). Warszawa, 1975. S. 18.

наступным чынам: **моўная супольнасць — нацыянальная супольнасць — дзяржаўная супольнасць.**

Такім чынам, у працэсах станаўлення цэнтральна-ўсходнееўрапейскіх нацый моўна-культурны фактар адыгрываў надзвычай важную ролю, што дае падставы называць гэтыя нацыі моўна-этнічнымі (культурнымі) у супрацьстаўленне да палітычна-дзяржаўных, што дамінуюць на Захадзе нашага кантыненту⁵.

Надзвычай важнай асаблівасцю ў культурным развіцці гэтай часткі Еўропы з'яўляўся феномен двухмоўя ці часта нават шматмоўя. Пры гэтым абавязкова існавала «пануючая мова», якая звычайна выконвала дзве функцыі: 1) камунікацыйная (мова, ўжываная штодзень); 2) цывілізацыйная (у сваёй літаратурнай адмене).

У такіх варунках сацыяльны і культурны аванс «простай» мовы з'яўляўся галоўным зместам першай фазы нацыятворчага працэсу — эмансіпацыі і інтэграцыі, а таксама уніфікацыі моўна-этнічных груп у ці «плябейскіх» народаў. Аванс роднай мовы прыводзіў у першую чаргу таксама і да выканання мовай функцый чыста тэхнічных, як сродка камунікацыі, абмену ідэямі і інфармацыяй. Яшчэ ў большай ступені гэты працэс быў звязаны ад самага пачатку з выразнымі «свядомаснымі» элементамі, рэфлексійным пачуццём прыналежнасці да акрэсленай этнічнай супольнасці, сцэментаванай традыцыяй, агульнымі звычаёвымі нормаў, гістарычна ўсталяваным адзінствам псіхічнага складу, а таксама супольным цывілізацыйна-культурным набыткам.

Першы этап нацыятворчага працэсу належыць амаль выключна да сферы моўна-культурнай. Сярод насельніцтва дамінуе па-ранейшаму паняцце тэрытарыяльнай ці праўна-адміністрацыйнай супольнасці.

Наступны чынік — нараджэнне пачуцця супольных лёсаў у мінулым, ці рэканструкцыя ўласнага мінулага. «Гісторыя ёсць першая кніга народа — у ёй ён бачыць сваё мінулае, сучаснасць і будучае. Народ без гісторыі з'яўляецца проста варварскім людзям і бяда такому людзю, які загубіў рэлігію сваіх успамінаў»⁶, — так пісаў дзеяч румынскага нацыянальнага руху Нікола Бальцэску. Для пераадолення характэрнага для «плябейскіх» народаў комплексу культурнай ніжэйшасці нацыянальнымі дзеячамі звычайна выкарыстоўвалася ідэя аб унікальнай «цывілізацыйна-культурнай місіі» дадзенага народу. Так, на грунце пашырэння ўсведамлення прыналежнасці да актуальнай моўна-этнічнай супольнасці, звязанай агульнымі лёсамі і спадчынай мінулага, утвараецца нацыянальная павязь як **ідэалагічная катэгорыя** ў супрацьпастаўленні да чыста тэхнічнай ролі моўнай павязі на пачатковай фазе нацыянальнага руху. Паўстаючая нацыянальная група ламае рамкі пануючай да таго часу рэгіянальнай свядомасці. Мацнее

⁵ Радзкі Р. Ад этнічнага згуртавання... С. 325.

⁶ Цыт. па: Chlebowski Józef. Procesy narodotwórcze... S. 32.

пачуццё нацыянальнай салідарнасці. Напачатку зараджаецца ідэя культурнай аўтаноміі, потым мясцовага самакіравання і, нарэшце, імкненне да поўнага суверэнітэту на пэўнай тэрыторыі. На гэтай глебе амаль непазбежны канфлікт паміж «сялянскім» народам, які становіцца нацыяй, і шматэтнічнай дзяржавай — звычайна імперыяй.

Галоўным выклікам «сялянскаму» народу, які спрабуе стварыць уласную элітарную ці «высокую» культуру і пашырыць нацыянальную свядомасць сярод сялянскага насельніцтва, з'яўляецца праблема асіміляцыі. Асіміляцыйныя памкненні пануючай нацыі звычайна падмацоўваліся магутнай падтрымкай дзяржаўна-бюракратычнага апарату. Любая спроба сацыяльнага авансу для прадстаўнікоў сялянскага этнасу звязвалася з неабходнасцю засваення культуры пануючай нацыі. Працэс асіміляцыі можна падзяліць на дзве фазы: 1) моўная асіміляцыя; 2) культурная асіміляцыя.

Вынікам асіміляцыйных уплываў становіцца такая з'ява, як культурная «гібрыдызацыя», калі прадстаўнік «сялянскага этнасу» часткова засвойваў культурныя стэрэатыпы пануючай нацыі. Асіміляцыйны выклік становіцца галоўным выпрабаваннем народа на шляху станаўлення нацыянальнай культуры.

Ю. Хлебoўчык падзяляў нацыятворчы працэс на дзве асноўныя фазы: культурна-моўную і палітычную⁷. Галоўная задача першай фазы — стварэнне і стандартызацыя літаратурнай мовы этнічнай супольнасці. Зместам другой фазы з'яўляецца пашырэнне нацыянальнай ідэі і гістарычнай свядомасці сярод «простага» народу, а вынікам — самавызначэнне і, ў ідэале, здабыццё суверэнасці. Хаця схема Ю. Хлебoўчыка распрацавана найперш у дачыненні да народаў Цэнтральнай Еўропы, яе можна прымяніць і адносна нацыятворчых працэсаў на заходніх ускраінах Расійскай імперыі, улічваючы, натуральна, істотныя асаблівасці ў палітычных умовах.

Вядома, што нацыятворчы працэс адносна кожнага народу меў свае індывідуальныя асаблівасці і адрозненні. Паспрабуем, адштурхоўваючыся ад схемы Ю. Хлебoўчыка, пабудаваць схему развіцця гэтага працэсу на беларускіх землях у часы Расійскай імперыі. Тут, на маю думку, можна вылучыць 4 этапы:

1. Навуковы этап (першая трэць XIX ст.): вывучэнне народнай мовы і культуры, выданне слоўнікаў, фальклорных зборнікаў і г. д.

2. Практычна-асветны этап (1830–80-я гг.): зараджэнне новай літаратуры на беларускай мове. Мясцовая інтэлігенцыя спрабуе данесці да сялян набыткі высокай культуры на зразумелай для іх мове (Я. Чачот, В. Дунін-Марцінкевіч, «Катэхізіс» на беларускай мове 1835 г., «Мужыцкая праўда» Кастуся Каліноўскага). На пачатку 1860-х гадоў абмяркоўваецца магчымасць увядзення беларускай мовы ў пачатковую школу.

⁷ Chlebowczyk Józef. Procesy narodotwórcze... S. 56.

3. Стварэнне беларускай нацыянальнай ідэі (1880-90-я гг.): прадстаўнікамі мясцовай інтэлігенцыі распрацоўваецца беларуская нацыянальная ідэя і ствараецца вобраз беларускай «ідэалагічнай Айчыны».

4. Узнікненне беларускага нацыянальнага культурна-асветнага руху (пачатак XX ст.): узнікаюць беларускія перыядычныя выданні, як галоўны сродак прапаганды нацыянальнай ідэі, арганізуецца першая палітычная партыя.

Паспрабуем параўнаць вышэйакрэсленую схему з суседнімі народамі — найперш з украінскім, паколькі нацыянальны рух у Прыдняпроўскай Украіне развіваўся ў амаль аднолькавых з Беларуссю палітычных умовах. Можна дапусціць, што навуковы этап тут распачаўся прыкладна ў той жа час, што і ў беларусаў і быў падобным па свайму зместу. Толькі раней і больш выразна выявіўся яго практычны аспект. Ужо ў 1818 г. у Галіцыі «руская» мова была афіцыйна дапушчана ў пачатковую школу. У тым жа годзе ў Прыдняпроўскай Украіне была выдадзена «Граматыка малоросийского наречия» Олексія Паўлоўскага. Яшчэ тры граматыкі неўзабаве былі выдадзены ў Галіцыі.

Значна раней, чым у беларусаў, праявіліся палітычныя аспекты украінскага руху. Ужо ў 1848 г. у Львове ўзнікла першая ўкраінская палітычная арганізацыя — Галоўная Руска Рада. Але вобраз «ідэалагічнай Айчыны» тады яшчэ не быў выразна сфармуляваны. У час аўдыенцыі з аўстрыйскім намеснікам графам Стадыёнам прадстаўнікі Рады не ведалі, як адказаць на пытанне: «Ці вы і велікаросы ёсць адна нацыя?»⁸ А годам раней, у 1847 г. на Прыдняпроўскай Украіне было разгромлена Кірыла-Мяфодзеўскае брацтва, сябры якога выкарыстоўвалі ідэі славянафільства для абгрунтавання права ўкраінцаў на ўласнае нацыянальна-культурнае развіццё. У 30–40-я гады XIX ст. адбыўся разрыў украінскіх дзеячоў з царкоўнаславянскай мовай і была адкінута канцэпцыя Скаварады аб зліцці народнай і царкоўнай моў.

Асабліва актывізавалася практычна-асветная праца ўкраінскіх дзеячоў на мяжы 50–60 гадоў XIX ст. Так, у 1859 г. узнікла першая ўкраінская культурна-асветная арганізацыя ў Пецярбургу. Тарас Шаўчэнка і Панцеляймон Куліш напісалі ўкраінскія падручнікі. У 1861–62 гг. П. Куліш выдаваў месячнік «Основа»⁹. У выніку такой актывізацыі ўкраінскай культурна-асветнай працы міністр унутраных спраў Расійскай імперыі Валуеў сакрэтным цыркулярам забараніў вучэбную літаратуру на ўкраінскай мове. А у 1875 г. спецыяльная ўрадавая камісія паставіла: «(...) дапусціць асобную літаратуру на простанароднай гаворцы азначала б пакласці трывалую аснову для пераканання ў магчымасці аддзялення, хача б і ў далёкай будучыні,

⁸ Грицак Ярослав. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ, С. 51–52.

⁹ Тамсама. С. 66.

Україны ад Расіі». 18 траўня 1876 г. быў выдадзены Емскі ўказ аб забароне ўкраінскіх тэкстаў, за выключэннем мастацкіх і навуковых ¹⁰.

Такім чынам, можна адзначыць, што практычна-асветны этап нацыятворчага працэсу на Украіне выявіўся больш актыўна, чым на беларускіх землях і фактычна з самага пачатку атрымаў нацыянальную і нават палітычную афарбоўку, асабліва на Галіччыне. Прыкметным адрозненнем было тое, што заснавальнікі беларускай літаратурнай мовы ў большасці сваёй з'яўляліся, па сутнасці, прыхільнікамі польскай нацыянальнай ідэі — ідэі адраджэння Рэчы Паспалітай і пашырэння польскай літаратурнай мовы, як айчынай мовы, сярод беларускага і ўкраінскага сялянскага насельніцтва. Паражэнне паўстання 1830–31-х гг. пераканала шляхецкіх рэвалюцыянераў, што ўратаваць Рэч Паспалітую можа, паводле слоў Зыгмунта Красінскага, «адзін толькі, адзін чуд / з шляхтай польскай польскі люд». Міхал Чарнякоўскі напісаў наступныя радкі:

Памірымся і з Ляшкамі
Паклонімся шапачкамі
Адна думка, адна справа
Сталіцай будзе Варшава ¹¹.

Цалкам натуральна, што «будзіцелі» недзяржаўных народаў, перш чым стварыць канцэпцыю сваёй нацыі, мусілі жыць і працаваць у прасторы, якая была здамінавана іншай, культурнай гістарычнай нацыяй, што вяло да пераймання чужых канцэпцый і жыцця, паводле Эрыка Хобсбаума, лічынкі ў чужым целе. Таму ўплыў польскага нацыянальнага руху на беларускі і ўкраінскі меў вялізнае значэнне. Аднак украінскія дзеячы, у адрозненне ад творцаў беларускай мовы і літаратуры, правялі выразную мяжу. Гэта сфармуляваў Уладзімір Антановіч: «Калі вы хочаце быць паслядоўнымі дэмакратамі і служыць народу, то мусіце ведаць, што большасць народу на Прабярэжнай Украіне складаюць украінскія сяляне» ¹².

Паводле блізкай мадэлі адбывалася развіццё літоўскага нацыянальнага руху. Навуковы і практычна-асветны этапы ў станаўленні літоўскага руху фактычна супадалі. Гэта было абумоўлена тым, што традыцыя літоўскай кніжнасці не перапынялася з часоў Адраджэння. Так, у XVII ст. убачылі свет 113 літоўскіх выданняў. У першай трэці XIX ст. было выдадзена іх яшчэ каля 70 ¹³. Першым літоўскім нацыяналістам можна лічыць Шымона Даўкантаса (1793–1864), які напісаў літоўскія граматыку і лемантар, а таксама польска-літоўскі слоўнік. Тым не менш, як сцвярджаў Леон Васілеўскі,

¹⁰ Грицак Ярослав. Нарис історії України. С. 70.

¹¹ Тамсама. С. 33.

¹² Тамсама. С. 68.

¹³ Wasilewski Leon. Litwa i Białoruś: przeszłość — terażniejszość — tendencje rozwojowe. Kraków, 1912. S. 160, 164.

напярэдадні 1863 г. літоўскі рух меў характар выключна культурнага руху, рэпрэзэнтаванага шляхтай і духавенствам, выхаваных пад уплывам польскіх палітычных традыцый¹⁴. У 1860-х гг. царскі ўрад спрабаваў развіваць літоўскае школьніцтва з кірылічным алфавітам, каб супрацьпаставіць яго польскаму.

Украінская нацыянальная ідэя і праграма нацыянальнага руху былі дастаткова поўна і выразна сфармуляваныя М. Драгаманавым на старонках першага ўкраінскага палітычнага часопіса «Грамада» (1878–82). Прыкладна ў гэты ж час адбываецца ідэйнае паяднанне нацыянальных рухаў у Галіцыі і Прыдняпроўскай Украіне і выразна фармулююцца вобраз і абрысы ўкраінскай «ідэалагічнай Айчыны».

У 1880-я гг. была сфармулявана і беларуская нацыянальная ідэя. Напрыклад, Вайніслаў Савіч-Заблоцкі абмяркоўваў яе ў перапісцы з М. Драгаманавым. А найбольш выразна і зразумела выказалі беларускую ідэю народнікі ў часопісе «Гомон». Аднак пасля разгрому іх гурткоў нельга гаварыць пра існаванне арганізаванага беларускага руху. У той жа час у 1890 г. у Галіцыі ўзнікла першая ўкраінская палітычная партыя — Руска-ўкраінская радыкальная партыя, якая фактычна ўпершыню абвясціла пастулат самастойнасці Украіны¹⁵. На Прыдняпроўскай Украіне Рэвалюцыйная ўкраінская партыя ўзнікла ў 1900 г. Ідэалам яе лідэра Мікалая Міхноўскага была адзіная Украіна ад Карпатаў да Каўказу¹⁶.

Спроба ўтварыць першую беларускую палітычную арганізацыю — Беларускую рэвалюцыйную партыю — адбылася ў 1902 г. Тут выдавочны ўплыў украінскага ўзору на беларускіх дзеячоў, найперш Вацлава Іваноўскага. Але маштабы беларускага нацыянальнага руху былі слабейшымі. Так, для прыкладу, у 1906 г. у Прыдняпроўскай Украіне існавалі 15 украінскіх выдавецтваў і 20 перыёдыкаў¹⁷. Праўда, з 64 украінскіх выданняў 1905–07 гг. толькі 24 змаглі ўбачыць свет і ўсяго 6 пратрымаліся больш аднаго года. Паводле Я. Грыцака, на пачатку XX ст. усяго 8 сем'яў у Кіеве размаўлялі на ўкраінскай мове¹⁸. Затое ў Галіцыі да 1913 г. таварыства імя Т. Шаўчэнкі выдала 800 тамоў украінскамоўных навуковых і літаратурных твораў, а таварыства «Прасвіта» арганізавала каля 3 тыс. чыгальняў і прыкладна столькі ж пачатковых школак з украінскай мовай навучання¹⁹.

Арганізаваны літоўскі рух паўстаў таксама ў 1880-х гг. Першым яго масавым перыядычным выданнем стала газета «Ausra». У 1912 г. налічвалася ўжо 45 літоўскіх выданняў, а культурна-асветныя арганізацыі

¹⁴ Wasilewski Leon. Litwa i Białoruś. S. 169.

¹⁵ Грицак Ярослав. Нарис історії... С. 77.

¹⁶ Тамсама. С. 84.

¹⁷ Тамсама. С. 87.

¹⁸ Тамсама. С. 98.

¹⁹ Тамсама. С. 79.

аб'ядноўвалі тысячы сяброў. Рух за ўвядзенне літоўскай мовы ў касцёльнае набажэнства прывёў да шматлікіх сутыкненняў з палякамі і беларускімі католікамі.

Такім чынам, можна сцвярджаць, што нацыятворчы працэс у Беларусі адставаў па часе, і яшчэ ў большай ступені па свайму размаху, ад украінскага і літоўскага. Прыкладна тое ж можна адзначыць і адносна параўнання са славянскімі нацыянальнымі рухамі ў Аўстра-Венгерскай імперыі. Так, славацкі нацыянальны рух, магчыма найслабейшы ў гэтым рэгіёне, налічваў у XIX ст. 178 аўтараў, якія пісалі на славацкай мове²⁰.

Што паслужыла прычынай адставання нацыятворчага працэсу беларускай нацыі? На першае месца, на маю думку, трэба паставіць моўна-этнічную блізкасць да асімілюючых беларускае насельніцтва культур. Чэхі і славенцы супрацьстаялі германізацыі, славакі і харваты — мадзярызацыі, літоўцы — паланізацыі і русіфікацыі, эстонцы і латышы — германізацыі і русіфікацыі. Выразная этнічная адрознасць стварала ў гэтых выпадках сур'ёзны бар'ер на шляху асіміляцыі, спрашчала механізм узнікнення «міфу ворага», які служыў мабілізуючым фактарам нацыянальнага руху. Беларускі ж этнас імкнуўся асіміляваць з двух бакоў блізкія да яго паводле этнічнага паходжання расіяне і палякі. У падобнай жа сітуацыі знаходзіўся і ўкраінскі этнас. Аднак паўднёвыя суседзі беларусаў мелі шэраг пераваг. На Левабярэжнай Украіне, дзе ўласна і пачаўся нацыятворчы працэс, яшчэ захоўваліся на мяжы XVI–XIX стст. рэшткі казацкай протадыржавы і адпаведнай ідэалогіі і народнай культуры. А галоўную ролю своеасаблівага ўкраінскага П'емонту адыграла Галіцыя, дзе вялікае значэнне меў фактар канфесійнай адрознасці ўкраінцаў-уніятаў ад палякаў-каталікоў. Ды і адносна ліберальная палітыка аўстрыйскіх уладаў, якая да таго ж ахоўвала ўкраінскі рух ад гвалту з боку больш моцнай польскай меншасці, дазваляла больш-менш свабодна ўзнікаць і развівацца ўкраінскім культурна-асветным і палітычным арганізацыям.

Што ж датычыць беларускага народу, дык тут рэлігійны фактар не мог адыграць асабліва важнай ролі. Наадварот, пасля скасавання Уніі беларускі этнас быў падзелены на праваслаўных і каталікоў, і пераадоленне гэтага падзелу стала найважнейшай задачай беларускіх нацыянальных дзеячоў.

Можна сцвярджаць, што нацыятворчы працэс на беларускіх землях адбываўся ў найбольш неспрыяльных умовах у параўнанні з усімі астатнімі народамі Цэнтральна-Усходняй Еўропы. У выніку гэты працэс не атрымаў лагічнага завяршэння ў першай палове XX ст. — не адбылося ўтварэння самастойнай дзяржавы і, што яшчэ больш істотна, не адбылося пашырэння сярод шырокіх пластоў насельніцтва беларускай нацыянальнай свядомасці ў выглядзе яе асноўных кампанентаў: літаратурнай

²⁰ Stegner T. Więź wyznaniowa a narodowa // *Naród i religia*. Gdańsk, 1994. S. 11.

мовы, уласнага бачання сваёй гісторыі, вобраза «ідэалагічнай Айчыны», нацыянальнага культурна-гістарычнага канона (найбольш вядомыя нацыянальныя героі, дзеячы культуры і мастацтва, навукоўцы). Нацыянальная свядомасць большасці жыхароў сучаснай Беларусі, асабліва старэйшага і сярэдняга ўзросту, уяўляе сабой гібрыд савецка-расійскай псеўданацыянальнай (моцны замешак класавай ідэалогіі. — С. Т.) мадэлі і спрымітызаванай беларускай мадэлі, якая выкладалася ў навучальных установах БССР, да таго ж фактычна сапхнутай на трэцяступенную ролю. Гэтае падваенне свядомасці вызначае стаўленне насельніцтва да сучасных праблем дзяржаўнага будаўніцтва ў Беларусі.

Рышард Радзiк (Люблiн, Польшча)

ПЕЦЯРБУРГСКІ «ГОМАН» ЯК ПАЧЫНАЛЬНІК БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ІДЭІ Ў ХІХ СТАГОДДЗІ

Стваральнікам беларускай літаратуры ХІХ ст. было кола каталіцкіх «gente Lithuanus (Ruthenus), natione Polonus». Яно мела беларускі культурны характар, аднак не валодала выразна акрэсленым беларускім нацыянальным характарам. У праваслаўным асяроддзі адносіны да Бацькаўшчыны выяўляліся — акрамя сентыментаў да ўсяго тутэйшага, свайго — у зацікаўленасці мясцовым народам, яго культурай, этнаграфіяй. Гэтая праца, аднак, вялася на рускай мове, падпарадкоўваючы беларускасць расійскасці мацней, чым каталіцкая шляхецкая эліта польскасці¹.

Беларускую мову на працягу ХІХ ст. неаднойчы выкарыстоўвалі ў палітычнай дзейнасці. Гэта рабіў не толькі Кастусь Каліноўскі. Беларускамоўныя тэксты (часцей за ўсё пракламацыі) выдавалі — на пачатку 60-х гг. ХІХ ст. — як палякі, так і царскія ўлады. Іх мэтай было не ініцыяванне нацыянальнай беларускасці, а схіленне мясцовага народа на свой бок ў расійска-польскім канфлікце. Культуру беларускага народа даследавалі як польскія, так і расійскія навукоўцы, павялічваючы кола зацікаўленых беларускасцю, спрыяючы пашырэнню і распаўсюджванню этнаграфічных, дыялекталагічных ведаў аб насельніках беларускіх тэрыторый. З 70-х гг. ХІХ ст. на Беларусі развіваўся народніцкі рух, моцна звязаны з расійскай культурай, і польскі рэвалюцыйны рух, таксама як у выпадку з народнікамi з выразным сацыялістычным, а часам марксісцкім адценнем. Даволі

¹ Шырэй пішы пра гэта ў: Literackie źródła nowoczesnej białoruskości // Przegląd Powszechny. 1994. Nr 3.

вялікую зацікаўленасць беларускай праблематыкай XIX ст. выказала ППС (Polska Partia Socjalistyczna)².

На працягу трох апошніх дзесяцігоддзяў XIX ст. сярод вучняў сярэдніх школ Беларусі дзейнічалі самаадукацыйныя гурткі рознага ідэйнага кшталту, у т. л. і партыйнага (напрыклад, народніцкага)³. У адной з такіх, прыхільных да сацыялізму моладзевых груп у слuckай гімназіі, была перакладзена на беларускую мову перапраца польскай брашуры «Ojciec Szymon» і выдадзена нелегальна, хутчэй за ўсё ў 1885 г., пад загалоўкам «Дзядзька Антон» (другім разам у Тыльзіце ў 1892 г.)⁴.

Моладзь беларускага паходжання стварала ў расійскіх навучальных установах, пераважна пецярубурскіх і маскоўскіх, т. зв. зямляцтвы — аб'яднанні студэнтаў на падставе іх тэрытарыяльнага паходжання, не зважаючы на іх нацыянальную прыналежнасць. Такі пазанацыянальны гурток у Маскве ажыццявіў легальнае выданне ў 1891 г. па-беларуску «Сігнала» Гаршына (перакладчыкам стаў Антон Лявіцкі, пазней вядомы пад псеўданімам Ядвігін Ш. як беларускі прэзаік)⁵. Зямляцтва, — адзначае Туронак, «за адным выключэннем не пакінула доказаў сваёй дзейнасці на ніве беларускага адраджэння»⁶. Можна таксама ўгадаць дзейнасць супрацоўніка бібліятэкі Пецярубурскага ўніверсітэта Браніслава Эпімах-Шыпілы, які ў рукапісным тэксе, названым «Biełaruskaja chrestomatyja. Sabrau i ułażył Bronisław Epimach-Szypliŋo. Piciarborak, 1899», сабраў беларускамоўныя творы, напісаныя на працягу многіх дзесяцігоддзяў больш-менш вядомымі аўтарамі⁷.

Нягледзячы на даследаванні культуры беларускага народа, на стварэнне літаратуры на ягонай мове, на абшарах Беларусі ў XIX ст. не была дакладна сфармулявана беларуская нацыянальная ідэя (калі не ўлічваць, што яе пачаткі можна прасачыць ў «Прадмове» да «Дудкі беларускай» Ф. Багушэвіча). Што цікава, упершыню яна атрымала абрыс у першай палове 80-х гг. мінулага стагоддзя ў асяроддзі пецярубурскіх народнікаў, пераважна студэнтаў мясцовага ўніверсітэта, сяброў і прыхільнікаў нелегальнай

² Гл.: Turonck J. PPS wobec białoruskiego ruchu rewolucyjnego w latach 1902–1906 // Studia polsko-litewsko-białoruskie / Praca zbiorowa pod red. J. Tomaszewskiego, E. Smulkowej i H. Majeckiego. Warszawa, 1988. S. 92 i in.

³ Гл.: Ігнатоўскі У. Гісторыя Беларусі ў XIX і пачатку XX стагоддзя. Мн., 1926. С. 190–191.

⁴ Turonck J. Wokół genezy Dziadźki Antona // Slavia Orientalis. 1983. Nr 3. S. 270, 172. (Поўны тэкст назвы брашуры гучаў: «Дзядзька Антон, або Гутарка аб усім чыста, што баліць, а, чаму баліць — ня ведаім».)

⁵ Лойка А. А. Гісторыя беларускай літаратуры. Мн., 1977. Ч. 1. С. 227; Turonck J. Wokół genezy... S. 271; гл. таксама: Ядвігін Ш. Успаміны. Вільня, 1921.

⁶ Turonck J. Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi. Warszawa, 1992. S. 26.

⁷ Семашкевіч Р. М. Беларускі літаратурна-грамадскі рух у Пецярубурзе (канец XIX – пачатак XX ст.). Мн., 1971. С. 46. Аўтар сцвярджае, што тэксты былі ўнесены з большага ў 1889–1890 гг. і пазней, апошні ў 1931 г.

расійскай «Народнай Волі». Прыведзеныя ніжэй разважанні маюць на мэце характарыстыку галоўных элементаў беларускай нацыянальнай ідэі, папулярызаванай праз публічныя лісты народнікаў, а таксама адказ на важнае пытанне: чаму беларуская нацыянальная ідэя ўпершыню была сфармулявана па-за межамі Беларусі, якія культурныя і сацыяльна-класавыя карані мелі яе стваральнікі, які ўплыў іх паходжанне аказала на яе ўзнёскенне і змест?

Дакладна невядома гісторыя асяроддзя, якое ў першай палове 80-х гг. XIX ст. выдала ў Пецярбургу — выключна на рускай мове — некалькі нелегальных тэкстаў, прысвечаных беларускай праблематыцы. Тыя, якія да нас дайшлі, былі сабраны Сцяпанам і Ірынай Александровічамі і ў 1983 г. выдадзены ў Мінску⁸. Першы з іх, кароткі зварот «Да беларускай моладзі», з'явіўся, відаць, у 1881 г., у наступным годзе — брашура «Лісты да Беларусі. Ліст першы», была падпісана псеўданімам Даніла Баравік. Палемікай з гэтым апошнім тэкстам стала выдадзенае ў 1884 г. «Пасланне да землякоў-беларусаў» — адносна ёмістая брашура, падпісаная псеўданімам Шчыры Беларус. У 1883 г. быў распаўсюджаны зварот «Да беларускай інтэлігенцыі», вядомы нам толькі праз перадрук у першым нумары народніцкай газеты, названай «Гоман» (у рускамоўным друку — «Гомон»), якая з'явілася ў лютым ці ў сакавіку 1884 г., а другі выйшаў з датай 15 лістапада 1884 г. Пецярбургская група народнікаў канчаткова склалася ў сваім першапачатковым выглядзе на самым пачатку 1880-х гг. Яе сябры вучыліся нелегальнай дзейнасці яшчэ ў часы навучання ў беларускіх гімназіях (у мясцовых народніцкіх гуртках). Гэта былі найчасцей маладыя людзі, паходжаннем з беларускіх зямель, якія гуртаваліся ў зямляцтвы паводле ідэйных, пазастаўшых меркаванняў⁹.

Калі глядзець на публіцыстыку беларускіх народнікаў без уліку разнароднасці поглядаў, як на пэўную цэласнасць, можна выбраць з яе тры думкі, што прадстаўляюць нацыянальную беларускую ідэю ў яе найбольш развітай форме. Аўтары-стваральнікі тэкстаў характарызавалі Беларусь і беларускасць праз такія параметры, як клімат, геаграфія, эканоміка, этнаграфія

⁸ Публицистика белорусских народников. Нелегальные издания белорусских народников (1881–1883) / Обр. С. Х. Александрович и И. С. Александрович. Минск, 1983.

⁹ Галоўная даведчаная крыніца пра дзеянні гэтай групы: Александровіч С. Х. Яны выдавалі «Гоман» // Александровіч С. Х. Кнігі і людзі. Мн., 1976; гл. таксама ягоную «Прадмову» да: Публицистика белорусских..., яго ж. Пуцявіны роднага слова. Проблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя. Мн., 1971. С. 52; Самбук С. М. Общественно-политическая мысль Белоруссии во второй половине XIX века (по материалам периодической печати). Минск, 1976; адзіны прысвечаны «Гоману» польскамоўны тэкст быў напісаны выдатным беларускім дзеячам першай паловы XX ст. Антонам Луцкевічам: Narodowolcy-Białorusini i ich organ «Homon» // Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. Lwów, 1935 (аўтару вядомы быў толькі другі нумар «Гомана», затое невядомы астатнія выданні народнікаў, месца іх друку, выдаўцы, як і шмат іншых фактараў, апісаных упершыню С. Александровічам).

мясцовага народа, яго ментальнасць і паходжанне, своеасаблівае нацыянальных інтарэсаў, таксама ўласная мова, што з'яўляецца — як адзначалася — найлепш захаванай, чыста славянскай гаворкай. «Беларуская мова, — пісалі яны, — з часам можа атрымаць тыя ж самыя правы, як і маларасійская. Развіццё мовы, выдавочна, з'яўляецца пытаннем будучыні, калі сама Беларусь крыху акрые, а гэта будзе залежаць перадусім ад паляпшэння яе эканамічнага стану. Клопат пра тое пакідаем прыхільнікам беларускасці»¹⁰. Аднак у народніцкіх публікацыях не былі вызначаны тэрытарыяльныя межы Беларусі.

Ва ўступе да першага нумара «Гомана» беларусы былі прадстаўлены як адна з «нацыянальнасцяў», што насяляюць Расію, паланізаваная, а пасля русіфікаваная, няздольная вызначыцца, які варыянт горшы. Знешнім уплывам, адзначалася тут, падлягалі аднак больш вышэйшыя слаі, чым агульныя масы, што абумовіла фарміраванне нацыянальнай свядомасці, а пазней і «адзінага вызваленчага руху». «Рукі прэч, Беларусь павінна быць для беларусаў, а не для чужаземцаў»¹¹, — заяўляюць рэдактары ліста. Адзначана, што ў барацьбе з абсалютызмам інтэлігенцыя «беларускай групы» стварала «орган» (г. зн. «Гоман»), які «стане выконваць кіруючую ролю ў сучасным беларускім руху». Што цікава, выяўляўся намер друкаваць матэрыялы на трох мовах: рускай, польскай і беларускай¹². У «Лістах аб Беларусі» адзначалася, што яны павінны былі выйсці на беларускай мове, але не атрымалася, бо ў дадзенай мове яшчэ не сфарміравалася навуковая тэрміналогія¹³.

У тэкстах народнікаў рэдка звяртаецца ўвага на існаванне ўласнага гістарычнага мінулага, увогуле яны досыць эфектыўна пазбягалі ўсялякіх дат і падзей. Адным са значных выключэнняў стала заўважаная колішняя ўплывосць у Літве беларускай мовы як афіцыйнай¹⁴. Увогуле, у лістах дамінуе ўстаноўка на сучаснасць і на будучыню, а не на мінулае. У іх падкрэсліваецца нятоеснасць беларусаў палякам, рускім і ўкраінцам («маларосам») і — што асабліва важна ў дачыненні агульнага мінулага ў межах Вялікага Княства Літоўскага — літоўцам. Гэта сведчыць пра этнічна-культурнае разуменне нацыянальнай супольнасці. Беларусы прызналі за «асобнае адгалінаванне славянскага племені», сцвярджаючы, што народ захаваў «чысты тып славянскага племені Крывічоў і Дрыгавічоў», нярэдка патрыярхальны, родава-абшчынны¹⁵.

Цікавыя фармулёўкі змяшчае зварот «Да беларускай інтэлігенцыі». У ім адзначаецца: «Беларускі народ як плебейская нацыя яшчэ чакае з'яўлення

¹⁰ «Гоман» № 2 // Публицистика белорусских... С. 111–112.

¹¹ «Гоман» № 1 // Тамсама. С. 6.

¹² Тамсама. С. 62–63.

¹³ Письма о Белоруссии // Тамсама. С. 21.

¹⁴ Тамсама. С. 25.

¹⁵ «Гоман» № 2 // Тамсама. С. 110.

ўласнай інтэлігенцыі»¹⁶. І ў іншым месцы: «Пануючая ў дзяржаве нацыя замянае вольнаму развіццю так званых плебейскіх нацый у формах, выпрацаваных падчас іх ранейшага гістарычнага жыцця, навязвае ім сваю культуру гвалтам, будучы не ў стане мірна прывіць чужую для іх культуру, тармазіць іх незалежнае развіццё, супярэчыць самастойнай выпрацоўцы імі вышэйшых формаў культуры»¹⁷. Пры гэтым падкрэсліваецца, што «нацыянальная свядомасць заўсёды абуджалася ў так званых плебейскіх нацыях Еўропы»¹⁸, вызначаецца вялікая роля ў гэтым працэсе шчыльна звязанай з народам інтэлігенцыі.

Тэрміналагічнае разыходжанне: «народ — нацыя» робіць правамоцнай такую інтэрпрэтацыю, ва ўсялякім разе часткі публікацый народнікаў, згодна якой беларусы ў іх разумеліся як супольнасць, што фарміруецца — ва ўсялякім разе мае на гэта права — у паўнапраўную нацыю новага часу. Азначэнне «нацыя (нацыянальнасць) плебейская» не адпавядае не толькі тэрміналагічна, але нават, як можна заўважыць, у значнай ступені і семантычна адпаведнаму тэрміну, гэта традыцыйна ўжываецца цяпер гісторыкамі і сацыёлагамі.

У выдадзеных тэкстах амаль паўсюдна адсутнічаюць крытычныя заўвагі ў бок праваслаўя (якое не звязваецца тут адназначна з расійскасцю). Затое з'яўляюцца — сфармуляваныя досыць жорстка — негатыўныя выказванні на конт каталіцызму, які атаясамліваецца з польскасцю ўвогуле¹⁹. Паляк часцей бачыўся як пан-католік, расянін як урадавец. Лічылася, такім чынам, што беларуска-польскі канфлікт мае глебу класавую (і рэлігійную)²⁰. Няма характарыстыкі літвіна, затое ўкраінец («маларасіянін») разумеўся як прадстаўнік нацыі з больш выразнай — параўнаўча з беларусамі — гістарычнай і культурнай мінуўшчынай, нацыі з ужо дастаткова сфарміраваным асяродкам інтэлігенцыі²¹.

Моцна экспанаванай ідэяй у выданнях народнікаў была федэрацыйная самастойнасць беларусаў (Беларусі) як адной са шматлікіх «нацыянальнасцей» Расіі. Аўтары (аўтар) тэксту, які адкрываў другі нумар «Гомана», пісалі аб сабе: «мы, сацыялісты-беларусы» — падкрэслівалі свае сувязі з «Народнай Воляй», выяўлялі намер данесці «да свядомасці членаў гэтай партыі практычную мажлівасць федэрацыйнай незалежнасці Беларусі ў будучыні і неабходнасць падрыхтоўкі гэтай незалежнасці цяпер»²². Адначасова адзначалася, што ў народзе няма яшчэ свядомага імкнення да такога кшталту самастойнасці²³.

¹⁶ «Гоман» № 1 // Публіцистика... С. 70.

¹⁷ Тамсама. С. 69. ¹⁸ Тамсама. С. 70.

¹⁹ Тамсама. С. 75–76. ²⁰ «Гоман» № 2 // Тамсама. С. 111.

²¹ Тамсама. С. 112.

²² Тамсама. С. 83–84.

²³ Тамсама. С. 85.

У нелегальных выданнях падкрэслівалася неабходнасць дамагацца грамадскай, эканамічнай, палітычнай вольнасці, яе спалучэння з патрэбай нацыянальнага самавызначэння. Абвешчаныя пастулаты адносяць перадусім да народа як найшматлікага грамадскага пласта, адсталлага ў эканамічным і асветным плане; мяркуецца, што развіццё краіны магчыма толькі на глебе ўласнай, укаранёнай у мясцовым грамадстве культуры²⁴. «З'яўляемся, такім чынам, беларусамі — таму, што павінны змагацца ў імя мясцовых інтарэсаў беларускага народа і федэрацыйнай аўтаноміі краіны, з'яўляемся рэвалюцыянерамі, бо падзяляем праграму барацьбы «Народнай Волі», лічым за неабходнае ўзяць удзел у гэтай барацьбе; з'яўляемся сацыялістамі, таму што галоўная наша мэта — гэта паляпшэнне эканамічнай сітуацыі краіны на падставе прынцыпаў навуковага сацыялізму»²⁵. Перавага ідэі нацыі над ідэяй сацыяльна-палітычнай вольнасці не была выразна адзначана, нярэдка гэтыя ідэі трактаваліся аднолькава, часам здаецца, што паступовае нацыянальнае адраджэнне беларусаў прымалася ў нейкай ступені з улікам верагоднага ўзмацнення працэсаў сацыяльнага вызвалення, ажыццяўлення лозунгаў грамадска-палітычнай вольнасці. Нягледзячы на спасылкі на «Народную Волю», тэкстам не хапае вострай рэвалюцыйнай рыторыкі, заклікаў да сілавых рашэнняў. Іх класавасць, нягледзячы на выразную вызначнасць, часцей мае адносна лагодны характар.

Вялікае значэнне ў барацьбе за грамадскую і нацыянальную вольнасць прыпісваецца інтэлігенцыі, нягледзячы на тое, што, як адзначана ў адным з тэкстаў, паходзіць яна з паразітычнага класа палякаў-паноў, альбо з асяроддзя ўрадаўцаў (а гэта значыць, пераважна расіян)²⁶. Беларуская інтэлігенцыя павінна, мяркуюць народнікі, паходзіць з асяродкаў, блізкіх народу, быць з ім звязанай значна мацней, чым дагэтуль, прадстаўляць ягоныя інтарэсы. Аднак разважанні пра тое, хто такі беларускі інтэлігент, хто такі беларус увогуле, не выходзяць далей па-за агульныя словы, не спрыяюць вызначэнню выразнай нацыянальнай мяжы ў тагачасным грамадстве. Шмат разоў указваецца, што з беларускай нацыі выключваюцца католікі-паны (палякі) і ўрадаўцы (расіянне), але адначасова за прыклад беларускага пісьменніцтва падаецца творчасць Вярыгі і Марцінкевіча²⁷. Не адбылося ажыццяўлення дакладнага сацыяльнага, моўнага, рэлігійнага і па паходжанні (родавага) размежавання, з дапамогай якога мажліва было б дастаткова сцісла акрэсліць нацыянальную беларускасць. Аднак не ўяўляецца, што такое адназначнае размежаванне, калі браць пад увагу тагачасныя грамадска-нацыянальныя рэаліі, было мажлівым, у кожным разе павінна было б быць арбітральным.

²⁴ Письма о Белоруссии // Публицистика... С. 29.

²⁵ «Гоман» № 2 // Тамсама. С. 120.

²⁶ Тамсама. С. 85–86.

²⁷ Письма о Белоруссии // Тамсама. С. 30.

Народнікі як стваральнікі ідэі нацыянальнай беларускасці думалі пра беларускі народ у досыць агульных катэгорыях, што вынікалі з народніцкіх прынцыпаў, ігнаравалі неабходнасць надання сваім нацыянальным пастулатам практычнага інстытуцыйнага кшталту, без якога пра нацыянальнае адраджэнне не магло быць гаворкі. Параўнанне імі ўласнай сітуацыі з той, у якой апынуліся чэхі на пачатку свайго нацыянальнага адраджэння — адмежаванне ад нямецкамоўных вышэйшых слаёў і звяртанне да народа — і вынясенне з гэтага аптымістычных прагнозаў для сябе ²⁸, указвае на ўспрыманне нацыі ў этнічна-культурных катэгорыях новага часу, на практычную накіраванасць думкі, па ўзоры мностваў іншых падлеглых нацыянальнаму фарміраванню (у арыгінале: *uparadawiajacych się*. — В. М.) грамадстваў Сярэдне-Усходняй Еўропы. Трэба пры гэтым адзначыць, што змест, які прыпісвалі беларускасці народнікі, выразна адрозны ад шляхецкіх стваральнікаў беларускай літаратуры мінулага стагоддзя, быў блізкі таму, які абазначыўся яшчэ слаба і няпэўна, у «нашаніўскі» перыяд (як адна з плыняў), і які стаў галоўным у Савецкай Беларусі. Яго характарызавала імкненне да саюза з Расіяй, пісанне пра беларускія падзеі па-руску, шчыльнае звязванне беларускасці з ідэяй сацыяльнай вольнасці, адмежаванне ад польскасці і каталіцызму.

Сярод выданняў народнікаў найбольш увагі надаецца ў тагачасных гістарычных і літаратуразнаўчых працах «Гоману». У 1930-я гады Антон Луцкевіч пісаў, што менавіта ў ім «упершыню выразна і канкрэтна сфармулявалі пастулат дзяржаўнай самастойнасці Беларусі ў складзе расійскага федэрацыйнага саюза» ²⁹. Праз некалькі дзесяткаў гадоў Рыгор Семашкевіч спасылася на «Гоман» як на дакумент, у якім упершыню ў XIX стагоддзі грунтоўна абмяркоўваліся грамадскія праблемы, асабліва пытанне беларускай дзяржаўнасці і мовы ³⁰. Кім жа былі стваральнікі выдаваемых у Пецярбургу народніцкіх перыёдыкаў?

На жаль, нельга цалкам грунтоўна адказаць на гэтае пытанне — і таму, што паліцэйскія матэрыялы не змяшчаюць дастаткова асабовых дадзеных, і таму, што гэтыя дадзеныя атрыманы праз спасылку на іх С. Александровіча, у няпоўным выглядзе, перадусім пазбаўленым інфармацыі, якая вызначае веравызнанне стваральнікаў «Гомана» (таксама рэдка ўказваецца сацыяльнае паходжанне). На думку Александровіча, які абавіраецца на судовыя і паліцэйскія матэрыялы, на чале пецярбургскай групы беларускіх народнікаў стаялі студэнты мясцовага універсітэта: Хаім Ратнер і Аляксандр Марчанка ³¹. Першы паходзіў з яўрэйскай купецкай сям'і з усходняй Беларусі (нарадзіўся ў Шклове ў 1861 г.). Вучыўся ў Гомелі і Магілёве.

²⁸ Письма о Белоруссии // Публицистика... С. 32.

²⁹ Łuckiewicz A. Narodowolcy-Białorusini... S. 87.

³⁰ Семашкевич Р. М. Беларускі літаратурна-грамадскі рух... С. 27.

³¹ Александрович С. Х. Яны выдавалі... С. 67 і наст.

Нелегальную дзейнасць распачаў падчас вучобы ў гімназіі. У 1882 г. паступіў на фізіка-матэматычны факультэт універсітэта. 23 сакавіка 1884 г. паліцыя падчас вобыску ў яго пецяярбургскай кватэры выявіла нелегальную друкарню нарадавольцаў, гектограф разам з выдадзеным матэрыялам (у тым ліку 32 экзэмпляры першага нумара «Гомана»), а таксама тры рукапісы, з якіх два напісаны рукой самога Ратнера. Як мяркуе Александровіч, гэта былі матэрыялы, падрыхтаваныя да другога нумара «Гомана». Паводле беларускага літаратуразнаўцы, Ратнер быў арганізатарам нелегальнай друкарні, з якой выйшаў першы нумар «Гомана», а мажліва, і іншыя выданні беларускай групы народнікаў, а таксама забароненыя ў Расіі творы Салтыкова-Шчадрына і Бялінскага ³².

Аляксандр Марчанка нарадзіўся ў 1860 г. у Мсціслаўскім павеце. Яго бацькі былі спачатку прыгоннымі, потым перабраліся ў горад. Па сканчэнні віцебскай гімназіі Аляксандр пачаў у 1880 г. вучобу ў Кіеўскім універсітэце, потым у Маскоўскім, а праз год у Пецяярбургскім, прычым перавёўся з факультэта права на гісторыка-філалагічны. Быў арыштаваны 20 сакавіка 1884 г. і абвінавачаны ў прыналежнасці да нелегальнай групы беларускіх нарадавольцаў. Не прызнаў за сабой віны, быў пакараны пяццю гадамі паліцэйскага нагляду С. Александровіч звязвае пачатак яго навучання ў Пецяярбургскім універсітэце з пачаткам актыўнай дзейнасці ў тамашняй беларускай фракцыі «Народнай Волі» ³³. Невядома, хто выдаў другі нумар «Гомана», але беларускія навукоўцы мяркуюць, што гэта быў менавіта Марчанка ³⁴.

Цытаваныя С. Александровічам паліцэйскія матэрыялы змяшчаюць інфармацыю наконт супрацоўніцтва з Ратнерам расіяніна, актыўнага дзеяча «Народнай Волі» Міхаіла Аўчыннікава, а таксама вядомага расійскага паэта-нарадавольца Пятра Якубовіча, якія, па ўсім відаць, непасрэдна ўплывалі на змест надрукаваных у «Гомане» матэрыялаў ³⁵. Сярод астатніх, хто сутыкаўся з выдавецтвам, Александровіч пералічвае асоб рознай сацыяльнай і рэлігійнай прыналежнасці. Паводле прыведзеных у ягоным артыкуле дадзеных, можна зрабіць выснову, што кола людзей, непасрэдна кіруючых дзейнасцю выдавецтва, тых, хто выдаваўся ў ім, складалася ў значнай ступені з асоб некатоіцкага паходжання (пераважна праваслаўных), не выхаваных у рэчышчы тэзіса «*gente Lithuani, natione Poloni*», не панскага паходжання (Ратнер і Марчанка не былі нават шляхціцамі). Часта яны паходзілі з усходняй Беларусі, дзе польскія, лацінскія ўплывы былі значна слабейшыя ў параўнанні з яе заходняй часткай. Верагодна, між іншым, у гэтым заключаюцца прычыны адрозненняў іх творчасці ад творчасці беларускамоўнага пісьменніцтва шляхецкага асяроддзя ў самой Беларусі.

³² Александровіч С. Х. Яны выдавалі... С. 78.

³³ Тамсама. С. 68–70.

³⁴ Тамсама. С. 78.

³⁵ Тамсама. С. 68–69.

Аднак не ўсё так проста. Вітальд Ёдка-Наркевіч — дзеяч сацыялістычнага руху, які нарадзіўся ў 1864 г. у Слуцку і вучыўся ў 80-х гг. у Дэрпце, апублікаваў у 1903 г. у лонданскім «Przedświcie» тэкст, названы «3 прычыны беларускай адозвы». Чытаем у ім: «Мяне непакоіць, каб намаганьняў групы БПР (Беларускай Партыі Рэвалюцыйнай. — Р. Р.) не спаткаў лёс іх папярэднікаў, рэдактараў «Гомана». Пад гэтай назвай у 1882 г. выходзіла гектаграфічная газетка на рускай мове, якая мела на мэце стварэнне беларускай інтэлігенцыі і культуры. Яе рэдактарамі былі маладыя палякі з навуковых устаноў Пецярбурга, якія падчас навучання асэнсавалі сваю прыналежнасць да беларускай нацыі. Рэчаіснасць, якая не дала падтрымкі іх запытам, нястача сапраўднай рэвалюцыйнай праграмы зрабілі з іх вельмі хутка звычайных літоўскіх філістэраў, апрача малой горсткі, якая змаскалілася»³⁶. З гэтых слоў вынікае, што іх аўтар ведаў рэдактараў «Гомана», ва ўсялякім разе ведаў, кім яны былі, што — з улікам біяграфіі Ёдка-Наркевіча — здаецца верагодным. Ягонныя словы паказваюць, што трэба асцярожна падыходзіць да заключэнняў, якія можна было б зрабіць з артыкула С. Александровіча. Не выключана таксама, што Ёдка-Наркевіч успрыняў вельмі ёміста катэгорыю польскасці. Вырашэнне гэтай праблемы патрабуе чарговых архіўных пошукаў. Больш праўдападобным здаецца ўдзел у рэдагаванні падпольных выданняў таксама пералічаных Александровічам народніцкіх актывістаў, як і «асоб роду рускага, нацыі польскай», асабліва калі браць пад увагу сацыяльны склад тагачаснага студэнцкага асяроддзя. Якія, такім чынам, былі прычыны таго, што першае выразнае вымаўленне беларускай нацыянальнай ідэі адбылося па-за яе межамі і, што таксама мае значэнне, на чужой для яе рускай мове, хоць і прысутнай на яе землях ужо амаль са стагоддзе?

Бясспрэчна, сацыяльнае паходжанне Марчанкі і Ратнера паспрыяла іх адрыву ад традыцыйных катэгорый нацыянальнага мыслення, што былі моцна ўкаранёнымі ў вышэйшых слаях грамадства Беларусі. Гэтыя катэгорыі таксама не былі блізкія расіянам, якія супрацоўнічалі з асяроддзем выдаўцоў «Гомана». Затое ў шляхціцаў-выхадцаў з Беларусі паслабіліся сувязі з месцам паходжання, яны сваім грамадскім становішчам, сацыяльнымі функцыямі і ментальнасцю былі падобнымі хутчэй да інтэлігентаў (у адрыве стваральнікаў «Гомана» ад традыцыйнага грамадскага ўкладу Беларусі трэба шукаць прычыну такога моцнага экспанавання ролі інтэлігенцыі ў наступным палітычным, культурным і нацыянальным развіцці іх айчыны, у адыходзе роўна як ад — як адзначалася — «польскіх» паноў, так і ад расійскіх урадаўцаў, асабліва з улікам вельмі нізкага ўзроўню грамадскай, палітычнай і нацыянальнай свядомасці сялянства).

Актыўнае членства ў тайных палітычных групках, якой была «Народная Воля» з пераважна класавымі, свабодалюбівымі лозунгамі, пазбаўляла

³⁶ Wron. [Wronski: псеўданім Вітальда Ёдка-Наркевіча]. Z powodu odezwy białoruskiej. Przedświt (Londyn), 1903. Nr 2. S. 56–57.

расіян іх вялікарускага нацыяналізму, а ў сыноў каталіцкай шляхты па-слабляла ўплыў катэгорый мыслення накшталт «роду літоўскага, нацыі польскай». Спалучэнне шэрагу фактараў паспрыяла таму, што горстка нарадавольцаў звярнулася ў сваёй дзейнасці да той часткі праграмы «Народнай Волі», у якой ішла гаворка пра федэрацыю вольных народаў, што ўзнікне на руінах царскага абсалютызму, аднак — на што нельга забывацца — не нацыянальныя лозунгі сталі прычынай фарміравання народніцкіх груп, але ідэалы грамадскага вызвалення народа. Таксама відаць было, што пецябургскія народнікі толькі на пачатку свайго «нацыянальнага шляху», што яны не маюць дакладна выяўленага бачання нацыянальнай беларускасці, валодаюць пераважна «негатыўнай свядомасцю» — ведаюць, кім беларусы не з'яўляюцца, аднак не могуць дакладна ахарактарызаваць сваёй беларускасці пазітыўна.

Выдаўцы «Гомана» меркавалі часцей сутыкацца з расійскай культурай, чым з польскай, і гэта з улікам іх нярэдка праваслаўнага паходжання, як і ўдзелаў у адной з пецябургскіх фракцый «Народнай Волі», пражывання ў вялікім расійскім горадзе і навучання ў мясцовым універсітэце. Цікавыя заўвагі выказаў на гэты конт ксёндз Адам Станкевіч, беларускі нацыянальны дзеяч у міжваеннай Польшчы. «Мужыцкую праўду», — адзначаў ён, — пісалі і выдавалі беларускія каталікі польскай культуры, а сярод беларускіх нарадавольцаў-гоманаўцаў ужо з'явілася беларуская праваслаўная інтэлігенцыя. Першыя яшчэ азіраліся на Польшчу і на традыцыі ВКЛ, а другія злучалі лёс Беларусі з Расіяй і традыцыямі ВКЛ (за выключэннем Грынявіцкага), хоць ужо іх і не памяталі. Гэтыя інтэлігенты ўжо не называлі сябе літвінамі, як гэта рабіў Каліноўскі і нават яшчэ Грынявіцкі, але выразна — беларусамі. Яны ўжо перасталі жыць традыцыямі ВКЛ. Можна пэўна сказаць, што, калі гаворка ідзе пра беларускіх нарадавольцаў, якія групаваліся вакол «Гомана», або, яшчэ дакладней, у самым «Гомане» — традыцыі польскія, шляхецкія і літоўскія (сярод іх — Р. Р.) змерлі цалкам»³⁷.

Уваход у расійскую культуру адбываўся часта «з аказіі» ўдзелу ў дзейнасці рэвалюцыйных гурткоў, пераймання нязвыкла прывабных (ва ўсялякім разе для некаторых тагачасных грамадскіх асяродкаў, асабліва моладзі) класавых, сацыяльна-вызваленчых лозунгаў, падобна таму, як у папярэднія стагоддзі ўваход у польскую культуру беларускага баярства адбываўся — таксама «з аказіі» — запазычанні праз яе ў вышэйшай ступені пажаданых правоў саслоўных, вольнасцевых, палітычных, раней існуючых у Кароне. Гоманаўцы ў пэўнай ступені спрабавалі супрацьстаяць гэтаму працэсу, хоць пераважна ў вонкавым, пастулатыўным выглядзе. Відаць, сваю ролю ў працэсе фарміравання нацыянальнай ідэі адыграла атмасфера, у якой дзейнічалі пецябургскія народнікі: расійскага інтэлігенцкага ідэалізму, візіянерства і утанізму, класавасці, замілавання народамі і комплексу

³⁷ Станкевіч А. Да гісторыі беларускага палітычнага вызвалення. Вільня, 1935. С. 55–56.

наконт яго, імкнення працаваць на ягоную карысць і прысвяціць сябе эканамічнаму і грамадскаму вызваленню.

Бясспрэчна, уплыў на тое, што ідэя беларускай нацыі была ўпершыню сфармулявана менавіта ў сталіцы Расіі, аказала яе аддаленасць ад беларускіх зямель і мясцовых рэалій. Народніцкая моладзь слабей адчувала ў Пецярбургу — дарэчы, такую выразную ў Беларусі моц канфрантацыі абодвух нацыянальных бакоў (польскага і расійскага), схілення членаў вышэйшых слаёў у Беларусі да адказу на пытанне, на якім з іх яны? Групе супрацоўнікаў, дыферэнцыяванай грамадска і рэлігійна, не маючай патрэбы ўвесь час рабіць нацыянальны выбар і паглыбленай у сваю аб'яднальную народніцкую ідэю, лягчэй было сфармуляваць наватарскае нацыянальнае рашэнне, чым жыхарам Беларусі, закаранелым у сваім асяроддзі, штодзень мацней адчуваючым ціск узаемных сацыяльных, культурных, рэлігійных, традыцыйных сувязей. З пункту гледжання пецярбургскіх народнікаў лягчэй было зірнуць на беларускі народ як на класава прыгнечаную супольнасць, адрозную як ад палякаў, так і ад расіян, трактаваць яе як суб'ект гісторыі, а не аб'ект нацыянальнага гандлю. Значэнне мела таксама тое, што мясцовы універсітэт адыгрываў ролю інтэлектуальнага тылу народнікаў, выконваў функцыю інстытуцыянальную, як асяродак нонканфармісцкай думкі.

Сімвалічным з'яўляецца факт, што праз дваццаць гадоў пасля студзенскага паўстання, актыўны дзеяч якога Кастусь Каліноўскі стварыў беларускамоўную газету «Мужыцкая праўда», каб абараніць беларускі народ, разглядаючы літоўска-беларускія землі ў палітычным саюзе з Польшчай і адмяжоўваючыся ад расійскасці і праваслаўя, у Пецярбургу паўстала група народнікаў, што фармулявала па-руску ідэю беларускай нацыі, адмежаванай ад польскасці і каталіцызму, з'яднанай затое з Расіяй як паўнапраўны член будучай федэрацыі³⁸. Сітуацыя, у якой узнік «Гоман», была ў т. л. вынікам паразы шэрагу паўстанняў, ліквідацыі Віленскага універсітэта, неабходнасці адукацыі беларускіх эліт у Расіі альбо па-за межамі царскай імперыі. Відаць па ўсім, што ў больш спрыяльных умовах сярод згуртаваных вакол «Гомана» народнікаў магла б сфарміравацца група нацыяналістаў (напрыклад, разам з сацыялістамі), са сваёй больш пашыранай, рашучай нацыянальнай праграмай. Паліцыя расійскай імперыі канфіскацыяй у 1884 г. друкарні і рэпрэсіямі не дала гэтаму здзейсніцца.

Параўнанне ініцыятараў нацыянальнай беларускасці, украінскасці і літоўскасці вядзе — як мяркую — да высновы, што гоманаўцы, якія канфрантавалі з галіцыйскай, украінскай «*Рускай тройцай*» 30-х і 40-х гг. XIX стагоддзя і літоўскімі стваральнікамі закладзенага ў 1883 г. у Літве прускага выдання «*Auszra*», набліжаючыся да іх — ва ўсялякім разе ў выпадку Ратнера і Марчанкі — сваім плебейскім паходжаннем, адрозніваліся аднак, відавочна слабейшай нацыянальнай свядомасцю. У процілегласць

³⁸ Гл.: Семашкевіч Р. М. Беларускі літаратурна-грамадскі рух... С. 17.

характэрнай гоманаўцам вербальнай трактоўцы нацыянальнай справы, украінцам і літоўцам бліжэйшымі былі актыўныя пазіцыі, іх адрознівала значна большая канкрэтнасць нацыянальных дзеянняў і праграм (напрыклад, у вырашэнні праблемы нацыянальна-моўнай школы, дзейнасці па аўтаноміі ўкраінскай часткі Галіцыі), іх пісьменніцкая актыўнасць выяўлялася пераважна ў нацыянальных мовах, досыць выразна былі акрэслены нацыянальныя рысы, а ідэя нацыі лічылася вышэйшай за грамадскую.

Тыражы народніцкіх газет невядомыя, але, відаць, яны не былі вельмі вялікімі. Іх выданні паліцыя знаходзіла як у Пецярбургу, так і ва ўсходняй частцы Беларусі³⁹, аднак нацыянальныя вынікі іх існавання былі незаўважаныя. Яны не пакінулі пасля сябе ні непасрэдных прадаўжальнікаў, ні выразных слядоў у свядомасці стваральнікаў беларускасці перадрэвалюцыйнага перыяду.

Пераклад з польскай Вольгі Мазуравай

³⁹ Александрович С. Х. Яны выдавалі... С. 72.

Ірына Багдановіч (Мінск)

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ІДЭЯ Ў ПАЭТЫЧНЫХ СІМВАЛАХ 10–20-х ГАДОЎ ХХ СТАГОДДЗЯ

Нацыянальная ідэя ў паэтычных тэкстах беларускай літаратуры пачатку ХХ ст. развівалася ў асноўным у двух тэматычных планах. Першы можна назваць гістарычнай рэфлексіяй: ён адчыняў пласты мінуўшчыны і на грунце такога вядомага з эпохі рамантызму прыёма, як гістарычная інверсія, паказваў ідэалізаваныя фрагменты старажытнага жыцця краю з часоў «залатога веку», калі Беларусь была вольная і незалежная, хоць мела тады зусім іншыя назовы — Полацкае княства, а пазней Вялікае Княства Літоўскае. Прыкладамі тут з’яўляюцца паэма «На куццю» Янкі Купалы, яго ж пачатак няскончанай паэмы «Гарыслава» і верш «Да Нёмна». Да гэтай тэматычнай групы прымыкаюць вершы «Пагоня» Максіма Багдановіча, «Паходні» Змітрака Бядулі. Мэтай такога звароту да старажытных сімвалаў і надання ім статуса мастацкіх вобразаў было не само па сабе жаданне апісаць і ўзвялічыць рэаліі старадаўніх часоў, а імкненне непасрэдна паўздзейнічаць на сучаснасць, сфарміраваць грамадскую свядомасць у духу шанавання сваіх гістарычных каранёў, якія прама сведчаць пра наяўнасць моцнай і трывалай дзяржаўнасці, што аказалася паступова страчанай, а памяць аб ёй

вынішчанай. Так, у сваім вершы «Паходні» З. Бядуля згадвае многія слаўныя культурныя і гістарычныя старонкі беларускай мінуўшчыны, называючы іх скарбам і паходнямі на шляху да новай будучыні свайго краю:

Адвечныя скрыжалі роднае зямлі
Хаваюць нашы скарбы, носяцца над краем,
Паказываюць жыва, як дзяды жылі,
Гавораці нам яскрава, што мы мелі, маем
Ад песняроў-прарокаў...

Пад знакам Гедыміна над ракой Віллёй
Яшчэ адзін тастамант славіў нашу долю:
То быў Літоўскі Статут. Праўдаю святой,
Імпэтнаю Пагоняй мкнуўся ён па полі
І па даліне роснай.¹

Верш быў напісаны паэтам у 1922 г., і менавіта на адраджэнне гістарычнай памяці рабіў акцэнт Бядуля ў час, калі «сучасным» лічылася крыгтыкаваць і аспрэчваць усякія вартасці мінулага. Уся дарэвалюцыйная рэчаіснасць бачылася пачынальнікам авангарднай пралетарскай літаратуры як суцэльная ноч, памяць аб якой трэба вынішчыць. Так, калі Міхась Чарот прыкладна тады ж пісаў у знамянальным сваёй адкрытай варожасцю да нацыянальнай спадчыны вершы «Скокі на могілках»: «Годзе плакаць і вам над Рагнедаю і, зірнуўшы ў мінулае, цяжка ўздыхаць...», то Бядуля падкрэсліваў вартасці мінуўшчыны: «Яшчэ было паходняў на дарозе шмат, якія нам свяцілі ў цемры доўгай ночы...» і абапіраўся на іх у час новых спадзяванняў:

Ці помніце вы песні аб сваіх дзядках?
Ці бачыце паходні, родныя саколы?
Ці пойдзеце наперад па святых слядах?
Ці будзеце свяціцца ў родным творчым коле?
Ці будзеце магутны?²

Другую тэматычную групу складаюць творы з сімвалічнымі вобразамі новай адноўленай краіны, якая нарэшце выбярэцца са свайго гістарычнага нябыту. Паэтычныя пошукі ў гэтым напрамку былі розныя, а вобразныя мадэлі часам мелі надзвычай ёмістую інтэрпрэтацыйную прастору. Напрыклад, вобраз «новай зямлі» у Якуба Коласа — гэта не проста дбанне аб квалітэце зямлі, а гэта пошук новай будучыні, самастойнага ўладкавання жыцця цэлага народа. А значыць, цалкам магчымым уяўляецца трактаваць яго як алегорыю дзяржаўнасці. Герой твора Міхал, як вядома, не знаходзіць пры жыцці сваёй «новай зямлі», а паэма ж дапісвалася Коласам у 20-я г.

¹ Бядуля Зм. Ясакар. Буралом. Выбраныя вершы. Мн., 1924. С. 8-9.

² Тамсама. С. 9.

калі ўжо паўстала з рэвалюцыйных руін і вайсковых папярлішчаў Савецкая Беларусь, якая, паводле афіцыйнай прапаганды, павінна была ўспрымацца як шчаслівая вольная краіна — мара ўсіх тутэйшых працоўных. Такім чынам, ідэал дзяржаўнага ўладкавання Беларусі для паэта не быў увасоблены ў такім псеўдадзяржаўным утварэнні, як Савецкай Беларусь. І гэта пацвярджалася яшчэ цэлым шэрагам іншых коласаўскіх вершаў той пары з паэтычнага зборніка «Водгулле» (1922). Вось, напрыклад, як апісвае Колас рэчаіснасць у вершы «Родныя малюнкi» — спачатку выказваецца заміланне краявідамі, а потым гучыць матыў ланцуга, якім было скута тут усё нярадаснае жыццё:

Радасць ты пачуеш,
Як ланцуг парвецца,
Ды ты зноў гаруеш —
Зноў звяно ўпляецца

Ў шнур агідлы гора,
Што канца не мае,
І цяпер, як ўчора,
Сэрца смутак знае.

Кавалі другія
А ланцуг той самы —
Песні ўсё старыя
Неаджытай гамы.³

Тое, што Савецкая Беларусь не была ў свядомасці паэтаў аптымальнай формай нацыянальнага дзяржаўнага самаўладкавання, вынікае з розных вершаў іншых аўтараў, якія не сталі рупарамі партыйных камуністычных ідэй. Для Купалы ў гэтым плане характэрна паэма «Безназоўнае», дзе паэтавы адносіны да дзяржаўнага савецкага будаўніцтва выдае вобраз «вясельніцы засмучанай», для якой спраўляюцца заручыны «з вясёлым жаніхом». Неадпаведнасць настрояў гэтай паэтычнай «шлюбнай пары» відавочная, адпаведна праблематычны адказ на пытанне, ці стане сапраўды шчаслівай у гэтым альянсе «нарочоная»-Беларусь? У дарэвалюцыйнай творчасці характэрным скразным купалаўскім вобразам-сімвалам нацыянальнай дзяржаўнасці быў Сход, на які кліча-збірае грамаду Незнаёмы. Сапраўды, сімвалічны непазнаны купалаўскі вобраз. Чаму ён, дарэчы, Незнаёмы? Таму, што Купала не бачыў сярод сучасных яму палітыкаў рэальных прарокаў нацыянальнага адраджэння, якое рэалізавалася б як факт сучаснасці?

Так, на самой справе Купала быў далёкі ад палітычных груповак свайго часу, заставаўся адзін, як той Сам з яго сімвалісцкага, глыбока прарочага твора. Не ўступаў ні ў якія партыі і хаўрусы, хоць усім сваім творчым

³ Колас Я. Водгулле. Мн., 1922. С. 100–101.

духам набліжаў нацыянальнае адраджэнне і быў яго звестуном. Такім чынам, Незнаёмы — той, хто пакліча да новага жыцця беларусаў, у Купалы не мае канкрэтна акрэсленых палітычных абрысаў твару. Ён тайны змагар за Беларусь, чымсьці падобны ў сваёй таямнічасці да ксяндза Робака ў Адама Міцкевіча. Герой з яшчэ адным сімвалічным і цьмяным імем у Купалы — Сам са «Сну на кургане», які хоча, паводле семантыкі імені, зрабіць усё сам — адзін, стаць месіяй-вызваліцелем для цэлага народа, але напачатку церпіць паразу і трапляе ў выгнанне. Больш празрыстым у сваёй семантычнай прасветленасці з'яўляецца красамоўны купалаўскі вобраз «маладой», які абазначыўся яшчэ ў дарэвалюцыйнай творчасці песняра і потым перажываў пэўную эвалюцыю. У гэтым вобразе спліяліся два сэнсавыя адценні — уласна маладосці і нарачонай. «Занімай, Беларусь Маладая мая, Свой пачэсны пасад між народамі!» — так клікаў паэт у вершы «Маладая Беларусь», які пісаў у 1906–12 гг. Гэты ўзлётны афарыстычны вобраз неспадзявана трансфармуецца ў «вясельніцу засмучаную» праз дзесяцігоддзе.

У 20-я г. галасы паэтаў раздзяліліся на тых, хто прыняў савецкую дзяржаўнасць і стаў яе фактычным апалагетам у паэзіі, як Цішка Гартны, Міхась Чарот, і тых, каму пануючы лад не здаваўся ідэальным. У паэтычных рэфлексіях Ц. Гартнага нацыянальнае і дзяржаўнае аблічча Беларусі зліваліся з вобразам «усясветнай камуны», якая была ва ўяўленні паэта вяршыняй грамадскага ладу, і гэтай вяршыні амаль дасягнула, на яго думку, Беларусь або ва ўсякім разе напорыста ішла па гэтым шляху:

Ўладар жыцця — Ўсясветная Камуна.
У ёй адной мы бачым будучыню нашу.⁴

М. Чарот у многіх творах бязлітасна ганьбіць гістарычнае мінулае Беларусі як тое, што даўно трэба адірэчыць, бо яно, па яго перакананнях, не стасуецца з «абліччам новых дзён». Дастаецца ад яго «пралетарскай» крытыкі і Купалу ак «апалагету» і ідэалізатару мінуўшчыны: у нашумеўшай у свой час паэме «Босыя на вогнішчы» ён парадзіруе вобраз князя з Купалавай паэмы «На куццю», выкарыстоўваючы пры гэтым рытм і памер купалаўскага радка:

Русалкі скачуць з лесуном.
Музыка грае: «бух ды бразь!»
І вось, хто спаў адвечным сном,
Усплыў над возерам: «сам князь!»
Не далі спаць, Вайна, агонь
Руйнуе ўсю яго краіну...
Пад ім стаяць не хоча конь.
І кліча князь сваю дружыну [...]

⁴ Гартны Ц. Урачыстасць. Мн., 1925. С. 17.

Русалак рогат...Ночы ціш...
 Пужаюць князя над вадою...
 Адказ чуваць: «чаго крычыш?
 Твая дружина там, з табою».
 «А дзе паслухны мой народ?
 Ён за мяне у бойцы ляжа?»
 І чуе шум крывавых вод:
 «Цяпер ён сам сабою княжыць».⁵

Іншую групу паэтаў складалі тыя, хто з насцярогай і сумненнем адносіліся да дэклараваных дзяржаўных свабод у межах Савецкай Беларусі. Унутранай мастацкай апазіцыяй афіцыйнай думцы з'яўлялася літаратурная практыка «узвышэнцаў». Як найбольш яркі тут можна вылучыць вобраз антычнага стала — «трыклініума» — Уладзіміра Дубоўкі з верша «Сцежка» у зборніку «Credo» (1926), семантыка якога расчытваецца такім чынам, што Беларусь бачыцца паэтам як роўная сярод роўных на «застольнай бяседзе» трох вольных «патрыцыяў». Гэты ідэал, як піша паэт, ён толькі пабудуе ў песнях: «У песнях пабудую свой трыкліні, На лозах ніцых кіну сум-жуду». У кантэксте адлюстравання нацыянальнай ідэі ў паэтычных вобразах сімвалічным з'яўляецца і шырокавядомы Дубоўкавы вобраз Беларусі-шыпшыны, які стаў неўміручым вобразам свайго часу. За гэты верш было зламана тады нямала крытычных здзідаў. Дастаткова адзначыць, што верш пры ўсёй яго, здавалася б, вонкавай адпаведнасці пралетарскаму шаблону, дзе пастаўлены ў адзін шэраг паняцці Беларусь і Камуна, усё ж не быў надрукаваны цалкам у тагачаснай беларускай прэсе, а толькі ў маскоўскім зборніку «Наля» (1927). Вобраз сціплай кветкі-шыпшыны, якая, нягледзячы ні на якія перашкоды, «у ветры дзікім не загіне» і нават «чарнобылем не зарасце», як нельга лепш адлюстроўваў тагачасную сітуацыю на Беларусі і прарочыў будучыню. Як асаблівае прароцтва ўспрымаўся вобраз паэта з наколавым на дзіды сэрцам — такі лёс спатыкаў тых, хто шчыра і аддана служыў бацькаўшчыне-Беларусі, спавядаючы нацыянальную ідэю. Такім было сімвалічнае распяцце духу беларускага ў пачатку XX ст., і прароцтвы, як вядома, збываліся: у 30-я гг. амаль уся нацыянальна свядомая беларуская інтэлігенцыя была рэпрэсавана. Для Язэпа Пушчы — сябра і паплечніка Дубоўкі — дзяржаўнае ўладкаванне (а дакладней неўладкаванне) Беларусі бачылася ў вобразе дома-склепу, вакол якога ходзяць чужыя людзі і які вартуе па наказу свайго гаспадара верны пёс Джэк: «Вартуй, вартуй лепш хату да рассвету, вуглоў каб не разнеслі людзі вуліц». Так пісаў паэт у цыкле «Лістоў да сабакі», пазней забароненых для грамадскага карыстання і вернутых толькі ў 1990-я гг.

Нацыянальная ідэя была адной з вызначальных у творчасці паэта-святара з Заходняй Беларусі Казіміра Свяяка, які таксама стварыў свае ўласныя вобразы-сімвалы, цесна злучаныя з хрысціянскай традыцыяй. Ён піша пра адбудаванне

⁵ Чарот М. Босыя на вогнішчы. Мн., 1922. С. 16.

Народнага Дому, у якім «сам Бог ... каменні залажыў». Фактычна Сваяк сакралізуе Беларусь як месца народнай сатворчасці духу і арганізацыйна-палітычных высілкаў, якія дадуць магчымасць замацавацца гэтаму духу ў рэальных плоцевых формах дзяржаўнага будаўніцтва. Бог, як вядома, залажыў на камені сваю Царкву. Менавіта да Царквы, да святога Храма ён прыроўнівае Беларусь, падкрэсліваючы тым самым, якое гэта святое для яго паняцце.

Важнымі сімваламі нацыянальнай незалежнасці, што сталі і мастацкімі вобразамі ў паэзіі, былі бел-чырвона-белы сцяг і герб «Пагоня». Прычым, забароненыя праз усё стагоддзе і толькі на рэдкія хвіліны становячыся на належнае годнае месца афіцыйных дзяржаўных сімвалаў (у 1918 і 1991 гг.), яны нязменна натхнялі паэтаў як знакі нацыянальнай адметнасці і гістарычнай здзейсненасці беларусаў як дзяржаваўтваральнага этнасу. Так, Уладзімір Жылка ў 1920 г. ў вершы «Покліч» заклікаў: «Пад штандар бел-чырвона-белы гартуйся, раць, адважна, смела адважных, храбрых ваякоў!» Далей ішла гістарычная рэфлексія: «І ўспомняцца старых ваякоў паходы мужныя у славе, часы Альгерда, Ізяслава, Грунвальдскі з немцам бой! І боек даўні цяг з Масквой!» У наступнай страфе згадвалася другая нацыянальная святыня і таксама гучаў заклік:

Пад знак Літоўскае Пагоні —
Абараняць краіны гоні,
Народ забраны вызваляць,
Ісці к святлу, святлом палаць —
Спяшайся той, хто к волі рвецца,
Ў кім беларуса сэрца б'ецца!
Збірайцесь — ўсе, як бы адзін, —
Арлы радзімых пушч, нізін!⁶

Яшчэ на самым прадчуванні часу перабудовы «вершнік Пагоні» з'явіўся, як адкрыццё, у вершы С. Сокалава-Воюша, які на злome 80–90-х гг. нязменна выконваўся як знакамiтая бардаўская песня. У духу С. Выспянскага, хоць, можа, і незалежна ад яго непасрэднага ўплыву, прамовіла, як замову, свае паэтычныя радкі Барбара Рысь: «Мой Коннік, сутоннем, скажы мне, скажы, дзе нашай Айчыны цяпер рубяжы? — У сэрцы, мой княжа, у думках, мой княжа, Айчыны тваёй і маёй рубяжы!»⁷ Наследуючы Максіма Багдановіча з яго «цвятком радзімы васілька» і Уладзіміра Дубоўку з яго Беларуссю-шыпынай, сучасная паэтка параўноўвае бацькаўшчыну з бел-чырвона-белаю лілеяй: «Бацькаўшчына ў сэрцах нашых, быццам бел-чырвона-белая лілея»⁸. Такая «лілея» сімвалізавала сцяг, тады ўжо ў чарговы раз адкінуты, як нацыянальная святыня.

⁶ Жылка У. Выбраныя творы. Мн., 1998. С. 25.

⁷ Беларуская крыніца. 1992. № 1. Люты. С. 3.

⁸ Беларуская маладзёжная. 1997. 6 чэрв.

Працэс выпявання нацыянальнай самасвядомасці праз сродкі мастацкіх паэтычных вобразаў адбываўся паступова, мяняючы формы і стыль. Пачаўся ён яшчэ ў XIX ст. і праходзіў паралельна з фарміраваннем новай беларускай літаратуры, якая тады існавала поруч з літаратурай польскамоўнай. Апошняя ж таксама сваёй мясцовай тэматыкай і «краёвым» патрыятычным пафасам спрыяла развіццю беларускай нацыянальнай ідэі. Так, на злome XIX і XX ст. рысы працэсу паступовага фарміравання беларускага самапазнання праз польскамоўны тэкст праявіла случкая пяснярка Зоф'я Трашчкоўская-Манькоўская, вядомая ў польскай літаратуры перыяду «Młodej Polski» пад мужчынскім псеўданімам Адам М-скі. З яе досыць вялікай паэтычнай спадчыны вылучаюцца сваім беларускім каларытам «Песні Дарагавіцкія», у цыклах якіх яна апела родную зямлю, звярнуўшыся, на прыкладу рамантыкаў, да фальклору, звычайў, гістарычных рэфлексій, назіраючы штодзённы быт мясцовага людю і падзяляючы яго разам з ім, трызнячы ў марах эпохай мінулай велічы, калі на землях вольнай і магутнай айчыны, сапраўды, былі «волаты і карлікі», героі і песняры. На яе вачах адбываўся далейшы канчатковы распад шляхецкай культуры і заняпад традыцый. Не было ўжо не толькі і следу былой велічы, замацаванай у дзяржаўных інстытуцыях, але і самога духу, што вызначаў калісьці аблічча рыцарскага людю — тутэйшых жыхароў страчанай дзяржавы, памяць аб якой яшчэ была жывая ў часы Трашчкоўскай. Усё гэта абуджала, сугучнае эпасе мадэрнізму, магутнае пачуццё «патрыятычнай тугі» ў пясняркі. Апо-ру і ратунак яна шукала ў творчым духу Адама Міцкевіча, лічачы яго вешчуном-прарокам, слова якога абавязкова спраўдзіцца, бо яно ўспрымаецца як спецыфічнае духоўнае «рэчыва»-запавет, што злучыць сабой усіх дзеля канчатковага і выніковага змагання. Таксама яе апора — мінулае краю, якое яшчэ здольнае цешыць успамінамі і гартваць сілы для новых учынкаў. Такім патрыятычным пафасам і зваротам да рыцарскіх традыцый прасякнуты, напрыклад, яе верш «Дунай увечары», што застаўся, на жаль, пры жыцці дарагавіцкай пясняркі ў рукапісу:

Не любіце вы, брацці, таварышы па броні,
 Дунаю цёмных хваль,
 А мне здаецца ён, нібыта рыцар збройны,
 Закуты ў бляск — у сталь.

Мільёнамі маршчын свой грозны від ашчэрыў,
 Узняў маланку-меч.
 І кажа так: «Сам Бог мне гэты край даверыў,
 А ну, чужынцы, прэч!..»⁹

⁹ Пераклад мой — І. Б. Друкусца ўпершыню.

Такім чынам, эвалюцыя нацыянальнай ідэі ў беларускай паэзіі звязана з працэсам самапазнання беларусаў як гістарычна сцверджанага этнасу, само існаванне якога аказалася пад пагрозай з-за неспрыяльных наступстваў тых палітычных працэсаў, што адбываліся ў Беларусі з сярэдзіны XVI па XX ст. Менавіта мастацтва паэтычнага слова было тым універсальным сродкам, які дапамагаў беларусам не страціць сваёй духоўнай і культурнай адметнасці і назапасіць творчую энергію для новага стваральнага нацыянальнага ўздыму, прынамсі, у першыя дзесяцігоддзі XX ст. Але чагосьці як бы заўсёды бракуе нам, беларусам, каб трывала ўмацаваць нацыянальную ідэю ў рэчаіснасці. Гэта драматычная загадка найноўшай беларускай гісторыі, калі каштоўнасць нацыянальнай ідэі і незалежнасці так і не стала пакуль што абсалютнай, не авалодала масавай свядомасцю. Паэзія і тут апярэджвае рэальнасць, мадуючы падваліны нацыянальнага Дому, у якім, сапраўды, «Сам Бог каменне залажыў».

Лена Глагоўская (Беласток, Польшча)

РОЛЯ КУЛЬТУРЫ Ў РАЗВІЦЦІ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫЯНАЛЬнай СВЕДАМАСЬЦІ Ў МІЖВАЕННЫ ПЕРЫЯД *

«**S**połeczeństwo organizując swe istnienie w określone ramy i zaczynając funkcjonować jako świadomy swej tożsamości naród wytwarza specyficzną, oryginalną kulturę, która jest jednocześnie warunkiem sine qua non jego dalszej egzystencji. unicestwienie kultury narodowej oznacza nieuchronną śmierć jego twórcy — narodu»¹ Гэтая думка Марыі Багуцкай, польскай даследчыцы гісторыі культуры, мае універсальны характар. Менавіта культура сведчыць пра адметнасці нацыі і з'яўляецца важным суб'ектам фармавання нацыянальнай свядомасці народу. Прыклад беларускага народу ў міжваенны перыяд паказвае, як па-рознаму культура ўплывала на развіццё нацыянальнай свядомасці сярод беларусаў у залежнасці ад палітычных і дзяржаўных умоваў, у якіх апынуліся беларусы пасля Першай сусветнай вайны. Разважаючы пра ролю культуры ў развіцці беларускай нацыянальнай свядомасці трэба ўявіць яе становішча на беларускіх землях пасля Першай сусветнай вайны, а таксама аб'ектыўныя і суб'ектыўныя магчымасці яе пашырэння.

Беларускі нацыянальны рух, які пачаў развівацца ў канцы XIX ст., пасля вайны меў ужо немалы вопыт у галіне палітычнай (нават дзяржаўнай —

* На просьбе аўтара захоўваем правапіс арыгінала.

¹ Bogucka M. Dzieje kultury polskiej do 1918 roku. Wrocław, 1987. S. 6.

абвяшчэнне БНР) і культурнай дзейнасці. Вырасла свая беларуская, хаця нешматлікая і расцярушаная за гады вайны інтэлігенцыя, для якой мэтаі было развіццё беларускай нацыянальнай сьведомасці. Важным фактарам была жывая беларуская мова, якой карысталася большасць насельніцтва беларускіх зямель. Паколькі карысталася беларускай мовай найперш сялянства, то каб зменшыць яе значэнне, яе зводзілі да «белорусского наречия» або «польскага дыялекту». Не прызнавалася яе самастойнасць і адметнасць як мовы асобнай нацыі. «Беларуская граматыка для школ» Браніслава Тарашкевіча, выдадзеная ў 1918 г., стала асновай літаратурнай беларускай мовы. «Народнае нарэчча» сілаю сталася «літаратурным языком» — пісаў Б. Тарашкевіч у прадмове да пятага выдання граматыкі². Моўны фактар быў вызначальным для беларускай нацыянальнай сьведомасці. Яшчэ да выдання беларускай граматыкі на беларускай мове выдаваліся кнігі і газеты. У гадах 1901–1917-х выйшла ў свет 245 назваў кніжак, сярод іх 14 календароў, адпаведна ў гадах 1918–20-х гг. — 155 назваў, сярод якіх 6 календароў³. У гэтай справе былі вялікія заслугі піцёрскага беларускага выдавецтва «Загляне сонца і ў наша аконца» і яго членаў: Вацлава Іваноўскага, Антона Нэанды-Трэпкі, Браніслава Эпімаха-Шыпілы, Антона Грыневіча. Узніклі і беларускія газеты: «Свабода», «Наша Доля», «Наша Ніва», якая дала назоў перыяду беларускай культуры ў 1906–15-х гг. «нашаніўская пара», што была звязаная з дзейнасцю братоў Івана і Антона Луцкевічаў, Аляксандра Уласава, Максіма Багдановіча, Сяргея Палуяна, Альбэрта Паўловіча. У «Нашай Ніве» публікавалі свае творы Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Змітрок Бядуля, Вацлаў Ластоўскі, Ядвігін Ш. (Антон Лявіцкі), Максім Гарэцкі, Карусь Каганец, Цішка Гартны, Цётка, Уладыслаў Галубок, Францішак Аляхновіч — пазьнейшыя класікі беларускай літаратуры. «Калі мы хочам жыць і быць нацыяй, народам, мы павінны стварыць сваю літаратуру, навуку, сваё мастацтва. Вось галоўны варунак бытавання нас, Беларусаў, як нацыі», — пісала на сваіх старонках «Наша Ніва» ў 1913 г.⁴. Да вайны выйшла яшчэ каталіцкая газета «Беларус» (1913–1915-я гг.), якая адыграла значную ролю ў нацыянальным усведамленьні беларускіх католікаў, асабліва маладых ксяндзоў. У гэтай газэце дэбютаваў ксёндз паэт Кастусь Стэповіч (Казімір Сваяк). Перыяд Першай сусветнай вайны спрыяў развіццю беларускай нацыянальнай сьведомасці, хаця Беларусь была раздзелена на дзве акупацыйныя зоны: нямецкую і расійскую. Умацоўваліся два цэнтры беларускага руху: Вільня і Менск, дзе сабралася большасць беларускай інтэлігенцыі. Гэтыя два цэнтры засталіся вядучымі ў развіцці беларускага руху і пасля вайны. Масы беларускага народу, што апынуліся ў Расіі, перажылі рэвалюцыйныя перамены

² Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1929. С. 3.

³ Turonek J. Książka białoruska w II Rzeczypospolitej 1921–1939. Warszawa, 2000. S. 12.

⁴ Наша Ніва. 1913. № 22

і развал царскай імперыі. У Менску пасля Лютаўскай рэвалюцыі адбываліся чарговыя беларускія з'езды (у тым ліку Усебеларускі ў сьнежні 1917 г.), на якіх важнае месца займала культура.

Заканчэнне Першай сусветнай вайны на беларускіх землях, а затым і Рыжскі дагавор (сакавік 1921 г.) вырашылі лёс беларусаў амаль на 20 гадоў. Жывучы на сваіх этнічных землях, яны апынуліся ў двух дзяржавах: БССР і ў II Рэчы Паспалітай, а часткова ў Расіі, Латвіі і Літве. Новае дзяржаўнае размежаванне не спрыяла развіццю беларускай нацыі, наадварот атрымалася для палякаў, якія атрымалі адну дзяржаўную тэрыторыю. Беларусы з дзяржаўнага пункту гледжання апынуліся ў больш горшых умовах, чым палякі, хаця раней, чым яны, абвясцілі сваю незалежнасць. Як тады ў новых умовах культура ўплывала на беларускую нацыянальную свядомасць?

Варта адзначыць, што беларуская культура перад вайной зводзілася пераважна да багатага самабытнага фальклёру, нешматлікіх літаратурных зборнікаў Францішка Багушэвіча, Янкі Лучыны, Янкі Купалы, Алёізы Пашкевіч-Цёткі і паасобных твораў у «Нашай Ніве», «Беларусе», беларускіх календарых, тэатру Ігната Буйніцкага, цыкла прац мастака Язэпа Драздовіча «Старажытнае будаўніцтва на Беларусі». Не раўнялася гэта з узроўнем рускай культуры, якая ў XIX і ў пачатку XX ст. перажывала паскоранае развіццё ў галіне літаратуры, мастацтва і музыкі. Руская культура была адным са стрыжняў развіцця рускай імперыі.

Польская культура таксама была больш развітай, чым беларуская. Развівалася яна галоўным чынам у апазіцыі да расейшчыны, як, напрыклад, літаратура Адама Міцкевіча, Юльюша Славацкага, Гэнрыка Сянкевіча, Элізы Ажэшка, Стэфана Жэромскага. Развіццю беларускай культуры перашкаджалі працэсы русыфікацыі і палянізацыі.

Тое, чым магла ганарыцца беларуская культура — Францішк Скарына і яго кнігі, беларускае дойлідства, статут Вялікага Княства Літоўскага ды наогул ахітэктурная спадчына ВКЛ — штучна адбіралася ў беларусаў. «Русіфікатарская палітыка расійскага ўраду ў так званых «западно-рускіх губернях» прад'яўляла свае запатрабаванні таксама і на навукова-даследчую працу на тэрыторыі Беларусі, якая адбывалася пад нязвычайным наглядам і часам амаль што пад беспасрэдным кіраўніцтвам урадовае адміністрацыі. Гэтая праца, незалежна ад матар'ялу і зместу, заўсёды зьяўлялася да вядомай ступені тэндэнцыйнай; яна павінна была заўсёды мець на ўвазе нейкія пэўныя мэты, часта павінна была свядома ставіць сабе апыроўную задачу: любым шляхам даводзіць спрадвечны «істинно-русский» характар культуры так званага «Западнаго края», каб у гэтым знайсці тэарэтычныя абасновы для практычных мерапрыемстваў ураду па «водворенію истинно-руских начал».

У процілегласць расійскай навуцы, якая, як бачым, амаль што зусім ня цікавілася старадаўнім мастацтвам Беларусі, навука польская значна

болей зрабіла ў даным напрамку, але ня з меншаю тэндэнцыяй асноўным сваім падыходзе. Калі расійскія дасьледчыкі імкнуліся даводзіць упайне расійскі характар Беларусі, дык польскія проста, як нешта, быццам, усім добра вядомае і зразумелае, цалкам разглядалі Беларусь як частку Польшчы, як «Kresy wschodnie»; з гэтай прычыны і помнікі беларускага мастацтва, без усялякіх абмовак, залічаліся імі да мастацтва польскага, хоць пры гэтым ня раз ім самім прыходзілася выказваць вядомае здзіўленьне з прычыны выразнага непадобства мастацкіх здабыткаў «Вялікага Княства Літоўскага» і «Кароны»⁵.

Толькі ў 1920-я гады на спадчыну ВКЛ пачалі глядзець як на старабеларускую культуру і вяртаць яе ў беларускую традыцыю. Доказам гэтага былі працы Міколы Шчакаціхіна, выдадзеная праца «400-годзьдзе беларускага друку». Вяртаньне спадчыны ВКЛ у традыцыю беларускай культуры сталася магчымым дзякуючы пераменам у культурнай палітыцы БССР, праяўленьнем якіх з 1924 г. была беларусізацыя.

Наогул, абвяшчэньне БССР стала для беларускай інтэлігенцыі надзеяй на магчымасьці працы дзеля сваёй краіны. Такія надзеі на развіцьцё беларускай культуры і сьведамасьці давалі некаторыя дзеяньні ўладаў БССР, як, напрыклад, наданьне беларускай мове правоў дзяржаўнай мовы побач з польскай, рускай і яўрэйскай і яе прыярытэт у выглядзе беларусізацыі, інстытуцыяналізацыя беларускай культуры, пашырэньне межаў БССР. Другі Усебеларускі з'езд Саветаў у сьнежні 1920 г. у рэзалюцыі аб народнай асьвеце сярод задачаў вылучыў неабходнасьць узмацненьня культурна-асьветнай працы на вёсцы, забесьпячэньня сялянаў кнігаю ў роднай мове, газэтаю, настаўнікамі пры адначасовым змаганьні з праявамі рускага і польскага шавінізму⁶. Цэнтральны Выканаўчы камітэт Саветаў Беларусі ў лютым 1921 г. звярнуўся з адозвай да ўсіх культурных працаўнікоў, урадженцаў Беларусі, раскіданых па ўсёй Расіі і іншых краінах, заклікаючы іх вяртацца на бацькаўшчыну дзеля працы на карысьць роднай культуры: «Беларускі працоўны народ можа цяпер будаваць сваю культуру на роднай мове. (...) Патрэбныя сотні-тысячы культурных працаўнікоў, звязаных з краем, якія ведаюць яго прыроду, гаспадарку, гісторыю, мову, і ў той жа час здольных прыняць удзел у камуністычным будаўніцтве. Але найбольш востра адчуваецца патрэба ў працаўніках, якія могуць працаваць на мове беларускай»⁷. Акцыя вяртаньня набыла даволі шырокі характар. На той час беларуская культура не мела такіх перспектываў па другі бок мяжы, у Польшчы. Акцыя будаваньня «адзінага беларускага дому» са сталіцай у Менску выклікала надзеі ў многіх дзеячаў беларускай культуры, якія пацягнуліся туды

⁵ Шчакаціхін М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. Мн., 1928. Т. 1. С. 3–6.

⁶ Практическое разрешение национального вопроса в Белорусской Социалистической Советской Республике. Ч. I Белоруссизация. Минск, 1927. С. 126–127

⁷ Тамсама. С. 132–133.

дзеля працы на роднай ніве. Кожны з вяртанцаў унёс нямалы ўклад у адраджэнне і развіццё беларускай культуры. Камуністычная партыя Беларусі у сваёй рэзалюцыі на XII партыйнай канферэнцыі ў сакавіку 1923 г. патрытычна сцвярджала: «Задушаная царызмам беларуская культура павінна адрадзіцца»⁸.

Для культурна-асветнай работы ў БССР прыцягваліся лепшыя сілы беларускіх культурных дзеячаў. Беларуская мова стала вядучай у рэспубліцы. Вельмі інтэнсіўна распрацоўвалася беларуская тэрміналогія ў розных сферах жыцця, а тэрміналагічная камісія стала асновай Інстытута беларускай культуры (Інбелкульт), на базе якога стваралася Беларуская акадэмія навук. Усёй культурнай працай у БССР кіраваў Народны камісарыят асветы — тадышняе міністэрства асветы. Ужо ў 1926/27 навучальным годзе ў БССР былі 4 вышэйшыя навучальныя ўстановы з 4 699 студэнтамі, 4 рабфакі, 30 тэхнікумаў з 4 846 вучнямі, 30 прафесійных школаў з 3 228 вучнямі, 15 школаў-фабзавучаў з 1 073 вучнямі⁹. Асаблівае значэнне для развіцця культуры на Беларусі мелі Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Беларуская дзяржаўная сельскагаспадарчая акадэмія ў Горках і Вэтэрынарны інстытут у Віцебску. Быў заснаваны Беларускі дзяржаўны музей, з архівам, бібліятэкай і аддзеламі ў Віцебску, Магілёве і Гомелі. Асаблівыя заслугі для беларускай культуры меў музей у часы дырэктарства у ім Вацлава Ластоўскага (пасля 1926 г.). Існаваў Беларускі дзяржаўны тэатр у Менску, II Беларускі дзяржаўны тэатр у Віцебску, Вандроўны тэатр Уладыслава Галубка і тэатры ў раённых цэнтрах. Іх рэпэртуар складалі сучасныя беларускія п'есы і замежная класіка. Тэатр выходзіў у гледача павагу да беларускага слова і сваёй гісторыі такімі п'есамі, як «Кастусь Каліноўскі», «Тутэйшыя», «На Купальне», а дзякуючы замежнай класіцы (п'есы Мальера, Шоу, Шэкспіра, Эўрыпіда) знаёміў беларускіх гледачоў з універсальнымі вартасцямі і падымаўся на сусветны ўзровень¹⁰.

Уздымам беларускай культуры былі захопленыя ўдзельнікі Беларускай моўнай канферэнцыі, якая адбылася ў 1926 г. у Менску. Прафесар Няедлы з Чэхаславаччыны пісаў, што «будучае развіццё беларускага тэатру паслужыць славе ня толькі беларускага, але і ўсяго сусветнага мастацтва»¹¹. Развіцццю тэатру спрыяў росквіт беларускай літаратуры, у якой сваімі творамі вылучаліся: Уладзімер Дубоўка, Язэп Пушча, Адам Бабарэка, Кузьма Чорны, Кандрат Крапіва, Васіль Шашалевіч, Уладзімер Жылка, Андрэй Мрый. Разгарнулася шырокая выдавецкая дзейнасць на беларускай мове. Развівалася беларускае мастацтва і музыка. У гісторыю беларускага мастацтва ўвайшлі мастакі XIX і пачатку XX ст.: Іван Хруцкі, Дамэль, Вітольд

⁸ Нацыянальнае пытанне / Пад рэд. Ш. А. Будзіна. Мн., 1932. С. 254.

⁹ Глыбінны Ул. Доля беларускае культуры пад Савётамі. Мюнхэн, 1958. С. 23.

¹⁰ Seduro V. The Byelorussian Theater and Drama. New York, 1955.

¹¹ Белорусская культура. Минск, 1928. С. 71.

Бялініцкі-Біруля, Гараўскі, Кастравіцкі і іншыя, якія працавалі на беларускіх землях. Знаёмства з мінулым мастацтвам дапамагло вызначыць новыя напрамкі ў беларускім мастацтве: рэалістычны (В. Волкаў, М. Дучыц), імпрэсіяністычны (Кудрэвіч), нэарэалістычны (Філіповіч, Ахрэмчык), дэкаратыўнае мастацтва (Марыкс, Ціханаў). Вялікім поспехам карыстаўся мастацкі тэхнікум у Віцебску. Развіццё беларускай музыкі характарызаваўся найперш сабіраннем беларускага фальклёру і яго выкананнем на канцэртах і ў музычных апрацоўках, а таксама выкарыстоўваннем сусветнай музычнай класікі. Для прыкладу варта згадаць оперу «Фаўст», пастаўленую выхаванкамі музычнага тэхнікуму ў Менску ў 1929 г.

Развіццё беларускай культуры ў 1920-я гг. у Савецкай Беларусі не мела ў сабе роўнага прэцэдэнту на беларускіх землях у Польшчы, ні ў БССР пазьнейшай пары¹². Развіццё беларускай культуры ў рэчышчы дзяржаўнай палітыкі беларусізацыі вельмі хутка прынесла рост нацыянальнай беларускай сьведомасці. Таму з боку савецкай улады пачалося ганенне на кадры беларускай культуры пад выглядам барацьбы з нацыянал-дэмакратызмам, які прырэчыў асновам дыктатуры пралетарыату ў выглядзе культуры пралетарскай па змесьце. Ідэалогія КПБ стала повадам абмежавання дзейнасьці беларускай інтэлігенцыі і яе арыштаў (пачынаючы з 1929 г.).

Магчымасьці нацыянальна-культурнага развіцця беларусаў у міжваеннай Польшчы былі непараўнальна горшымі. Па-першае, яны апынуліся не па сваёй волі ў польскай дзяржаве, дзе на т. зв. «крэсах усходніх» умацоўвалася польскасць. Надзея на беларускую аўтаномію ў межах Польшчы прапала разам з далучэньнем вясной 1922 г. т. зв. «Сярэдняй Літвы» да Польшчы. Польскія ўлады праводзілі палітыку інкарпарацыі, мінімізуючы правы нацыянальных меншасцяў, якіх у Польшчы было 36% сярод усяго насельніцтва. Беларусы пражывалі кампактна ў віленскім, наваградскім і беластоцкім ваяводзтвах. Цэнтрам беларускага руху была Вільня, дзе знаходзілася найбольшая колькасць нацыянальна сьведмай беларускай інтэлігенцыі. Польскія ўлады не дазволілі, каб другім такім цэнтрам стала Гарадзішча ці Наваградак, некалі сталічныя гарады ВКЛ. Яны не прызнавалі назвы «Заходняя Беларусь», якой карысталіся беларусы, што пражывалі на «крэсах усходніх». Традыцыю ВКЛ прыпісвалі польскай гісторыі. Хаця беларускае насельніцтва штодзённа карысталася беларускай мовай, мела ўсё ж нізкую нацыянальную сьведомасць, што праяўлялася часта ў акрэсліванні сваёй нацыянальнасці — «тутэйшыя» (у апазіцыі да наехаўшых з Польшчы ўраднікаў, асаднікаў, настаўнікаў). «Тутэйшыя», асабліва каталікі, сталі прадметам палянізацыі і распаўсюджвання польскай нацыянальнай сьведомасці на беларускамоўнае насельніцтва. Польскае нацыянальнае ўсведамленне адбывалася з дапамогай польскага школьніцтва, якое запанавала на беларускіх землях.

¹² Głogowska H. Białoruś 1914–1929. Kultura pod presją polityki. Białystok, 1996.

Развіццё беларускай нацыянальнай сьведомасці адбывалася саматужна, пад уплывам грамадзкіх сіл беларускай інтэлігенцыі, што апынулася ў польскай дзяржаве з надзеяй на рэалізацыю федэратыўнай канцэпцыі Ю. Пілсудскага («Вольны з вольным, роўны з роўным»). Дэмакратычная сакавіцкая канстытуцыя 1921 г. стварала ілюзіі роўных правоў усіх грамадзян. Выбары ў парламент у 1922 г. паказалі, што беларуская нацыянальная сьведомасць сярод грамадзян існуе, асабліва ў наваградскім і віленскім ваяводзтвах. У парламент былі выбраны 12 беларускіх паслоў і 3 сэнатары¹³. Буйны рост беларускай нацыянальнай сьведомасці наступіў у сувязі з арганізацыяй Беларускай сялянска-работніцкай грамады, якая ў кароткім часе мела больш за 100 тыс. членаў. Палітычны працэс супраць беларускай партызаншчыны ў 1923 г. у Беластоку і працэс «Грамады» ў Вільні ў 1928 г. крыху насыццярожылі беларусаў да польскіх уладаў. Хаця актывісты беларускага руху трапілі ў турмы, не замерла беларуская культурная праца.

На жаль, у межах Польшчы не існавалі беларускія дзяржаўныя інстытуцыі. Школ беларускіх і двухмоўных дзяржаўных было вельмі мала ў параўнаньні з запатрабаваньнем на іх сярод грамадзян. Беларускія гімназіі, якія існавалі ў Наваградку, Клецку, Радашкавічах і Вільні былі прыватнымі, якія не мелі правоў дзяржаўных гімназіяў. Закончыўшы іх, нельга было паступаць у польскія вышэйшыя школы, трэба было здаваць польскія выпускныя экзамены. Адносіны асьветных уладаў да іх зводзіліся да зацьверджання настаўнікаў і праграмаў. Бачачы ў гэтых школах небяспеку развіцця беларускай нацыянальнай сьведомасці, улады іх паступова ліквідавалі (пачынаючы з Клецкай). У 1930-ыя гг. існавала ўжо толькі Віленская беларуская гімназія, якая як філія польскай гімназіі імя Ю. Славацкага набыла дзяржаўныя правы. Гэтыя школы сапраўды былі кузняй беларускай інтэлігенцыі.

На значэньне беларускіх гімназіяў звярталі ўвагу іхнія вучні ў сваіх успамінах: «Значэньне іх вялікае ня толькі ў пашырэньні асьветы ў роднай мове. Яны сыгралі агромную ролю ў справе прабуджэньня й нацыянальнага ўсьведамленьня шырокіх беларускіх масаў. Выпускнікі гэтых бязпраўных, прыватных гімназіяў ня мелі права паступаць у вышэйшыя навучальныя ўстановы Польшчы. І калі каму не ўдавалася выехаць за мяжу, у Чэхаславаччыну ці ў Савецкі Саюз, той змушаны быў вяртацца ў родную вёску на бацькоўскую гаспадарку, а гарадзкія — да фізычнай працы ў горадзе. [...] Вучнёўская моладзь праз усе гады навукі ў гімназіях была кальпартэрам беларускага друкаванага слова: кніжок, газэтаў. Кожны з навучэнцаў, выяжджаючы на канікулы ў родную вёску, вёз літаратуру ў роднай мове й распаўсюджаў яе сярод сялянства, асабліва сярод моладзі. Ня будзе самахвальствам, калі скажу, што будучы яшчэ вучнем Віленскай гімназіі,

¹³ Głogowska H. Białorusini w parlamentach II Rzeczypospolitej // *Przemiany społeczne, narodowościowe i polonijne* / Pod red. A. Chodubskiego. Toruń, 1994.

я даволі шырака разгарнуў, як у нас казалі, беларускую работу ў сваім вясковым асяроддзі»¹⁴.

У гімназіях навучалі вядомыя беларускія інтэлігенты, якія не мелі іншых магчымасцяў працы для беларускай культуры, бо не існавалі іншыя беларускія інстытуцыі, якія маглі б даць працу беларускай інтэлігенцыі. Ёй заставалася работа ў польскіх установах, дзе не надта ахвотна прынімалі на працу сьведомых беларусаў. Таму і вучылі там: Браніслаў Тарашкевіч, інжынер Антон Нэканда-Трэпка, пісьменнік Максім Гарэцкі, Аркадзь Смоліч. Былі яны таксама аўтарамі падручнікаў: «Беларускай граматыкі», «Фізыкі», «Гісторыі беларускай літаратуры», «Хрэстаматыі беларускай літаратуры», «Геаграфіі Беларусі». Гісторыі навучалі на падручніку Усевалада Ігнатоўскага «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі».

Вываваньня ў беларускай патрыятычнай атмасферы вучні ў большасьці заставаліся сьведомымі беларусамі на ўсё жыццё. Падчас вучобы ў вышэйшых школах яны ўдзельнічалі ў Саюзе беларускіх студэнтаў. Сярод навучэнцаў нарадзілася нямала літаратараў: Натальля Арсеньнева, Хведар Ільляшэвіч, Францішак Грышкевіч, Алесь Салагуб, Максім Танк, Міхась Машара, Ніна Тарас. У беларускую літаратуру міжваеннай Польшчы таксама ўвайшлі: Вінцук Адважны, Уладыслаў Казлоўшчык, Леапольд Родзевіч, Казімір Сваяк, Улад Ініцкі, Станіслаў Грынкевіч, Янка Быліна, Францішак Аляхновіч, Станіслаў Станкевіч. Напісаныя імі творы, асабліва вершы і п'есы, часта патрыятычнага зместу, выкарыстоўваліся на розных беларускіх мерапрыемствах. Некаторыя вершы сталі гімнамі: «А хто там ідзе?», «Не пагаснуць зоркі ў небе», «Пагоня», «Дзе чутны мовы нашай гукі». Вялікую ролю ў пашырэнні беларускай нацыянальнай сьведомасці адыграла музычная культура. Запісваньнем беларускіх народных песень, арганізаваньнем беларускіх хораў, выдаваньнем сьпеўнікаў (выйшла 12 сьпеўнікаў) займаліся на прафэсійнальным узроўні Антон Грыневіч, Альбін Стэповіч і Рыгор Шырма. Дзякуючы ім папулярнасьць сярод беларусаў здабылі хоры ВБГ, БСС, БІГіК і касцёльны хор.

Развіцьцём беларускай нацыянальнай сьведомасці займаліся таксама грамадзкія арганізацыі — ТБШ, БІГіК, якія сабіралі подпісы на адкрыццё беларускіх школаў, ладзілі лекцыі па беларускай гісторыі, літаратуры і інш., утрымоўвалі нешматлікія школы і арганізавалі бібліятэкі. Гурткі гэтых арганізацыяў, рассяяныя па ўсёй беларускай правінцыі, часта былі адзінымі культурнымі «інстытуцыямі», таму іх дзейнасьць знаходзілася пад наглядом паліцыі. Пад выглядам недахопу адпаведных умоў забаранялася ставіць беларускія п'есы ці ладзіць сустрэчы з пасламі і беларускімі дзеячамі.

Значны ўплыў на развіццё беларускай нацыянальнай сьведомасці мела друкаванае слова: газэты і кніжкі. Агляд беларускіх газэт і часопісаў сьведчыць пра вялікае зацікаўленьне імі ў правінцыі. Багата ў іх карэспандэнцыяў

¹⁴ Пецюкewіч М. У пошуках зачараваных скарбаў. Вільня, 1998. С. 70.

з розных месцаў. Найбольшае значэнне мелі «Крыніца» (ад 1926 г. «Беларуская Крыніца»), «Сялянская Ніва», «Хрысціянская Думка», «Шлях Маладзі», «Калоссе». Выдавалася немалая колькасць кніг і брашураў — за 1921–39 гг. выйша 466 назваў. Тыражы не былі таксама малымі, у сярэднім 1 000 экзэмпляраў. У Вільні знаходзіліся 3 беларускія кнігарні. Можна было таксама купіць беларускія выданні ў польскіх месцачковых кнігарнях і ў беларускіх арганізацыях. Найбольшай папулярнасцю карысталіся творы Ф. Багушэвіча, Я. Коласа і Я. Купалы.

Важнай беларускай інстытуцыяй быў музей імя Івана Луцкевіча, якім кіраваў Антон Луцкевіч. Шматлікія экспанаты, сабраныя яшчэ да вайны І. Луцкевічам, адностроўвалі багацце беларускай гісторыі. Там жа захоўваліся працы сучасных беларускіх мастакоў. Іх было няшмат, але творчасць гэтых мастакоў вызначалася нацыянальным беларускім характарам. Сярод іх — Язэп Драздовіч, Пётр Сергіевіч, Язэп Горыд.

Уплыў на беларускую нацыянальную свядомасць мелі арганізаваныя святкаванні і акадэміі. Беларускае асяроддзе у Вільні святкавала ўгодкі Беларускай Народнай Рэспублікі. Было гэта найбольшае беларускае свята, спалучанае з набажэнствамі ў касцёле і царкве, урачыстай акадэміяй з дакладам, мастацкай часткай і вячэрай. Угодкі БНР нельга было святкаваць у Менску, хаця і там, асабліва сярод інтэлігенцыі, жыла ідэя БНР. Нагоды для святкавання былі таксама 10-я ўгодкі смерці М. Багдановіча, Казіміра Сваяка. Дзеля гістарычнай памяці па памерлых у Вільні дзеячах ставіліся помнікі з беларускамоўнымі надпісамі: па Ядвігіну Ш., Казіміру Сваяку, Альбіну Стэповічу.

Беларуская культура ў міжваеннай Польшчы была пакінута сама сабе. Ад людзкога сведама беларускага патэнцыялу залежала яе развіццё. У інтарэсы польскай дзяржавы не ўваходзіла стварэнне ўмоваў для развіцця беларускай культуры, бо ў ёй бачылася небяспека беларускага сэпаратызму. Таму шмат беларускай інтэлігенцыі выехала ў БССР з надзеяй служэння беларускай культуры: пісьменьнік і гісторык літаратуры М. Гарэцкі, географ Аркадзь Смоліч, драматург Францішак Аляхновіч, беларускія паслы: Б. Тарашкевіч, Ш. Рак-Міхайлоўскі, Ігнат Дварчанін. Адмоўна гэта адраджалася інтэлігенцыяй, якая часткай засталася ў Польшчы і была ўражана, дарэчы, паўсюднай беларусізацыяй у БССР. Нязначная колькасць беларускай інтэлігенцыі, што апынулася ў межах польскай дзяржавы, перастала быць актыўнай у беларускім руху. Напрыклад, Язэп Фарботка, Уладзімір Самойла.

З другога боку, культурная дзейнасць беларусаў часта называлася польскімі ўладамі камуністычнай і гэта быў аргумент на карысць яе абмежавання, а ў лепшым выпадку — поўнага ігнаравання. А беларускамоўнаму насельніцтву «крэсав усходніх» больш блізкая была свая народная песня ці газэта ў роднай мове, чым польская культура і школа, хаця ў ёй яна бачыла магчымасць свайго жыццёвага авансу. Часам сустрэчы з беларускім словам хапала, каб стаць сведамым беларусам: «Спаткаўшыся

зь беларускай літаратурай, пазнаю, што я сын Беларускага Народу з слаўнай мінуўшчынай, які крыўдзіць імперыялістычная Масква з Варшаваю. У мае шаснаццаць год даю сабе слова, што пакуль буду жыць і магчы, буду абараняць свой слаўны гісторыяй, здольны і мірны народ ад усіх крыўдзіцеляў. Заснаваўшы KBM (Кола Вясковай Моладзі), выбіраюць мяне старшынём гэтай арганізацыі. [...] У барацьбе «Кола Вясковай Моладзі» пашырае сярод вясковага насельніцтва сьведамасьць аб Беларусі праз адыграваньне беларускіх п'есак ды выступы беларускага мяшанага хору зь беларускімі песнямі й дапамагае бараніцца ад палянізацыі беларусаў. [...] За пашырэнне беларускай сьведамасьці паміж насельніцтва мае сябры перасьцярагалі мяне, што паліцыя арыштуе, прышые лату камуніста і пашле ў канцлагер «Бяроза Картуская»¹⁵.

¹⁵ Зуй М. Мая аўтабіяграфія // Ёрш С. Вяртаньне БНП. Мн.; Слонім, 1998. С. 71–72.

Эдуард Мазько (Гродна, Беларусь)

СЛАВЯНСКАЯ ПРАБЛЕМАТЫКА НА СТАРОНКАХ ДРУКУ БЕЛАРУСКАЙ ХРЫСЦІЯНСКАЙ ДЭМАКРАТЫІ (20-30-я гг. XX ст.)

Адной з важнейшых праблем беларускай сітуацыі першай паловы XX ст. з'яўлялася ўзмацненне нацыянальнай і культурнай ідэнтыфікацыі беларусаў. На яго паспяховае вырашэнне была звернута ўвага амаль усіх тагачасных беларускіх палітычных партый, грамадскіх і культурна-асветных арганізацый. Вядучае месца сярод іх належала Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі (з 1936 г. — Беларускае Народнае Аб'яднанне) — палітычнай партыі, якая дзейнічала ў 1917–39 гг. пераважна на абшары Заходняй Беларусі. Партыя гэтая ва ўсе часы сваёй дзейнасці дэкларавала прыхільнасць да «здоравага» нацыяналізму: «Прадусім БХД ня ёсць арганізацыяй нацыяналістаў, а толькі нацыянальнай і дэмакратычнай. Наш нацыяналізм — гэта здаровая праява беларускага нацыянальнага жыцця бяз цені заборчасці»¹. Пры такой каштоўнаснай арыентацыі хадзіцы яна павінна была б разглядацца намі як арганізацыя этнацэнтральная, скіраваная выключна на свой этнас.

Аднак БХД здолела ў сваёй ідэалогіі і дзейнасці пазбегнуць такой зружанасці. З'яўляючыся пераважна заклапочанай пытаннямі выжывання і

¹ Bielaruskaja Krynica. 1928. 20 lut.

адраджэння беларускага народа, партыя разам з тым арыентавалася і на вонкавы свет. Не апошнія месца тут належала славянскай праблематыцы. Разам з тым нельга сцвярджаць, што славянскае пытанне з'яўлялася дамінуючым у ідэалогіі Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі. Яно было ўсяго неад'емнай часткай «знешняй» палітыкі партыі, адной са спробаў пошуку месца Беларусі і беларусаў у свеце. Прасачыць значэнне і спецыфіку славянскага фактару ў ідэалогіі і дзейнасці хадэцый дазваляе яе прэса.

Друк БХД быў прадстаўлены газетамі «Крыніца» (з верасня 1925 г. — «Беларуская Крыніца») (1917–37 гг.), «Wiadomości Białoruskie» (1936–39 гг.), часопісамі «Хрысціянская Думка» (1927–39 гг.), «Шлях Моладзі» (1929–39 гг.), «Самапомач» (1930–39 гг.) і «Калосьсе» (1935–39 гг.), аднаднёўкамі «Беларуская Доля» (сакавік 1937 г.) і «З беларускага палетку» (май 1937 г.). Вядучае месца ў гэтым шэрагу выданняў займала газета «Крыніца» («Беларуская Крыніца»), якая прайшла разам з партыяй складаны шлях станавлення, росквіту і разгрому хрысціянска-дэмакратычнай плыні агульнабеларускага нацыянальна-вызвольнага руху. Калі часопісы эпизадычна звярталіся да славянскай праблематыкі, дык на старонках газеты яна была прадстаўлена пастаянна.

Што паслужыла прычынай такой увагі друку БХД да славянскага пытання? На маю думку, такіх прычын тры і ўсе яны арганічна звязаны з уласнабеларускай праблематыкай.

Першая прычына палягае ў саміх задачах беларускага вызвольнага руху пачатку XX стагоддзя, канцэптуальнымі сімваламі-знакамі якога сталі паняцці «адраджэнне», «аднаўленне», «абуджэнне», «выхад са спрадвечнага мораку», «з архаікі да крытычнай культуры»². Па сутнасці гэта азначала пэўнае сацыяльнае пераўтварэнне, эвалюцыю, якая для Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі заключалася ў спадзяванні на «непазбежны рост свядомасці супольнасці, што абудзіць яе членаў ад доўгага сну і адродзіць нацыю. Пераход ад бяздомнасці да нацыянальнай дзяржаўнасці — гэта працэс самаадкрыцця і самарэалізацыі»³. Разам з тым, гэтыя спадзяванні на самаадкрыццё і самарэалізацыю беларускай нацыі вымагалі пэўнага гістарычнага абгрунтавання, прыкладу, які б мог засведчыць магчымасць выхаду «са сну да творчага жыцця». Такі прыклад шукаўся хадэцый у асяроддзі славянскіх народаў, лёс якіх быў бы падобны, альбо хаця б меў нейкія паралелі з лёсам беларусаў.

Класічным узорам нацыянальнага самаадкрыцця і самарэалізацыі для хадэкаў, як і для прадстаўнікоў іншых беларускіх палітычных партый і

² Гл. напрыклад: Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам: Даследзіны беларускага сьветагляду. Вільня, 1921; Судзіма. «Гэтым пераможаш!...»: Нарыс крытычнага аптымізму // Заходняя Беларусь. Зборнік грамадзкай мыслі, навукі, літаратуры, мастацтва Заходняй Беларусі. Вільня, 1924. С. 7–90; Станкевіч А. Хрысціянства і беларускі народ (спроба сінтэзы). Вільня, 1940.

³ Сміт Э. Нацыяналізм у дваццатым стагоддзі. Мн., 1995. С. 129.

арганізацый, быў чэшскі народ. Ператварэнне яго з амаль цалкам германізаванай этнаграфічнай масы, згодна беларускай трактоўцы, у цалкам самастойную дзяржаўную нацыю, адназначна трактавалася як карысны вопыт, які неабходна пераняць беларусам. Тут, на старонках «Беларускай Крыніцы» можна было пастаянна сустрэць чэшскую тэматыку, інфармацыю пра жыццё і падзеі ў Чэхаславакіі⁴. Увогуле, як паказвае аналіз прэсы, хадэцыя вельмі часта ідэалізавала палітычнае, сацыяльна-эканамічнае становішча ў гэтай краіне, тое, як там вырашалася праблема нацыянальных меншасцяў⁵.

Неабходна звярнуць увагу і на тую акалічнасць, што асвятляючы падзеі нацыянальнага і рэлігійнага жыцця ў Чэхаславакіі, Балгарыі, Югаславіі, друку БХД у асноўным звяртаўся да іх пазітыўных момантаў, якія б маглі служыць прыкладам для беларусаў. Так, напрыклад, паведамляючы аб прызначэнні біскупам Балгарыі святара Кірыла Куртэф які па нацыянальнасці быў балгарынам, «Беларуская Крыніца» пісала, што і беларусы змогуць дамагчыся ад Рыма беларускіх біскупаў, калі за прыкладам сваіх паўднёvasлавянскіх братоў будуць пастаянна на гэтым настойваць⁶.

Акрамя чыста палітычных і нацыянальных момантаў з жыцця славянскіх народаў, на старонках друку БХД можна сустрэць паведамленні і аб іх культурных дасягненнях. Гэтая інфармацыя таксама служыла і для прапагандысцкіх мэтай. Поруч з асвятленнем культуры чэхаў, славакаў, балгараў, сербаў, славенцаў газета апавядала і пра здабыткі прыгнечаных славянскіх народаў. Так, у № 41 «Беларускай Крыніцы» за 1927 г. быў змешчаны вялікі артыкул пра літаратуру лужыцкіх сербаў⁷.

Другой прычынай, якая надавала актуальнасць славянскай праблемацы ў друку БХД, быў папулярны ў тагачасным айчынным культурнаўстве тэзіс аб памежным стане беларускай культуры. Беларуская хадэцыя таксама яго прытрымлівалася. Згодна хадэкам, Беларусь павінна выкарыстаць такое становішча: «Беларусы мусяць рабіць якбы адноту усходняе (расейскае) і заходняе (польскае) культуры, праваслаўнае і каталіцкае веры. Гэта сынтэза якбы была за лепшых часоў Беларусі — сынтэза культур у мове Скарыны і літоўскага Статуту, сынтэза вер у Уніі»⁸. Гэты сінтэз культур з'яўляецца гістарычным пакліканнем беларускага народа, яго прызначэннем. Дзякуючы спалучэнню і замірэнню розных галінаў славянскіх культур, беларусы знойдуць сваё арганічнае месца ў свеце. Але каб паспяхова

⁴ Гл.: Krynica. 1925. 19 lip.; Bielaruskaja Krynica. 1927. 15 lip.; Bielaruskaja Krynica. 1928. 23 wieraś.; Bielaruskaja Krynica. 1934. 21 studz.; Bielaruskaja Krynica. 1936. 1 listap. і гэтак далей.

⁵ Bielaruskaja Krynica. 1926. 31 sak.

⁶ Тамсама. 1926. 24 śniec.

⁷ Тамсама. 1927. 12 кастр.

⁸ Krynica. 1917. 3 śniec.

тварыць гэты сінтэз, неабходна добра ведаць як усходнюю, так і заходнюю славянскія культуры, прапагандаваць іх дасягненні і ўказваць на неад'емныя іх рысы.

З гэтага тэзісу ўзнікала ў ідэалогіі Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі і пытанне аб магчымасці цеснага супрацоўніцтва славянаў. Найбольш выразна яно было сфармулявана ў выступленні прадстаўніка БХД Адольфа Клімовіча на Канферэнцыі культурных славянскіх працаўнікоў, якая адбылася 28 чэрвеня — 2 ліпеня 1926 г. у Празе. Адзначыўшы актуальнасць і неабходнасць такога супрацоўніцтва, дэлегат беларускай хадэцы звярнуў увагу і на тое, што кожны славянскі народ разумее яго па-свойму. Характар гэтай рознасці поглядаў залежыць ад многіх фактараў: узроўню дзяржаўнасці, культуры, сацыяльнага і эканамічнага развіцця, рэлігійнай прыналежнасці. Так, у адрозненне ад дзяржаўных народаў, якія маюць ужо пэўныя дасягненні, для народаў недзяржаўных — «незалежнасць дагэтуль зьяўляецца яшчэ толькі апошнім мэтай»⁹. Для наладжвання паўнаўартаснага супрацоўніцтва неабходна, каб дзяржаўныя славянскія народы паважалі ідэалы недзяржаўных народаў. Акрамя таго, славяне павінны звярнуць увагу на тые моманты, якія іх лучаць, а не раз'ядноўваюць. Іх супрацоўніцтва павінна будавацца на аснове культурнай прапаганды, без уплыву палітыкі і рэлігіі. Такім злучывам славянства можа выступіць: «Кірыламяфодаўская ідэя, як спадчына па вялікіх братоў сьв.св. **Кірыле і Мяфодзе**, гэтых пастацях аднолькава пачытаных, як славянамі ўсходнімі, так і заходнімі, — зьяўляецца сяньня адзінай магчымай сінтэзай славянства пасваранага рэлігійна і культурна»¹⁰.

Згодна Клімовічу, хадэцы прызнае неабходным супрацоўніцтва славянскіх народаў у сферы культуры. Для аблягчэння яго рэальнага ажыццяўлення неабходна ствараць адпаведныя міжславянскія арганізацыі. Аднак гэтыя арганізацыі павінны выключна ставіць перад сабою культурніцкія мэты, стараючыся унікнуць палітычных і рэлігійных уплываў¹¹.

Да трэцяй прычыны, якая тлумачыла прысутнасць у ідэалогіі БХД славянскай тэматыкі, неабходна, на нашу думку, аднесці пошукі рэальных саюзнікаў Беларусі, якія партыя актыўна праводзіла праз усю гісторыю сваёй дзейнасці. Такімі саюзнікамі, паводле хадэкаў, з'яўляюцца ўкраінцы і літоўцы. Ксёндз Адам Станкевіч так акрэсліваў падставовыя мэты партыі: «Вырабіць зь Беларускага народу як мага найбольш нацыянальнай сьведомасці і праз гэта адпорнасці на чужыя ўплывы, шукаючы пры гэтым дружбы прадусім у Літоўцаў і Украінцаў, як у сваіх натуральных саюзнікаў, якія так-жа больш ці менш знаходзяцца на лініі таго-ж кантрасту між Заходам і Усходам і ў якіх — трэба пры гэтым адцёміць — знаходзяцца лёгкія,

⁹ Biełaruskaja Krynica. 1926. 11 lip.

¹⁰ Тамсама.

¹¹ Тамсама.

якімі Беларусь можа дыхаць: Балтык і Чорнае мора»¹². Трэба адзначыць, што гэта былі не проста тэарэтычныя выкладкі. БХД актыўна супрацоўнічала з украінскімі нацыянальна-дэмакратычнымі партыямі і арганізацыямі. Асабліва інтэнсіўнымі гэтыя кантакты былі пад час выбараў у Сойм і Сенат міжваеннай Польшчы ў 1922, 1927 і 1931 гг. Даволі цеснае супрацоўніцтва было наладжана паміж БХД і УНДА¹³. Друк хадэцыі пастаянна асвятляў жыццё ўкраінцаў у Польшчы, СССР, Чэхаславакіі, Венгрыі, на эміграцыі. На старонках «Беларускай Крыніцы», «Хрысьціянскай Думкі», «Шляху Моладзі» пастаянна змяшчаліся рубрыкі «З украінскага жыцця». У 1936 г. «Беларуская Крыніца» апублікавала шэраг артыкулаў Станіслава Грынкевіча пад агульнай назвай «У братоў Украінцаў» пра украінскі нацыянальна-вызвольны рух у межах міжваеннай Польшчы¹⁴. Фактычна стараннямі хадэцыі ў заходнебеларускім грамадстве ствараўся пазітыўны стэрэатып украінца як брата беларуса.

Зусім у іншым кантэксце падавалася польская і руская тэматыка. Калі жыццё іншых славянскіх народаў друк БХД імкнуўся паказаць рознабакова, дык у дадзеным выпадку дамінавала палітычная праблематыка. Тлумачылася гэта тым, што ва ўмовах Заходняй Беларусі не адбыўся беларуска-польскі культурніцкі дыялог. Асноўныя польскія тэмы, да якіх звярталася хадэцыя ў сваёй перыёдыцы, былі: палітычная хроніка, сацыяльна-эканамічная і культурная палітыка Польшчы, адносіны польскага ўраду і мясцовай адміністрацыі да беларусаў, іншых нацыянальных меншасцяў. Асобнае месца займалі артыкулы аб магчымасці польска-беларускага супрацоўніцтва. Шанцы апошняга ацэньваліся вельмі крытычна. БХД не бачыла ў польскім палітычным лагеры 1920-х – сярэдзіны 1930-х гг. сваіх магчымых саюзнікаў: «Ведамая справа, што аніякая польская палітычная партыя ня мае пазытыўнай праграмы адносна беларускай справы. Ні адна зь іх дагэтуль не сказала, як яна думае развязаць беларускае пытаньне ў Польшчы. Такой праграмы ня маюць ані ППС, ані Эндэцыя, ані Санацыя.

Затое ўсе гэтыя польскія палітычныя групы адносна Беларусаў маюць праграму нэгатыўную, гэта знача — усе яны беларускай справы баяцца, як такую яе абмінаюць і ўсе згодна, хоць крыху розна — асабліва як даходзяць да ўлады — стараюцца прадусім справу гэту зацьміць, заглушыць, спыніць урэшце»¹⁵.

У другой палове 1930 х гг. друк БНА пачаў на сваіх старонках прапагандаваць ідэю супрацоўніцтва паміж беларускімі дэмакратычнымі і польскімі левымі партыямі, ППС і *Stronnictwem Ludowym* (Народным

¹² Stankiewicz A. Białoruski Chryścijański Ruch. Wilnia, 1939. S. 238–239.

¹³ Białorusini // Sprawy Narodowościowe. 1925. Nr 5. S. 462–465.

¹⁴ Гл. напрыклад: Беларуская Крыніца. 1936. 1 лістап.

¹⁵ Тамсама. 1932. 18 снеж.

Аб'яднаннем)¹⁶. Аднак магчымасць такога супрацоўніцтва ставілася ў залежнасць ад прызнання польскай апазіцыяй нацыянальных правоў беларускага народа.

Што тычыцца рускай тэматыкі, дык яна на старонках друку БХД не разглядалася ў рэчышчы славянскай праблематыкі. Тут адназначна дамінаваў палітычны элемент. Хадэцыя, асабліва ў канцы 1920-х – 1930-х гг., негатыўна ставілася да нацыянальнай палітыкі бальшавікоў. Падзеі ў БССР трактаваліся ёю як брутальная праява вядомага расійскага шавінізму ў новым, класавым абліччы, скіраваная на маральнае і фізічнае знішчэнне беларусаў як адметнага этнасу¹⁷. Зразумела, што тут не магло быць і гаворкі пра нейкае культурніцкае супрацоўніцтва.

Такім чынам, можна сцвярджаць, што славянская праблематыка займала пэўнае месца ў ідэалогіі і дзейнасці Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі (Беларускага Народнага Аб'яднання). Яе тагачасная актуальнасць тлумачыцца пошукамі пазітыўных прыкладаў нацыянальнага станаўлення славянскіх народаў і дзяржаваў, разуменнем «памежнага» стану Беларусі паміж славянскім Усходам і славянскім Захадам, актыўным супрацоўніцтвам з украінскім нацыянальна-вызвольным рухам, геапалітычнымі рэаліямі Заходняй Беларусі ў 20–30 г. XX ст.

¹⁶ Гл.: Беларуская Доля. 1937. сак.; Chryścijanskaja Dumka. 1938. Nr 10.

¹⁷ Беларуская Крыніца. 1934. 21 студз.

Аркадзь Бабко (Салігорск, Беларусь)

ЭЛЕМЕНТЫ СКЕПТЫЦЫЗМУ Ў МЕНТАЛІТЭЦЕ БЕЛАРУСАЎ:

Праблема ўплыву на вырашэнне міжнацыянальных і міжканфесійных супярэчнасцей

Талерантнасць беларусаў у дачыненні да прадстаўнікоў іншых народаў і да іншаверцаў яскрава засведчыла гісторыя¹. У міжнацыянальных і міжканфесійных стасунках на сучасным этапе свайго развіцця беларускі народ таксама імкнецца памяркоўна, уважана падыходзіць да адпаведных праблем і выяўляе прыхільнасць да дыялогу ў іх вырашэнні. Адсутнасць у Беларусі сур'ёзных міжнацыянальных і міжканфесійных канфліктаў, шматлікія праявы сапраўды «дыялагічнага» характару

¹ Гл.: Ермаловіч М. І. Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд. Мн., 1994. С. 27–29.

дачыненняў паміж прадстаўнікамі розных нацыянальнасцяў і веравызнанняў пацвярджаюць гэты тэзіс. Каб прывесці прыклад такіх праяваў, згадаю дзейнасць Міжканфесійнай групы ў рамках СП «Менскі міжнародны адукацыйны цэнтр». Гэтая група паўстала «дзякуючы зацікаўленаму ўдзелу ў ёй прадстаўнікоў розных канфесій»², як давёў у інтэрв'ю газеце «Звязда» дырэктар дадзенага беларуска-нямецкага прадпрыемства з нямецкага боку доктар Клаус Баер.

А што тычыцца тых адмоўных з'яў нашай рэчаіснасці, калі перад намі паўстае ваяўнічы расізм і антысемітызм, то неабходна падкрэсліць іх «экспартаваны» характар. Гэта не значыць, аднак, што мы не нясём адказнасці перад навакольным светам і перад нашчадкамі за тое, што такога кшталту рэчы сталіся магчымымі на нашай зямлі.

Уласцівыя беларускаму народу талерантнасць і прыхільнасць да дыялогу ў дачыненнях з іншымі народамі з'яўляецца ягоным вялікім духоўным набыткам. Прыхільнасць да дыялогу ёсць прыхільнасцю да праўды, бо праўда мае дыялагічны характар (удала распавёў пра гэта ў сваёй кніжцы «Праблемы паэтыкі Дастаеўскага» М. М. Бахцін³). І мне падаецца надзвычай красамоўным той факт, што падставаю для згаданых развагаў сталася менавіта творчасць Дастаеўскага. Бо калі М. М. Бахцін і іншыя даследчыкі ў дачыненні да апошняга адзначаюць ягоны шматгалосы, «паліфанічны» характар, падкрэсліваючы паўнаўдаснаванасць кожнага з галасоў, што чуюцца ў раманах пісьменніка, і іхнюю неабходнасць для дыялогу альбо палілогу, што разгортваецца там, іхнюю скіраванасць на гэты дыялог, дык яны спатыкаюцца тым самым з праявамі беларускага паходжання вялікага раманіста, з адбіткам беларускай ментальнасці ў ягоных творах. І як не згадаць тут Вацлава Ластоўскага, які даводзіў нам: «...Крыўскі народ ведае, што абодва яны (Міцкевіч і Дастаеўскі. — А. Б.) цела ад цела і кроў ад крыві яго, і абодвух — і Дастаеўскага і Міцкевіча — залічае да свайго алімпі»⁴. Талерантнае і паважлівае стаўленне да іншых культур з'яўляецца падставаю для аб'ектыўнага падыходу да іх і ўмоваю ўзбагачэння — праз дыялог з імі — сваёй уласнай культуры. Таму задача кожнага пакалення беларусаў — захаванне дадзенага набытку. А дзеля гэтага важна даследаваць падставовыя моманты, карані згаданай рысы ў характары нашага народа.

Я думаю, што з гледзішча ўласцівага беларусам спосабу ўспрымаць і асэнсоўваць навакольны свет і сваё месца ў ім іхняя скіраванасць на дыялагічныя формы зносінаў з іншымі людзьмі істотным чынам дэтэрмінуецца элементамі скептыцызму, наяўнымі ў іхнім менталітэце.

² Звязда. 2000. 28 кастр.

³ Гл.: Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. М., 1979.

⁴ Ластоўскі В. Тодар Дастаеўскі і Адам Міцкевіч — сыны крывіцкага народнага генія // Ластоўскі В. Выбр. тв. Мн., 1995. С. 395.

Скептыцызм як сумнеў у абсалютнай праўдзівасці ўсялякага выказвання, як адмова ад катэгарычнага, завершанага сцвярджэння стварае надзвычай спрыяльную духоўную атмасферу для дыялогу культур.

Калі браць філасофскі бок праблемы, дык мне надзвычай імпануе інтэрпрэтацыя скептыцызму, развітая ў творах Г. Гегеля⁵. Вялікі нямецкі мысліцель разглядае дадзеныя філасофскія кірунак у сувязі з дыялектычным, скіраваным на супярэчлівы, зменлівы бок быцця, стылем мыслення, які, паводле Гегеля, з'яўляецца неабходным узроўнем складанай сістэмы філасофскага мыслення наогул.

Цікавыя і рэlevantныя для разгляду дадзенага пытання выказванні мы знаходзім і ў Э. Фрома. Ён зыходзіць у сваіх разважаннях з наяўнасці двух фундаментальных лагічных сістэм: логікі Арыстоцеля і парадаксальнай логікі. Калі паслядоўнае ўжыванне распрацаванай Арыстоцелем і ўспрынятай Заходнім грамадствам фармальнай логікі заканамерна вядзе да поспехаў у навуцы і да хуткага тэхналагічнага прагрэсу, дык логіка, што зыходзіць з праўдзівасці парадаксальных канструкцый мыслення, мае сваім наступствам талерантнае стаўленне да іншых⁶. Мажліва, згаданыя ідэі Фрома небяспрэчныя, але апошні момант падаецца мне слухным і цікавым, бо я мяркую, што логіка скептыцызму, узведзеная на падставе парадаксальнага, дыялектычнага прынцыпу, сапраўды ёсць логікай талерантнасці.

Заканамерна паўстае пытанне, якія фактары паспрыялі развіццю скептычнага мыслення ў беларусаў. Тут шмат што адыграла сваю ролю — і найперш трагічныя гістарычныя ўплывы, праз якія прайшоў наш народ: разбуральныя, пакутлівыя войны, страта незалежнасці, няўдачы ў спробах зноў здабыць яе. З іншага боку, да фармавання згаданай рысы ў светапоглядзе нашай нацыі, у нашай нацыянальнай культуры спрычынілася іхняе сялянскае паходжанне⁷. Бо, як даводзіць Гегель, філасофія скептыцызму ёсць сялянскай філасофіяй: сяляне ведаюць акалічныя рэчы ў іхняй мінучасці, канцовасці⁸.

І ў тэарэтычным, і ў практычным плане надзвычай важна ўсебакова даследаваць і адэкватна ацаніць элементы скептыцызму ў самасвядомасці беларусаў. На першы погляд яны здаюцца адно праявамі зняважанай, пагарджанай душы. Асабліва спрыяе такому ўяўленню супастаўленне нашага шмат у чым скептычнага самапачування з упэўненым і нават самаўпэўненым бачаннем сябе і свайго месца ў свеце, уласцівым суседняму народу, якога часта спрабавалі падаць нам у якасці старэйшага брата.

⁵ Гл.: Hegel g. w. f. Jenaer Schriften. Berlin, 1972. S. 238–336.

⁶ Fromm E. Gesamtausgabe. Bd. 9. Sozialistischer Humanismus und Humanistische Ethik. Stuttgart, 1981. S. 483–487.

⁷ Гл.: Каваленка В. Вяртанне нацыянальнай ідэі // Звязда. 1993. 26 лістап.

⁸ Гл.: Hegel g. w. f. Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. Stuttgart, 1928. Bd. 2. S. 558.

Згадаем, да прыкладу, якімі бачаць сябе і свае народы наш і суседні паэт.

«Кожны край мае тых, што апяваюць,
Чым ёсць для народа ўпадак і хвала,
А беларусы нікога ж не маюць.
Няхай жа хоць будзе Янка Купала»⁹

— з болей у сэрцы піша наш пясьняр. А вось радкі паэта, які належыць суседняму народу:

«Сабе я помнік сам узвёў нерукатворны,
Людская сцэжка да яго не зарасце,
Ён над стаўпом Александрыйскім непакорна,
Як покліч неба, узляцеў».¹⁰

Калі наш пясьняр імкнецца захінуць сабою, сваімі словамі «дурнога мужыка», захінуць ад пагарды і здзеку, дык у якасці галоўнай задачы другога паэта паўстае мастацкае асэнсаванне пэўных гістарычных здзяйсненняў ягонага народа:

«...У нябыт звалілі
Мы распрасцеры па-над царствамі кумір,
Сваёй крывёю аплацілі
Еўропы гонар, вольнасць мір».¹¹

Трэба адзначыць, што скепсіс у ацэнцы сваіх дасягненняў, узроўню свайго развіцця і сапраўды можа пераўтварыцца ў пачуццё ўніжанасці, у самабічаванне. Але тое, як ён выяўляецца ў свядомых прадстаўнікоў беларускага народа, не ёсць самапрыніжэннем, але падставай да самаўдасканалення, для духоўнай працы, а таксама для паважлівых адносінаў да іншых народаў і культур. Такую ж функцыю — падштурхнуць да дзеяння, нясе ў сабе і мастацкае адлюстраванне скептычных момантаў у нашай ментальнасці, якое паўстае ў беларускіх класікаў у наўмысна заостранай форме — каб нам пачувалася няўтульна, каб карцела змагацца.

Іншая рэч — узровень масавай свядомасці, у пэўных сегментах якой скепсіс з лёгкасцю перарастае ў нігілістычнае альбо абыхакавае стаўленне да свайго, уласнага, да таго, што заўсёды мусіць быць інтымна блізкім. Удачыненні да гэткага кшталту скептыцызму неабходна заняць самую прынцыповую пазіцыю. Мы павінны нястомна даводзіць нашаму народу, што абыхакаваць ці нават нігілізм адносна такіх каштоўнасцей, як незаможнасць, мова, уласны гістарычны вопыт, ёсць здрадай уласнай існасці,

⁹ Купала Я. Я не паэта // Поўны зб. тв. Т. 1. С. 170.

¹⁰ Пушкін А. С. Выбр. тв. Мн., 1999. С. 121.

¹¹ Тамсама. С. 99.

зрадай памяці продкаў і што зусім не дыялог культур' вынікае з такога скепсісу, але чужы маналог.

Такім чынам, адметнасцю ўласцівага беларусам скептыцызму з'яўляецца ягоны самакрытычны характар. На першы погляд, гэта падаецца не лепшай зыходнай пазіцыяй у вялікім дыялогу культур, хаця і спрыяе талерантным адносінам да іншых. Але, насамрэч, прайшоўшы суровую школу крытычнага самааналізу, скептычна-крытычнай самаацэнкі, беларускі народ цалкам падрыхтаваны да актыўнага ўдзелу ў згаданым дыялогу. А талерантнасць, прыхільна-крытычнае стаўленне да іншых робяць гэты ўдзел у вышэйшай ступені шляхетным. І не таму трэба, значыцца баяцца слоў: я сумняюся, бо дзе сумнеў — там пачатак дзейнасці, чыну, духоўнай працы.

Я думаю, што ў ходзе гэтае працы свядомыя прадстаўнікі беларускага народа здолеюць захаваць здаровы скепсіс у сваім мысленні, што ў гэтым працэсе не страціцца талерантнае стаўленне да іншых, зрабіўшыся, магчыма, больш крытычным, што скептыцызм беларуса будзе адмаўляцца ды адначасова сцвярджацца той працаю, каб яна была заўжды запатрабаванай і каб мы сапраўды ніколі не ўмёрлі.

Анатоль Астапенка (Мінск)

БЕЛАРУСКІ НАЦЫЯНАЛІЗМ У КАНТЭКСЦЕ ЕЎРАПЕЙСКОЙ ЦЫВІЛІЗАЦЫІ

На фоне татальнага нацыянальнага нігілізму, які ўласцівы цяперашняй Беларусі, і нізкай нацыянальнай свядомасці беларусаў гаварыць пра беларускі нацыяналізм, на першы погляд, не выпадае. Аднак ён існуе і гэта становіцца зразумелым, калі дастаткова пільна ўнікнуць у самую сутнасць нацыяналізму.

Найбольш аптымальны погляд на нацыяналізм ляжыць у спалучэнні ідэй, вырацаваных еўрапейскімі вучонымі, і падыходаў рускіх рэлігійных філосафаў, якія ўзводзілі хрысціянскую любоў у ранг палітычнага прынцыпу.

Мы вылучаем наступныя кампаненты нацыяналізму: любоў да свайго народа; любоў да свайго краю; гордасць за гісторыю свайго народа; павага і адчуванне адметнасці і непаўторнасці сваёй мовы; любоў да сваёй Айчыны ці патрыятызм; вера ў Богае прызначэнне свайго народа; боль за няўдачы свайго народа і радасць за яго поспехі.

Сярод еўрапейскіх тыпаў нацыяналізму, якія ўласцівыя і беларускаму народу, вылучаюцца два: культурны і палітычны. Культурны нацыяналізм

імкнецца да захавання культурнай нацыянальнай спадчыны, «адказны» за стварэнне нацыянальнай літаратурнай мовы, абпіраецца на сваю гісторыю і традыцыі. Адна з галоўных задач такога нацыяналізму — абараніць нацыю ад асіміляцыі яе іншымі нацыямі. Апошняя вельмі актуальна для малых народаў, якія працяглы час жывуць разам з пануючай нацыяй у адной дзяржаве. Гэта тыпова, напрыклад, для шматлікіх народнасцей, што існавалі ў складзе СССР, у тым ліку і Беларусі. Палітычны нацыяналізм ставіць сваёй першаснай мэтай стварэнне незалежнай дзяржавы на падставе агульнанацыянальнага адзінства. Па часу свайго ўзнікнення палітычны нацыяналізм — гэта самая ранняя форма нацыяналізму. Першымі сапраўднымі нацыямі-дзяржавамі сталі Англія і Францыя, Германія і Італія, якія сфармаваліся ў XIX ст. праз аб'яднанне шматлікіх раздробленых княстваў, і сталі дзяржавамі дзякуючы менавіта палітычнаму нацыяналізму, а не культурнаму.

Культурны і палітычны нацыяналізм з'яўляюцца двума бакамі адной з'явы — нацыяналізму ў яго поўным аб'ёме. Яны адзіныя ў сваёй антыпатыі да бюракратычнай дзяржавы і іх ідэал — грамадзянскі дзяржаўны лад для адукаваных грамадзян, аб'яднаных агульнымі законамі, якія забяспечваюць правы грамадзян¹. К. Леонцёў бачыў у палітычным нацыяналізме адваротны бок медаля — за імкненнем да еўрапейскага стандарту нацыі-дзяржавы хаваецца небяспека дэвальвацыі нацыянальнай самабытнасці. Гэты працэс звязаны з модным у сярэдзіне XIX ст. ліберальным накірункам развіцця грамадства. І сапраўды, лібералізм сцвярджае эгалітарнае грамадства і эгалітарны нацыяналізм, якому аб'ява нацыянальная адметнасць народа.

У сувязі з еўрапейскім аб'яднаўчым працэсам К. Леонцёў перасцяргаў і ад пагубнай ідэі панславізму, быў праціўнікам палітычнага панславізму: «Я нападаю на ідэалы ўсеславянскага аб'яднання, калі б гэта ні было і ў што б там ні стала: я лічу гэты апошні чыста палітычны ідэал (панславізму) для першага (для ідэала самабытнасці духоўна-культурнай) вельмі небяспечным ужо па аднаму таму, што большасць адукаваных *не рускіх славян* надта звывклася з еўрапейскімі формамі свабоды і роўнасці»².

Шлях славянскага аб'яднання азначае для Беларусі нацыянальна-культурную пагібель, поўную асіміляцыю з пануючай нацыяй — рускай. Здзіўляе такое імкненне адраджыць аджыўшую яшчэ ў мінулым стагоддзі ідэю славянскага аб'яднання. Гэта ж зусім не тое, што Еўрапейскі Саюз — аб'яднанне развітых нацый-дзяржаў на падставе раўнапраўя і незалежнасці. XX ст. вылучыла на перадні план асноўны працэс: фармаванне нацый — утварэнне незалежных дзяржаў і трыумф ідэалогіі нацыяналізму. Пакуль

¹ The Dynamics of Cultural Nationalism. London, 1987. P. 12–19.

² Леонтьев К. Письма к Владимиру Соловьёву. О национализме политическом и культурном // Леонтьев К. Избранное. М., 1993. С. 351.

такі працэс не скончыўся, гаварыць аб нейкіх аб'яднаўчых дзеяннях проста рана. Магчыма, ХХІ ст. стане эпохай стварэння аб'яднанняў дзяржаў, якія блізкія па гістарычных шляхах, культуры і агульнасці эканамічных інтарэсаў. Але ўсё гэта будзе толькі пасля завяршэння нацыянальнага фарміравання. І не абавязкова ствараць аб'яднанне па «племянной» прыкмеце, напрыклад, саюз усходніх славян. Можна быць больш выгадным, скажам, саюз Беларусі не толькі з Расіяй, а з Літвой (як гэта было ў ВКЛ) ці Польшчай.

Праславутая беларуская талерантнасць на практыцы азначае толькі тое, што на Беларусі аднолькава добра пачуваюць і каўказцы, і таджыкі, і афганцы, і інш. У параўнанні з перадавымі краінамі Захаду, дзе ўсю некваліфікаваную працу выконваюць некарэнныя жыхары (часцей за ўсё выхадцы з Афрыкі, Блізкага Усходу), на Беларусі атрымліваецца ўсё наадварот: тыя ж самыя прышлыя негры пачуваюць сябе панамі. Вось гэта і завецца талерантнасцю? Не, гэта звычайная адсутнасць элементарнай чалавечай годнасці, што ідзе ад поўнага нацыянальнага нігілізму. Намі прааналізаваны розныя аспекты праблемы талерантнасці на Беларусі — як у гістарычным плане, так і ў сацыяльным, псіхалагічным і палітычным, і зроблены вывад: талерантнасці як асобай рысы беларусаў не існуе³.

Чаму ж мы, тым не менш, узгадваем беларускі нацыяналізм? На нашу думку, хаця нацыяналізм у Беларусі не сфармаваўся як дзяржаўная ідэалогія, як масавая свядомасць народа, ён мае перспектывы стаць такім у недалёкай будучыні. У канцы ХХ ст. мы, беларусы, жывем як бы не ў тым часе — нібы на некалькі стагоддзяў назад. Прыкладна, як французы ў канцы ХVІІІ ст., ці чэхі на пачатку ХХ ст. У наш час — эпоху развітых нацыянальных дзяржаў — беларусы з'яўляюцца адным з нямногіх у свеце народаў, нацыянальная ідэнтыфікацыя якіх яшчэ цалкам не сфармавалася. Асноўныя прыкметы нацыі: агульнасць мовы, тэрыторыі і нацыянальнай дзяржавы у нас выглядаюць, мякка кажучы, не зусім лепшым чынам. І нездарма пра беларусаў доўгі час гаварылі як пра этнас, а не нацыю.

Прычына такой з'явы нам бачыцца ў наступным:

а) замена веры продкаў (праваслаўя) чужой, заходняй — спачатку каталіцызмам, а потым больш завуаліраванай яго формай — грэка-каталіцызмам (уніяцтвам). Зразумела, што цяпер нельга ставіць пытанне толькі аб праваслаўі, як канфесіі выключна беларускай. Па меншай меры яшчэ дзве канфесіі шырока распаўсюджаны на сённяшні час у Беларусі — гэта каталіцызм і пратэстанцтва;

б) адток у ХVІІ–ХVІІІ ст. найбольш актыўных і разумных людзей у Расію і паўднёвае казачтва па прычыне рэлігійнага і палітычнага пераследу.

Аднак, нягледзячы на такую кволую нацыянальную свядомасць, к моманту рэвалюцыі 1917 года ў беларусаў была створана свая пісьменнасць,

³ Астапенка А. Талерантнасць беларусаў: міф ці рэальнасць? // Маладосць. 1994. № 9. С. 201–211.

прычым на аснове двух алфавітаў — лацінкі і кірыліцы, выпускалася свая газета — «Наша ніва», былі свае нацыянальныя паэты і пісьменнікі (Цётка, Я. Колас, Я. Купала, М. Багдановіч, Ядвігін Ш. і іншыя).

Гэты перыяд нацыянальнага адраджэння (з 1861 г. па 1917 г.) ёсць **першая хваля** нацыянальнага адраджэння, дакладней — фармавання беларускай нацыі. Перыяд ВКЛ намі не разглядаецца па прычыне таго, што ў тых часы ўвогуле яшчэ не пачаўся працэс фармавання нацый у сучасным разуменні. Перыяд ВКЛ (з XIII да XVI ст.) — гэта па нашай класіфікацыі перыяд падзелу людзей па веравызнаннях (формы монатэізму)⁴ ці, па класіфікацыі Э. Гелнера, — аграрны перыяд (пераднацыянальны).

Характэрна, што ў праграме Беларускай Сацыялістычнай Грамады (БСГ) 1917 г. (аўтар Алесь Гарун) упершыню была выказана думка аб аўтаноміі Беларусі ў межах Расіі. На той час гэта было вельмі рэвалюцыйнае меркаванне. Апошнія становішча зразумелым, калі ўсвядоміць наступную схему фармавання нацыі-дзяржавы: кожная нацыя, якая суіснуе з дамінуючай нацыяй у адной дзяржаве, для дасягнення дзяржаўнай незалежнасці павінна прайсці шлях з трох фаз — супольнае жыццё малой нацыі з вялікай у адной дзяржаве (беларусаў-тутэйшых з рускімі); дасягненне аўтаноміі ў рамках адной дзяржавы. Фактычна БССР у складзе СССР можна лічыць у нейкай ступені аўтаномнай рэспублікай. Аднак гэтая аўтаномія вельмі ўмоўная, бо ў таталітарнай дзяржаве, якой быў СССР, ні аб якіх свабодах не магло і быць гаворкі; барацьба за незалежнасць і як вынік — здабыццё яе.

Беларусь, абыходзячы другую з адзначаных стадый, 25 сакавіка 1918 г. стала незалежнай дзяржавай — БНР, а яе заступніца БССР з 1 студзеня 1919 г. «раўнапраўнай» рэспублікай у складзе СССР. На самой справе БССР не мела нават сапраўднай аўтаноміі. Адзінае, што можна адзначыць — пэўную культурную самастойнасць Беларусі.

Другая хваля нацыянальнага адраджэння: 1918–29 гг. (БССР), 1921–39 гг. (Заходняя Беларусь). Гэты перыяд можна назваць перыядам найбольш плённага развіцця беларускай нацыі. За досыць кароткі час у галіне беларусізацыі было зроблена больш, чым за ўсё мінулае стагоддзе. Выйшлі першыя беларускія слоўнікі: у 1926 г. у Мінску выйшаў беларуска-расійскі слоўнік, складзены М. Байковым і С. Некрашэвічам; у 1924 г. у Коўна выйшаў расійска-беларускі слоўнік В. Ластоўскага; надрукаваны таксама галіновыя слоўнікі па фізіцы, хіміі і іншых навук. Навукова-даследчае жыццё віравала ў асяроддзі першай беларускай навуковай установы Інбелкульту — папярэдніка Беларускай Акадэміі навук. Расквітнела беларуская проза і паэзія. Сфармавалася нацыянальнае тэатральнае мастацтва і народная творчасць. Ёсць усе падставы сцвярджаць, што менавіта да 1929 г. на Беларусі сфармавалася беларуская нацыя. З’явіліся і першыя тэарэтычныя працы,

⁴ Астапенка А. Пралегомены да ўсякай будучай тэорыі нацыяналізму // Маладосць. 1997. № 4. С. 173–190.

прысвечаныя беларускай праблеме. Асабліва трэба адзначыць ксяндза Адама Станкевіча, якім былі, па-сутнасці, закладзены асновы беларускага нацыяналізму. З прыходам да ўлады Сталіна беларусізацыя ў БССР была спыненая, а яе творцы былі аб'яўлены «нацдэмамі» — ворагамі народа і да пачатку другой сусветнай вайны ў сваёй большасці былі фізічна знішчаны.

Другая сусветная вайна парадзіла новую — **трэцюю хвалю** беларускага адраджэння, хаця ў традыцыйнай савецкай гістарыяграфіі беларускія нацыянальныя арганізацыі, што існавалі ў часы нямецкай акупацыі, лічацца калабаранцкімі, здрадніцкімі. На самой жа справе не ўсё так было адназначна негатывным, як гэта выстаўлялася савецкімі гісторыкамі да нядаўняга часу.

Ужо ў 1941 г. была створана Беларуская нацыянальная Самапомач, затым узнік Саюз беларускай моладзі (СБМ), арганізавана Беларуская незалежніцкая партыя (БНП) і паўстала Беларуская аўтакефальная царква. У 1942 г. на тэрыторыі акупаванай Беларусі быў арганізаваны шырокі нацыянальны рух — Беларуская Цэнтральная Рада (БЦР) на чале з Р. Астроўскім. Былі адкрыты беларускія школы, народныя бібліятэкі, адноўлена праца Мінскага Беларускага тэатру. Беларускімі кампазітарамі было напісана звыш 60 музычных твораў, сярод якіх балет кампазітара А. Туранкова «У лясным пушчары», оперэта М. Шчаглова на лібрэта Н. Арсеньевай «З выраю»; выдадзены зборнікі вершаў Н. Арсеньевай, Тодара Лебеды, Л. Случаніна. Кульмінацыяй дзейнасці БЦР стаў II Усебеларускі Кангрэс, што прайшоў у Мінску 27 чэрвеня 1944 г. Хаця кангрэс праходзіў у акупаваным Мінску, ён меў надзвычай вялікае прадстаўніцтва — дэлегаты былі ад усіх этнаграфічна беларускіх мясцін колькасцю 1039 асобаў⁵.

На момант гарбачоўскай перабудовы — а менавіта з гэтых часоў пачынаецца новы гістарычны працэс у СССР — Беларусь падыйшла амаль абезгалоўленай, не маючай моцнай нацыянальна свядомай інтэлігенцыі, не маючай усведамлення сябе як нацыя і дзяржава. Дзве хвалі масавага тэрору — рэпрэсіі 1930-х гадоў і пераслед «нацыяналістаў» пасля 1944 г. далі сваім сумным вынікам татальную дэнацыяналізацыю.

З прыходам гарбачоўскай перабудовы пачаўся і рух за нацыянальныя адраджэнне малых і вялікіх нацый савецкай імперыі, які скончыўся яе развалам ў 1991 годзе. Не абмінуў гэты рух і Беларусь. У 1988 г. паўстаў Беларускі народны фронт, які паставіў сваёй мэтай дэмакратызацыю грамадства і нацыянальныя адраджэнне. У 1990 г. быў прыняты Закон аб мовах, згодна якому беларуская мова становілася адзінай дзяржаўнай мовай. Пасля абвяшчэння Рэспублікі Беларусь была прынята нацыянальная сімволіка — герб «Пагоня» і бел-чырвона-белы сцяг. Пачалася **чацвёртая хваля** нацыянальнага адраджэння, якая доўжылася з 1988 па 1996 г. — год рэферэндуму, пасля якога пачаўся наступ на ўсё беларускае і, у першую чаргу,

⁵ Другі Усебеларускі Кангрэс. Матэрыялы. Мюнхен, 1954.

на родную мову. Усё ж за гэты кароткі прамежак часу было зроблена вельмі шмат. Адкрываліся беларускія класы і школы, няўхільна беларусізавалася вышэйшая школа, упершыню адкрыта друкаваліся творы нацыянал-дэмакратыі часоў культуры асобы, тых, хто доўгі час насіў ярлык «ворага народа».

У 1991 г. — годзе абвяшчэння суверэнітэту шэрагам постсавецкіх рэспублік, Беларусь была, відавочна, адзінай з іх, якая не была гатова да дзяржаўнай незалежнасці. Калі ў жыхароў Прыбалтыкі ідэя сваёй дзяржавы жыла на ўзроўні самага занядбалага абывацеля, то для беларусаў яна была незразумелай і асацыяравалася хутчэй з даўнімі, але не забытымі гулажскімі лагерамі.

Зыходзячы з прыведзенай вышэй канцэпцыі ўтварэння нацыі-дзяржавы, кожная нацыя павінна заявляць свой суверэнітэт, перад гэтым прайсці шлях аўтаноміі і вельмі захацець незалежнасці. Так было ва ўсіх рэспубліках былога СССР, акрамя Беларусі. Працэс утварэння нацыі-дзяржаў, які пачаўся для большасці народаў, як мы вышэй адзначалі, яшчэ ў XIX ст., дасягнуў кульмінацыі ў канцы XX ст. Ідэалогія нацыяналізму запанавала паўсюдна. Але ў Беларусі гэтая ідэалогія не стала масавай.

Напачатку, у 1988 г., ідэі дэмакратыі і нацыянальнага адраджэння крочылі побач. Недахоп таго і другога ў грамадстве, шматгадовая адсутнасць свабоды слова і друку, ганебны стан беларускай мовы і нацыянальнай культуры нечакана, пасля 30 кастрычніка 1988 г. — часу правядзення знакамітых «Дзядоў» — скончыліся ўзнікненнем шырокага руху за дэмакратыю: Беларускага народнага фронту (БНФ). БНФ з самага пачатку аказаўся на вяршыні палітычных працэсаў у Беларусі і задаваў пэўны тон у яе дзяржаўнай палітыцы, карыстаючыся ў вялікай ступені разгубленасцю камуністаў і працэсам распаду СССР. Аднак, з 1995 г., пацярпеўшы паразу на выбарах у Вярхоўны Савет, роля і аўтарытэт БНФ у грамадстве пачалі імкліва падаць.

З 1996 г. пачаўся новы перыяд у нацыянальнай палітыцы на Беларусі. Былі знішчаны галоўныя набыткі маладой Рэспублікі Беларусь: бел-чырвона-белы сцяг і герб «Пагоня». Было ўведзена двухмоўе — дзяржаўнасць рускай і беларускай моў, што фактычна азначала выпяцненне беларускай мовы рускай. Наступіўшая пасля ўвядзення двухмоўя русіфікацыя дасягнула на Беларусі небывалых маштабаў і як нідзе на прасторы былога СССР, дала рэальныя вынікі. Усе набыткі чацвёртай хвалі нацыянальнага адраджэння былі растаптаны і ў культурна-нацыянальным адраджэнні Беларусь была адкінута на дзесяць год назад, прычым працэс вынішчэння ўсяго нацыянальнага імкліва працягваецца.

Курс знешняй і ўнутранай палітыкі Беларусі вызначаюць дзве процілеглыя пазіцыі: дзяржаўная і апазіцыйная. Афіцыйная дзяржаўная пазіцыя накіравана на аб'яднанне з Расіяй і ліквідацыю дзяржаўнасці Беларусі. Да палітычных партый і грамадскіх арганізацый, якія падтрымліваюць такі курс, адносяцца арганізацыі пракамуністычнай і прарасійскай арыентацыі.

Гэта Камуністычная партыя Беларусі, Сацыял-дэмакратычная партыя народнай згоды, Аграрная партыя і некаторыя іншыя менш вядомыя партыі, якія заўжды не прызнавалі Беларусь як незалежную дзяржаву, выступалі за адраджэнне СССР і пагарджалі беларускай мовай.

Апазіцыйныя структуры — партыі, няўрадавыя грамадскія арганізацыі, незалежныя прафсаюзы і іншыя, якія не падтрымліваюць афіцыйны курс на аб'яднанне з Расіяй, адстойваюць незалежную Беларусь. У склад апазіцыі ўваходзіць, у першую чаргу, Беларускі народны фронт як найбольш масавая арганізацыя, якая мае густую сетку сваіх суполак па ўсёй Беларусі. Да іншых адносна моцных апазіцыйных партый, маючых нейкую вагу ў палітычных працэсах на Беларусі, адносяцца Аб'яднаная грамадзянская партыя (АГП), Беларуская сацыял-дэмакратычная Грамада (БСДГ), Беларуская сацыял-дэмакратычная партыя (Народная грамада). Гэтыя пяць партый разам з больш дробнымі партыямі: Беларускай нацыянальнай партыяй (БНП), Нацыянальна-дэмакратычнай партыяй беларусаў (НДПБ), Беларускай Хрысціянска-дэмакратычнай Злучнасцю (БХДЗ) і г. д. — утвараюць групу партый дэмакратычнай арыентацыі. Вектар іх арыентацыі да супрацоўніцтва накіраваны не на Расію, а на перадавыя дзяржавы Захаду з захаваннем раўнапраўных партнёрскіх адносін з Расіяй.

На фоне гэтых агульнапалітычных працэсаў застаецца трохі ў ценю працэс беларускага нацыянальнага адраджэння, які, як мы адзначылі, з 1996 г. рэзка пайшоў на спад. З палітычных партый, якія працягваюць паслядоўна праводзіць курс на стварэнне моцнай беларускай дзяржавы, змагаюцца за нацыянальна-культурнае адраджэнне беларусаў, адносяцца БНФ, БНП, НДПБ, а таксама абедзве апазіцыйныя сацыял-дэмакратычныя партыі (БСДГ і БСДП). Гэтыя палітычныя сілы, а таксама шэраг няўрадавых грамадскіх арганізацый, аб'яднаных у Асамблею няўрадавых арганізацый (НАО), найбольш буйная з якіх Таварыства беларускай мовы (ТБМ), гуртуюць людзей на падставе нацыянальных інтарэсаў, з'яўляюцца захавальнікамі беларускага этнасу і служаць апорай для беларускага народа ў справе фармавання нацыі-дзяржавы. Асноўнай ідэалагічнай дактрынай гэтых партый і нацыянальных арганізацый з'яўляецца *культурны нацыяналізм*. Акрамя таго, для палітычных партый нацыянальнай плыні (ППНП), ідэалагічная платформа пашыраецца: на першы план выходзіць ужо *палітычны нацыяналізм*, які арганічна спалучаецца з культурным.

Асаблівае месца ў палітычнай палітры Беларусі займаюць партыі, якія абыякава ставяцца да нацыянальна-культурнага развіцця Беларусі, але накіроўваюць сваю дзейнасць на ўмацаванне суверэнітэту Беларусі. Асновай іх палітычнай дактрыны з'яўляецца менавіта палітычны нацыяналізм. Найбольш буйнай з гэтых партый з'яўляецца АГП, якая складаецца галоўным чынам з бізнесменаў і інтэлігентаў розных узроўняў, якіх прываблівае ліберальная ідэя. АГП будзе сваю дзейнасць на цесным супрацоўніцтве з прадпрыемствамі, сябрамі «Хартыі-97», замежнымі ліберальнымі дэмакратамі.

Дактрыну палітычнага нацыяналізму падтрымліваюць на Беларусі таксама ўсе незалежныя прафсаюзы, Саюз прадпрымальнікаў, большасць арганізацый НО. І на цяперашнім этапе супрацоўніцтва структур ППНП з АГП і іншымі партыямі і арганізацыямі, што стаяць на пазіцыях палітычнага нацыяналізму, проста неабходнае. Прадуманая палітыка аб'яднання ўсіх гэтых арганізацый на падставе прынцыпаў дзяржаўнай незалежнасці, правоў чалавека і рынкавай эканомікі — гэта асноўны шанц захавання суверэнітэту Беларусі і захавання беларускага этнасу.

На нашу думку, рэстаўрацыя савецкай мадэлі грамадства на прыкладзе саюза Расіі з Беларуссю, загадзя невыконваемая задача. Штучным умяшальніцтвам у працэс фармавання незалежных нацый-дзяржаў, — а гэта дамінучы аб'ектыўны працэс ХХ ст. — можна толькі адцягнуць час і адкінуць у развіцці сваю дзяржаву на некалькі дзесяцігоддзяў назад.

Якія ж варыянты будучыні Беларусі існуюць у сённяшняй сітуацыі? Іх два.

Першы варыянт — Беларусь уваходзіць у склад Расіі. Для Расіі такі варыянт нявыгадны тым, што дадаецца новая кропка напружанасці ў і без таго складаныя міжнацыянальныя адносіны, што ўсё больш праяўляюцца ў розных рэгіёнах Расіі, асабліва на Каўказе. Акрамя таго, на плечы расійскіх эканамістаў ляжа не такая ўжо простая задача разборкі з планавай, прасавецкай эканомікай, якую падтрымлівае цяперашні беларускі ўрад.

Для Беларусі першы варыянт не проста нявыгадны. Ён азначае, па-першае, ліквідацыю беларускай дзяржавы, вынішчэнне ўсяго нацыянальнага, поўную асіміляцыю беларусаў рускімі. Прычым гэтая асіміляцыя будзе далёка не бяскрыўднай. Беларусы і наогул насельніцтва тэрыторыі Беларусі доўгі час яшчэ будуць заставацца людзьмі другога гатунку. З еўрапейскай краіны, якая займае выгаднае геапалітычнае становішча ва Усходняй Еўропе з выдатнымі перспектывамі, Беларусь ператворыцца ў перыферычную правінцыю Расіі, стане перавалачным пунктам руху шматлікіх расійскіх крымінальных структур і росквіту крымінальнага бізнесу.

Другі варыянт — прагрэсіўны. Беларусь застаецца незалежнай, рухаецца разам з усім цывілізаваным светам па шляху развіцця, дэмакратычных пераўтварэнняў і пабудовы цывілізаванага, заможнага грамадства. Гэты варыянт падаецца нам больш верагодным. За яго ажыццяўленне, у першую чаргу, сведчаць агульныя палітычныя законы развіцця грамадства ў сучасную эпоху — гэта законы, у аснове якіх ляжыць працэс утварэння нацыянальных дзяржаў і трыумф эпохі нацыяналізму.

Нагледзячы на неспрыяльную для нацыянальнага адраджэння палітыку дзяржавы, яно працягвае на Беларусі развівацца. Атрымаўшы адчувальны ўдар з боку афіцыйных улад прыняццем двухмоўя, што прывяло да катастрафічных вынікаў і паставіла пад пагрозу само існаванне беларускай мовы, нацыянальны рух не прыпыніў свайго развіцця — ён працягваў пашырацца, але ўжо знутры. Зерні нацыяналізму пачалі ўзыходзіць і далі плён у выглядзе вялікай колькасці нацыянальна-свядомай моладзі.

Беларускі нацыянальна-адраджэнцкі рух неаднаразова вынішчаўся. Усім памятных гады рэпрэсій 1930-х гг., калі была знішчана амаль уся нацыянальная беларуская інтэлігенцыя. Аднак яна паўстала з новай сілай пасля Другой сусветнай вайны, даўшы свету выдатную беларускую паэзію і прозу. К канцу 1980-х гг. беларускія пісьменнікі сталі нават сімвалам беларускамоўнага грамадзяніна на Беларусі. Тым не менш, з узнікненнем Беларускага народнага фронту, зусім не яны сталі носьбітамі новай нацыянальнай ідэалогіі. Высветлілася, што нацыянальна-свядомыя беларусы ёсць, фактычна, ва ўсіх пластах грамадства. Многія з іх не валодалі роднай мовай, але яны хутка навучыліся размаўляць па-беларуску.

Існаванне дастаткова вялікай колькасці нацыянальна-свядомых людзей у, здавалася б, цалкам русіфікаваным грамадстве, наводзіць на думку аб наперад вызначанай неабходнасці іх існавання дзеля захавання нацыі, якая накіравана нам звыш. Існаванне такіх нацыянальных элементаў сведчыць як раз аб глыбінных працэсах у эвалюцыі грамадства, непазбежным вынікам якіх з'яўляецца цвярдзенне нацыянальнай дзяржавы. Гэтыя свядомыя людзі, нібы ўкрапленні, ёсць паўсюдна ў Беларусі і нават за яе межамі. Менавіта яны заўсёды становяцца на чале новых працэсаў у грамадстве і вядуць за сабой нацыю.

Такім чынам, на нашу думку, ёсць усе падставы меркаваць, што Беларусь увайдзе ў трэцяе тысячагоддзе незалежнай нацыянальнай дзяржавы і беларусы ў рэшце рэшт зоймуць «свой пачэсны пасада між народамі».

Янка Запруднік (Нью-Йорк, ЗША)

БЕЛАРУСКАЕ (ДВАЦЦАТАЕ) СТАГОДЗЬДЗЕ:

Параўнальная рэтраспектыва *

Дваццаць першае стагодддзе, на парозе якога мы стаім і на затуманеную даль якога паглядаем з трывогай, змушае нас азірнуцца на пройдзенае стагодддзе, каб адказаць сабе на пытаньне: у якім кірунку мы рухаемся як нацыя — да самасьцьверджання і ўмацавання ці да самаліквідацыі? Пытаньне гэтае кардынальна важнае, бо ад адказу на яго залежыць стан нашага духу, нашае самаадчуваньне як удзельнікаў дзяржаўнага будаўніцтва. Пытаньні пра кірунак разьвіцьця грамадства натуральныя для крутых паваротаў гісторыі. Апынуўшыся на ўхабах такога павароту на пачатку 1920-х гадоў, Янка Купала пісаў:

* Па просьбе аўтара захоўваецца яго правапіс (тарашкевіца) і сістэма спасылак.

Стаім мы перад будучыняй нашай
І ўсё варожым, сочым ейны ход...
Ці ўскрэсьнем мы, душою ўпаўшы, зьвяўшы,
Каб выйсці ў сьвет, як нейкі здольны род? ¹

Мінула ад таго часу восемдзсят гадоў (амаль тры пакаленьні), шмат што радыкальна змянілася і ў цэлым сьвеце, і ў жыцці нашага народу. Тым ня менш і сёння пытаньне, ці здолеем мы «выйсці ў сьвет, як нейкі здольны род», ня зьнятае з парадку дня. Было яно зададзенае нядаўна ў Лёндане прафэсару Альжбеце Смулкавай, беларусолягу й дыплямату. Як памятаем, прафэсар Смулкова была першым паслом Польшчы ў сталіцы незалежнай Беларусі на пачатку 1990-х гадоў. У інтэрв'ю зь ёй прадстаўнік Англа-Беларускага Таварыства запытаўся: ці мае Беларусь будучыню ў кантэксьце аб'яднанай Эўропы? На гэта прафэсар Смулкова адказала: «Я перакананая, што, незважаючы на цяжкія палітычныя й эканамічныя ўмовы ды слабую нацыянальную самасьведомасьць некаторых беларусаў, Беларусь выжыве як нацыя. Прыйдуць новыя пакаленьні беларусаў, прыоймуць справы, і мы будзем сьведкамі адраджэньня гэтай нацыі» ².

Адказ суцэсальны. Але праблема не ў адказе, праблема ў тым, што само пытаньне дасюль мучыць шмат каго з нас. Бо там, дзе пытаньні, там і сумневы, і зьняверанасьць — тая самая, што ў 1921 годзе змусіла Янку Купалу трывожыцца:

«Ці ўскрэсьнем мы, душою ўпаўшы, зьвяўшы?...» Вось чаму вельмі важна кінуць вокам на цэлае дваццатае стагодзьдзе, каб вызначыць агульны кірунак гістарычнага разьвіцця Беларусі — устанавіць, ці выходзім мы ў сьвет, «як нейкі здольны род».

Слушна кажуць, што рэчы пазнаюцца ў параўнаньні. Кампаратыўны мэтад ужываецца шмат дзе. Дык чаму не пакарыстацца ім у гістарычным аналізе?

Таму кіньма вокам на першае й апошняе дзесяцігодзьдзі мінулага веку зь гледзішча на стан беларускай нацыянальнай справы, стан дзяржаўнага будаўніцтва. Возьмем за паказальнікі:

- палітычны статус краіны;
- сацыяльную структуру грамадства;
- нацыянальна сьведомую інтэлігенцыю;
- узровень асьветы ў грамадстве;
- мову й беларускамоўны друк;
- палітычныя партыі й арганізацыі, што прапагандуюць нацыянальную справу;

¹ «Спадчына. Выбар паэзіі Янкі Купалы» (Нью-Ёрк — Мюнхэн: выд. «Бацькаўшчына», 1955), 6. 178.

² Prof. Elzbeta Smulkowa. «Belarus Will Survive As a Nation». *Belarusian. News Bulletin*. # 7, London, September 2000.

- ролю эміграцыі;
- стаўленне міжнароднае грамадзкасці да пытання беларускае незалежнасці.

Дзе была Беларусь на пачатку дваццатага стагоддзя? У адміністрацыйным сэнсе яе ня было — быў толькі «Северо-Западный край». У географічным сэнсе яна была ня зусім на сваім месцы. Паводле папулярнае энцыклапедыі Брокгауза-Ефрона Беларусь складалася зь Менскай, Магілёўскай, Віцебскай і заходніх частак Смаленскае губэрні³. Заўважце, што ані Віленскай, ані Горадзенскай губэрні, заселеных у большыні беларусамі, рэдактары энцыклапедыі не залічылі да беларускай тэрыторыі: тэрміналагічна гэтыя дзеве губэрні заставаліся яшчэ «літоўскімі», як рэха гістарычнае мінуўшчыны. Францішак Багушэвіч, адказваючы ў сваёй «Дудцы беларускай» на пытанне «Гдзе ж цяпер Беларусь?», тлумачыў, што яна «там, братцы, гдзе наша мова жывець»⁴. Але ж сама мова была яшчэ ня вылучыўшыся са шкарлупіны «наречия великорусского языка». Як бачым, на пачатку стагоддзя сам панятак «Беларусь» ня меў яшчэ выразных геаграфічных і этнаграфічных контураў.

У сацыяльным разрэзе беларускае грамадства распадалася на сялянў (88 працэнтаў) і гараджанаў (12 працэнтаў). Прычым у гарадох жыло толькі 2,6 працэнта беларусаў, а рэшта месцічаў складалася з габрэяў (найбольша катэгорыя), палякоў, расейцаў і татараў⁵.

Панятак нацыянальнасці беларусаў быў непадзельна звязаны з сацыяльным станам. У афіцыйных актах Дзяржаўнае Думы Расеі фігуравала такая гібрыдная катэгорыя — «крестьянин-белорус», або «белорус-крестьянин». Але гэта ня было азначэннем нацыянальнасці. «Северо-Западный край», паводле выказвання прэм'ера расейскага ўраду П. Сталыпіна, быў заселены «эканамічна-слабой рускай большынёй і эканамічна моцнай польскай мяншынёй». Памешчыцкі лад Расеі адапхнуў «селяніна-беларуса» зь ягоным абкроеным загонам на пшчаныя й балотныя ласкуты. Гэтыя аграрныя абрэзкі і ўспрыималіся сялянскай псыхалёгіяй першых адраджэнцаў як Бацькаўшчына (з вялікай літары). Ад такога якраз звужанага разуменьня яе йшоў плач нашаніўскіх песьняроў пра «Край наш бедны, край наш родны! Лес, балота ды пясок...»⁶. Аж пакуль Вацлаў Ластоўскі ў 1913 годзе не падняў галавы вышэй і ня глянуў на ўсю Беларусь, як на сваю Бацькаўшчыну⁷. Інтэлектуальны рэвалюцыянер, Ластоўскі першы

³ «Энциклопедический Словарь», т. 5 (Ст. Петербург: Брокгауз-Ефрон, 1891), с. 231.

⁴ Францішак Багушэвіч. «Творы» (Мінск: выд. «Беларусь», 1967), б. 17.

⁵ Перцев, В. Н. и др., ред. «Документы и материалы по истории Белоруссии, 1900–1917». Т. 3 (Минск: АН БССР, 1953), с. 30.

⁶ Якуб Колас. «Збор твораў у чатырнаццаці тамах». Т. 1. «Вершы. 1898–1917» (Мінск: «Мастацкая літаратура», 1972), б. 22.

⁷ Гл. ягоны артыкул «Сплачвайце доўг» у кнізе: Вацлаў Ластоўскі. «Выбраныя творы» (Мінск: «Беларускі кнігазбор», 1997), бб. 273–275.

з адраджэнцаў рэабілітаваў панятак Бацькаўшчыны-Беларусі, спалучыўшы ў адно цэлае — і сялянскае, і панскае.

Так што на самым пачатку стагоддзя перад беларускім адраджэнскім рухам стаяла вялізарнейшае заданьне вызначыць, што гэта — Беларусь, дзе яна ды «расьсяляніць», «адмужычыць» гэты панятак, атрэсьці яго ад сацыяльнай закампліксаванасьці. На гэты складаны працэс спатрэбіўся ладны кавалак часу пры сыціпных кадрах нацыянальнай інтэлігенцыі. Бо першае дзесяцігодзьдзе — гэта яшчэ, паводле трапнай заўвагі Антона Адамовіча, «эпоха адзінак»⁸. Гэта яны, раскіданыя, як сьветлякі, у поцемках калектыўнай амнэзіі шукалі для свайго народу выйсьця з гістарычнага тупіка. У абліччы адсутнасьці традыцыі палітычнай работы трэба было пачынаць ад самаадукацыі й працаваць на неўрадлівай, чужамоўнай і чужанацыянальнай, гарадзкой глебе. Спадзявацца даводзілася ў асноўным на вёску, дзе няпісьменных налічвалася 74 працэнты (пры агульнай пісьменнасьці каля 32 працэнтаў і пісьменнасьці гарадзкога жыхарства 57 працэнтаў)⁹.

Красамоўны паказальнік дыстанцыі, якую яшчэ трэба было прайсьці беларускаму адраджэнскаму руху — тэрміналягічная нявырабленасьць і нераспрацаванасьць мовы. Калі чытаеш першыя гадавікі «Нашай нівы», бачыш, якая вялізарная праца яшчэ чакала беларускіх адраджэнцаў у гэтай кардынальна важнай галіне культуры.

Пачатак дваццатага стагоддзя — гэта пэрыяд першых крокаў: першая палітычная партыя, першая легальная газэта, першая выдавецкая суполка, першы лемантар, першы настаўніцкі хаўрус, першая кніжная спроба насьветліць мінуўшчыну народу з гледзішча на ягоныя нацыянальныя інтарэсы. Паказальна, аднак, што ў «Кароткай гісторыі Беларусі» Вацлава Ластоўскага 1910 году яшчэ няма такіх валадоўскіх постацяў гісторыі, як Францішак Скарына й Кастусь Каліноўскі. І гэта таксама шмат гаворыць пра няпоўнасьць адраджэнскага арсэналу.

Трэба было таксама адэспараваць рэлігію ад мовы — праваслаўе ад расейскай, а каталіцызм ад польскай. Гэты рэлігійна-моўны сымбіёз, як ведама, і сёньня йшчэ становіць немалую перашкоду нацыянальнаму самасьцьверджаньню беларусаў.

Пры засільлі чужародных паняццяў і паглядаў ды нізкай пісьменнасьці, зразумела, не магло быць і арганізаванае ў нацыянальным сэнсе свае эміграцыі, хоць зь Беларусі на працягу першага дзесяцігоддзя выехалі дзсяткі тысячаў людзей.

І ўрэшце, канчаючы агляд пачатку стагоддзя, трэба падкрэсьліць адсутнасьць якога б там ні было зацікаўленьня з боку вонкавага сьвету беларускім пытаньнем. Бо ня было самога пытаньня. Рэдкія замежнікі, калі й

⁸ Гл. Nicholas P. Vakar. *Belorussia: The Making of a Nation* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1956), p. 87.

⁹ А. А. Раков. «Население БССР» (Минск: ННТ, 1969), с. 140.

заўважалі нейкую этнічную дыфэрэнцыяцыю на заходніх ускраінах імперыі, дык бачылі там, апрача палякоў, «малых», «белых» і «вялікіх русаў».

Сёння сытуацыя кардынальна іншая. Беларусь цяпер — панятка даволі акрэслены геаграфічна, палітычна й гістарычна. Ад 1918 году існуе, хоць і з перыпэтыямі, беларуская дзяржава, якая можа пахваліцца роляй адной з заснавальніц ААН. Яна — удзельніца міжнародных пагадненняў, мае дыпламатычныя місіі ў шэрагу сталіцаў свету. Рэспубліка Беларусь заслужыла нават на міжнародную гарантыю. Гэтак, у снежні 1994 году лідэры Злучаных Штатаў, Вялікабрытаніі й Расеі, удзячныя за тое, што Менск аддаў Расеі атамную зброю, задэкляравалі ў падпісаным мэмарандуме «шанаваць незалежнасьць, сувэрэнітэт і тэрытарыяльную непадзельнасьць Беларусі»¹⁰.

Завостраная апошнімі гадамі міжнародная ўвага да падзеяў у Беларусі сьведчыць пра зацікаўленасьць дэмакратычных дзяржаваў у захаваньні беларускае дзяржаўнасьці ды прысьпешаньні ў рэспубліцы адпаведных рэформаў.

Адбыліся за мінулае стагодзьдзе вялікія зьмены ў сацыяльнай структуры беларускага грамадства. Цяпер ужо не 12, а 69 працэнтаў жыхароў жывуць у гарадох¹¹.

Сёння можна таксама гаварыць пра беларускую нацыянальна сьведамую эліту, хай сабе й невялікую прапарцыянальна да ўсяе інтэлігенцыі. Сучасная ўсеагульная пісьменнасьць працуе на карысьць адраджэнскае ідэі. Шырэйшая пайнфармаванасьць пра сваю мінуўшчыну ды пра тэндэнцыі міжнароднага разьвіцьця, перш-наперш пра ўздым нацыяналізму ў сьвеце, узьдзеівае на фармаваньне паглядаў маладога пакаленьня беларусаў, завастраючы ягоную ўвагу на інтарэсах свае краіны-дзяржавы.

Беларуская мова, хоць і пацярпела й далей церпіць ад дыскрымінацыі, сёння поўнасьцяй распрацаваная тэрміналягічна й мае багаты запас мастацкае ды навуковае літаратуры. Пра гэта сьведчаць такія выданьні, як унівэрсальная «Беларуская энцыклапэдыя» (пры ўсіх ейных недахопах), «Энцыклапэдыя гісторыі Беларусі», «Беларускі кнігазбор», публікацыі ньюёркскага Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва, шматлікія часопісы й газэты, дзяржаўныя й незалежныя, што выходзяць як у самой Беларусі, гэтак і за ейнымі межамі.

Бязумоўна, ня ўсё выглядае ружова для беларускае дзяржаўнасьці й нацыянальнае культуры. Урбанізацыя, унівэрсальная адукацыя, рэвалюцыя ў сродках масавай інфармацыі, жорсткая рэдукцыя сфэры ўжытку беларускай мовы нясуць у сабе паважную пагрозу нацыянальнаму самасьцьверджаньню беларусаў. Але сёння, у выніку шматгадовага існаваньня фармальнай беларускай дзяржаўнасьці, трэба адрозьніваць русыфікацыю моўную ад

¹⁰ *Belarusian Review*. Winter. 1994/95, p. 2.

¹¹ Віктар Мухін. Поймі жыхарства: людзі і мовы. «Наша Ніва» № 42, 16 кастрычніка 2000.

русыфікацыі палітычнае. Падобна як ангельская мова ў Ірландыі або ў Канадзе ці нямецкая ў Аўстрыі служаць выказнікамі нацыянальнай тоеснасці ірландцаў, канадцаў і аўстрыйцаў, гэтак і расейская мова ў Беларусі ў шмат якіх выпадках сталася носьбітам ідэі дзяржаўнай незалежнасці й нацыянальнага адраджэння Беларусі. Хоціць пачытаць такія двухмоўныя газэты, як «Народная воля», «Наша свабода», «Рабочы», каб пабачыць гэтую зьмену на беларускім культурна-палітычным ландшафце. Сацыёлаг Алег Манаеў, даючы абагульнены «партрэт» электарату Беларусі, гэтак характарызуе «амаль несумненнага праціўніка» Лукашэнкі, а значыцца — адэпта беларускай нацыянальнай ідэі. Гэта, паводле Манаева, — «малады адукаваны мянчанін, які бярэ актыўны ўдзел у прадпрыемальніцтве, гаворыць па-расейску, прыхільнік незалежнасці Беларусі й арыентаваны на Захад»¹².

Калі на пачатку стагоддзя беларускую справу бараніла толькі адна палітычная партыя, выказваючыся асцярожна за аўтаномію Беларусі, дык сёння цэлы шэраг грамадзкіх інстытутаў прапагандуюць ідэю сувэрэнітэту й незалежнасці беларускае дзяржавы ды адраджэння нацыянальнай культуры. Трансфармуецца сам панятак нацыянальнасці. У Дэкларацыі ВС БССР «Аб дзяржаўным сувэрэнітэце Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі» сказана (артыкул 2): «Грамадзяне Беларускай ССР усіх нацыянальнасцей складаюць беларускі народ»¹³. Гэта, само азначэнне «беларускі народ» кардынальна пераасэнсаванае — пераведзенае з роўніцы этнічна-моўнай у роўніцу палітычна-грамадзянскую. І сапраўды, паводле апошняга перапісу жыхарства, 81 працэнт насельнікаў Беларусі ўважаюць сябе за беларусаў, тым часам як гавораць па-беларуску толькі 37 працэнтаў. Гэта значыць, што мова перастала быць выключным паказальнікам нацыянальнасці, якім яна была для адраджэнцаў на пачатку стагоддзя. Сёння шмат хто карыстаецца расейскай мовай, але цэніць сваю беларускую нацыянальнасць, уключаючы ў гэтае паняцце ідэю дзяржаўнай незалежнасці й адраджэння нацыянальнай культуры.

Падмацоўваюць тэндэнцыю да нацыянальна-дзяржаўнага самасцверджання Беларусі й змены ў паглядах на рэлігію. Тандэм рэлігіі й нацыянальнасці — атаесамляныя каталіцызму з польскасцю ды праваслаўя з расейскасцю — пачынае, хоць і памалу, распадацца. Рэлігія ў Беларусі набывае паступова функцыю фарматара нацыянальнай сьведамасці. Пра гэта сьведчаць беларускамоўныя багаслужбы й выданні як праваслаўныя, гэтак і каталіцкія ды вуніцкія, а таксама паступовая папулярызацыя ідэі аўтакефаліі Беларускае праваслаўнае царквы.

Новая зьява другое палавіны стагоддзя — беларуская палітычная эміграцыя, якая сталася фактарам культурных і палітычных працэсаў на

¹² «Белоруссия и Россия: общество и государство». Редактор-составитель Д. Е. Фурман (Москва: изд. «Права человека», 1998), с. 289.

¹³ «Звязда», 6 красавіка 1993.

Бацькаўшчыне. Мэмарандумы заходнім урадам ад беларускай дыяспары, візыты ў міністэрствы, пікеты ў заходніх сталіцах, удзел у міжнародных канфэрэнцыях, навуковыя публікацыі, лісты ў рэдакцыі газэтаў, радыёвяшчаньне на Беларусь з-за мяжы, а таксама, хоць і невялікая, але маральна важная, фінансавая дапамога незалежным структурам у Беларусі — усё гэта мела й мае ці малы ўплыў на рост незалежніцкіх настрояў на Бацькаўшчыне.

Такім чынам, падсумоўваючы, можна сказаць, што асноўнай тэндэнцыяй дваццатага стагодзьдзя быў рост атрыбутаў беларускай нацыі й нацыянальнай дзяржаўнасьці. Справа абароны нацыянальных інтарэсаў Беларусі стаіць сёньня на праднім пляне як унутры рэспублікі, гэтак і на міжнароднай арэне. Паглыбляецца ў грамадстве разуменьне, што эканамічны дабрабыт і культурныя вартасьці могуць аптымальна разьвівацца толькі ў незалежнай дзяржаве з дэмакратычным ладам. Гэтыя два аб'екты — незалежнасьць Беларусі й дэмакратыя — застануцца асноўнымі мэтамі, да якіх будуць імкнуцца ўсё больш і больш прадстаўнікоў цяперашняга й далейшых пакаленьняў беларускіх палітыкаў і грамадзка-культурных дзеячоў.

ДЗЯРЖАЎНАСЦЬ, МІЖДЗЯРЖАЎНЫЯ АДНОСІНЫ

Галіна Дзербіна (Мінск)

СТАТУТЫ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА ЯК ПРАЯВА ПРАВАВОЙ КУЛЬТУРЫ РЭНЕСАНСУ

Эпоха Рэнэсансу у культуры Еўропы вызначыла права як асноўны фактар, праз які бачылася развіццё грамадства. Права разглядалася як сінтэз фундаментальных ідэалаў, пакладзеных грамадствам у аснову сваёй практычнай дзейнасці.

Да асноўных фактараў, якія сфарміравалі юрыспрудэнцыю Рэнэсансу, сучасныя даследчыкі адносяць наступныя працэсы ў гісторыі права: рэцэпцыя раманістычных нормаў і паняццяў; тэндэнцыя да кадыфікацыі права на падставе рацыяналізацыі яго канцэпцыі; актыўнае ўздзеянне культуры Рэнэсансу¹.

Права Вялікага Княства Літоўскага, адлюстраванае ў Статутах ВКЛ 1529, 1566 і 1588 гг., з'явілася найбольш выразнай праявай рэнэсанснай юрыспрудэнцыі краінаў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Выразны рэнэсансны характар Статутаў даследчыкі лічаць адметнасцю развіцця права ВКЛ XVI ст. на фоне тагачасных помнікаў права суседніх краін². Гэты вывад мае канцэптуальны характар і дапаўняе традыцыйны падыход, у якім

¹ Bardach J. Statuty litewskie a prawo rzymskie. Warszawa, 1999. S. 9–10, 22–26; Uruszczak W. Europejskie kodeksy doby Renesansu // Czasopismo Prawno-Historyczne. 1988. T. XL. Z. 1. S. 65; Robinson O. F., Fergus T. D., Gordon W. M. European legal history. London; Dublin; Edinburgh, 1994. P. 166–178; Давид Р., Жофре-Спинози К. Основные правовые системы современности. М., 1998. С. 36–37, 40–43.

² Бардах Ю. Литовские статуты — памятники права периода Возрождения // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. М., 1976. С. 71–93; Bardach J. Statuty Litewskie a prawo rzymskie. S. 1–14, 16, 22, 86, 92–94; Maciejowski W. A. Historia prawodawstw słowian-skich. Warszawa. 1856. T. I. S. 207.

падкрэслівалася «спазненне» і «незавершанасць» шматлікіх эканамічных, ідэалагічных і сацыяльных з’яў як характэрных рысаў эпохі на Беларусі³. Паспяховай эвалюцыі прававой сістэмы ВКЛ спрыялі дынамічнае развіццё культуры, эканомікі і палітычных адносін, дасягненне шляхтай уплывовай ролі ў кіраванні дзяржавай⁴. Вядомы польскі даследчык Ю. Бардах звяртае ўвагу на важную задачу кансалідацыі зямель ВКЛ у XVI ст., якая патрабавала адзінай прававой сістэмы, а знешнім уплывовым фактарам разглядае персанальную унію ВКЛ і Польшчы, што вымагала прававога акрэслення ўласнай суверэннасці⁵. Непасрэдны ўплыў на высокі ўзровень заканадаўства, як уяўляецца, аказала адзіная канцэпцыя права, якой кіраваліся і паслядоўна ўдасканальвалі ў трох кадыфікацыях, і высокі навуковы ўзровень членаў статутавых камісій, якія надалі канцэпцыі права рэальныя формы і рысы рэнэсанснага заканадаўства. Кожны Статут разглядаецца даследчыкамі пераважна як асобная кадыфікацыя, на якую істотны ўплыў мела рэцэпцыя рымскага права⁶. Спецыяльнаму разгляду гэтага аспекта гісторыі права ВКЛ прысвечана работа Ю. Бардаха «Літоўскія Статуты і рымскае права»⁷.

XVI ст. для ВКЛ было часам росквіту культуры і рэфармавання грамадства: ад эканамічнай рэформы да перабудовы палітыка-прававой сістэмы. Вядомыя мыслары, палітыкі і юрысты — Ф. Скарына, М. Літвін, А. Волан, С. Будны, В. Чырка, А. Ратондус, П. Раізіі, Я. Даманеўскі, М. Валадковіч, П. Астравецкі, С. Габрыяловіч, А. Гаштольд, Я. Глябовіч, М. Радзівіл Чорны, М. Радзівіл Рыжы, А. Валовіч, К. Радзівіл Пярун, Л. Сапега і іншыя — працавалі ў розных накірунках на аўтарытэт права і развіццё правасвядомасці грамадства. Падмуркам, на якім атрымалі развіццё правы розных саслоўяў, сталі ідэі аб каштоўнасці чалавека як асобы і роўнасці ўсіх перад законам, вяршыніста закону разглядалася як аснова цывілізаванага грамадства.

На падставе новай канцэпцыі ў Статутах узмацнілася юрыдычная абарона правоў асобы. Адпавядала эпасе гуманізму найперш скарачэнне крыніц нявольніцтва і фарміраванне ў праве інстытуту прэзюмпцыі невінаватасці: у другім Статуце толькі для шляхты, а у трэцім Статуце для людзей усіх станаў. У Статут 1588 г. была ўведзена норма аб адказнасці шляхты

³ Падокшын С. А. Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі. Мн., 1990. С. 45–61, 62–68.

⁴ Бардах Ю. Литовские статуты — памятники права периода Возрождения // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. М., 1976. С. 71–93; Bardach J. Statuty Litewskie a prawo rzymskie. S. 1–14, 16, 22, 86, 92–94; Maciejowski W. A. Historia prawodawstw slowianskich. T. 1. S. 207.

⁵ Bardach J. Statuty Litewskie a prawo rzymskie. S. 22–23.

⁶ Лаппо И. И. Литовский Статут 1588. Каунас, 1936. Т. 1. Ч. 2; Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. М., 1961.

⁷ Bardach J. Statuty litewskie a prawo rzymskie.

за збойства простага чалавека, неабходнасць якой абгрунтоўвалі А. Волан, А. Ф. Маджэўскі і інш. у сваіх працах. Уніфікацыя права была накіравана на роўнасць усіх перад законам, але гэты прынцып толькі пачаў зацвярджацца ў праве і дзейнічаў выбарчна. Пераважна забяспечвалася роўнасць усіх у прыватным праве, дзе найбольш дэтальна распрацаваны інстытуцыі, якія датычацца абавязковых, рэчавых і сямейна-маёмасных дачыненняў. Права адлюстроўвала падзел на саслоўі і пераважна іх няроўнасць перад законам, але ўраўнаванне правоў у межах аднаго саслоўя.

Прынцып «фармальнай» роўнасці быў пакладзены ў аснову ўраўнавання правоў паноў і шляхты і абмежавання ўлады манарха. Статут 1588 г. зацвердзіў пераход заканадаўчай улады да сейма, але рэарганізацыю сейма пасля Люблінскай уніі і стасункаў паміж ВКЛ і Польшчай закон непасрэдна не адлюстравалі. Заканадаўства зацвердзіла асновы палітычнай сістэмы дзяржавы і яе суверэннітэт.

Высокі для свайго часу ўзровень юрыдычнай тэхнікі адлюстравалі ў яснай, дакладнай дзяржаўнай мове (старабеларускай) Статутаў, насычанай юрыдычнай тэрміналогіяй. У тэксце ўжыты юрыдычныя канструкцыі, агульныя для рамана-германскай прававой сістэмы, сфарміраваны прэзумпцыі і юрыдычныя фікцыі. Нормы права набылі больш абстрактны характар і структуру, складалася сістэма інстытутаў. Сеймамі была распрацавана працэдура прыняцця законаў і ўступлення іх у дзеянне, што садзейнічала павелічэнню ролі закона ў жыцці грамадства. Менавіта дасканалася рэгуляванне прыватных і публічных адносін з'явілася падставай для запазычання Статутаў суседнімі краінамі.

Навука права і юрыдычная адукацыя, ідэі гуманізму і Рэфармацыі мелі непасрэднае і апасродкаванае ўздзеянне на фарміраванне канцэпцыі права і распрацоўку Статутаў. Найбольш яскрава сувязь гэтых фактараў выяўлялася праз дзейнасць статутавых камісій і канкрэтных асоб. Вядомымі ўплывовымі асобамі, якія адыгралі значную ролю ў кадыфікацыі права, з'яўляліся навукоўцы-юрысты А. Ратондус і П. Раізіі. Непасрэднае дачыненне да заканадаўчай дзейнасці мела канцылярыя ВКЛ. Юрыспрудэнцыя ВКЛ XVI ст. была цесна звязана з імёнамі канцлераў і падканцлераў А. Гаштольда, М. Радзівіла Чорнага, А. Валовіча, М. Радзівіла Рыжага, К. Радзівіла Перуна, Л. Сапегі.

Імёны навукоўца Пятра Раізія (*doctor utrius iuris*, доктар і кананічнага і рымскага права) і канцлера Л. Сапегі аб'ядноўваюць Статуты 1566 і 1588 гг., якія зацвердзілі дзяржаўную незалежнасць ВКЛ. П. Раізіі, іспанец па паходжанню, увайшоў у гісторыю права ВКЛ як прадстаўнік гуманістычнай школы права, якая ўзнікла ў XVI ст. на фоне агульных тэндэнцый адраджэння антычнай культуры, уплыву ідэй гуманізму і рэфармацыйных вучэнняў. Канцэпцыя школы засноўвалася на натуральна-прававой дактрыне, тэорыі пагаднення і суверэннітэту і абгрунтоўвала неабходнасць дзяржаўнага заканадаўства, сістэматызацыі і кадыфікацыі мясцовага права.

Школа была створана переважно юристами Франції, Германії, Італії, але яє ідзі динамічна распаўсюджваліся ва ўсіх краінах рамана-германскай прававой сістэмы. Школа гуманістаў моцна паўплывала таксама на прававую сістэму ВКЛ, якая ў XVI ст. з'явілася выразным праяўленнем працэсаў развіцця адзінай рамана-германскай прававой сістэмы.

П. Раізіі аказаў значны ўплыў на прававую культуру ВКЛ праз выкладанне і кіраванне Святаянскай школай у Вільні, праз работу ў складзе асэсарскага суда⁸, напісанне юрыдычнага трактата на аснове судовай практыкі ВКЛ⁹, і праз непасрэдны ўдзел у распрацоўцы Статута 1566 г. П. Раізіі, які пераехаў у Вільню ў 1552 г., непасрэдна даносіў да сваіх студэнтаў асноўныя ідэі гуманістычнай школы права як вучань яе знакамітага заснавальніка прафесара універсітэта ў Балоньі А Альцыятуса, студэнтамі якога былі і вядомыя ў Польшчы навукоўцы М. Кромер, М. Стрыйкоўскі і С. Мацеёўскі.¹⁰ Сваёй выкладчыскай, практычнай і навуковай дзейнасцю П. Раізіі зрабіў важкі ўклад і аказаў значны ўплыў на прававую культуру ВКЛ і Польшчы.

З асобай П. Раізія і развіццём школы пры касцёле св. Яна ў Вільні звязаны пачатак юрыдычнай адукацыі ў ВКЛ¹¹. Факт існавання і дзейнасці школы доўгі час выклікаў супярэчлівыя меркаванні з-за недастатковасці дакументальных крыніц. Вядома, што ў 1513 г. пры касцёле св. Яна была адчынена школа, на аснове якой у 1566 г. была заснавана па ініцыятыве Жыгімонта Аўгуста Святаянская школа грамадзянскага права, якую ўзначаліў П. Раізіі¹². Ён жа выкладаў курсы рымскага, саксонскага і магдэбургскага права, а С. Грахоўскі курс права ВКЛ. Школа была пераўтворана П. Раізіем у вучылішча юрыспрудэнцыі, а пасля яго смерці ў 1571 г. езуіты рэфармавалі яе ў гімназію і далучылі да калегіуму¹³. У 1578 г. езуіцкі калегіум у Вільні быў пераведзены ў статус Акадэміі прывілеем Стэфана Баторыя ад 7 ліпеня 1578 г. і зацверджаны булай папы Грыгорыя XIII ад 30 кастрычніка 1579 г., атрымаў права прысвойваць вучоныя ступені, выбіраць сваю адміністрацыю. З 1579–1580 гг. на тэалагічным факультэце Акадэміі выкладалася кананічнае права. Юрыдычны факультэт у акадэміі быў адчынены ў 1641–44 гг. намаганнямі Казіміра Сапегі, сына вядомага канцлера Л. Сапегі.

⁸ Tazbir J. Polski Słownik Biograficzny. Warszawa; Kraków. XXXI/4. Z. 131. S. 499.

⁹ Decisiones Petri Royzii Maurci Alcagnicen Regii iureconsulti de rebus in sacro auditorio Lituanico ex appellatione iudicatis. Cracoviae, 1563.

¹⁰ Chachaj M. Zagraniczna edukacja Radziwiłłów. Lublin, 1995; Pechnik L. Dzieje Akademii Wileńskiej: W 3 t. Rzym, 1983–1987.

¹¹ Balinski M. Dawna Akademia Wileńska: Próba jej historii od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803. Petersburg, 1862. S. 26–27; Kurczewski J. Biskupstwo Wileńskie... Wilno, 1912. S. 318; Лаппо И. И. Литовский Статут 1588. Ч. 1. С. 87–88.

¹² Лаппо И. И. Литовский Статут 1588. Ч. 1. С. 87–88.

¹³ Tazbir J. Polski Słownik Biograficzny. S. 499.

Вялікае значэнне юрыдычнай адукацыі надавалі рэфарматары, што адпавядала іх разуменню функцыі права ў грамадстве. Рэфармацыя адыграла важную ролю ў развіцці рамана-германскай прававой сістэмы¹⁴. Філасофія права рэфарматараў фарміравалася ў вучэннях Лютэра, Меланхтана, Буцэра, Кальвіна, у юрыдычных трактатах Я. Альдэндорпа, М. Клінга і іншых юрыстаў¹⁵. Ж. Кальвін распрацаваў філасофію свецкага права, у якой яму надавалася значэнне інструменту Рэфармацыі, абгрунтоўвалася неабходнасць кадыфікацыі права для ўдасканалення грамадства¹⁶. У аснову кальвінскага вучэння аб уладзе манарха пакладзены прынцып выбарнага калектывнага праўлення, што мела важнае значэнне для развіцця асноў парламентарызму.

Першым вынікам уздзеяння Рэфармацыі на права стаў кадыфікаваны кодэкс крымінальна-працэсуальнага права «Караліна» 1532 г., зацверджаны імператарам Святой Рымскай імперыі Карлам V, які паўплываў на права ВКЛ.

Г. Берман падкрэслівае¹⁷ самастойную ролю прававых вучэнняў рэфарматараў у гісторыі філасофіі права, што ўяўляецца вартым увагі менавіта ў дачыненні да гісторыі права ВКЛ. На гэтую акалічнасць развіцця прававой сістэмы ВКЛ упершыню звярнуў увагу І. Лапо¹⁸. Уплывовае роля ідэй лідэраў Рэфармацыі ў фарміраванні палітыка-прававой культуры ВКЛ адзначалася ў працах беларускіх даследчыкаў¹⁹. Працэс кадыфікацыі права ў XVI ст. адбываўся на фоне пашырэння Рэфармацыі ў ВКЛ і прыналежнасці пераважнай часткі палітычнай эліты да пратэстантаў. Па дадзеных М. Космана, колькасць пратэстантаў сярод сенатараў ВКЛ у 1569 г. складала 60%, у 1590 г. — 40%, што было амаль у два разы больш, чым у Польшчы²⁰. З іх 35%, па падліках М. Хахая, у 1587 г. мелі вышэйшую адукацыю, атрыманую ў замежжы. Ускосна такія падлікі могуць сведчыць аб пераважным навучанні магнатаў ВКЛ у пратэстанцкіх універсітэтах Германіі і Швейцарыі.

Выразным адлюстраваннем уплыву кальвінізму на палітычную эліту ВКЛ з'яўляецца склад службоўцаў канцылярыі ВКЛ, якая з другой паловы

¹⁴ Берман Г. Вера и закон: примирение права и религии. М., 1999. С. 174, 210–212.

¹⁵ Тамсама. С. 130–134.

¹⁶ Calvin John. Institutes of the Christian Religion // Boyer J. W., Kirshner J. University of Chicago Readings in Western Civilization. The Renaissance. V. 5. P. 567–386.

¹⁷ Tazbir J. Polski Słownik Biograficzny. S. 499.

¹⁸ Лапо И. И. Литовский Статут 1588. С. 44–46.

¹⁹ Падокшын С. А. Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі: Ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага Мн., 1990. С. 192–225; Падокшын С. А., Сокал С. Ф. Палітычная і прававая думка Беларусі XVI–XVII стст. Мн., 1999. С. 76–98; Сокол С. Ф. Политическая и правовая мысль в Белоруссии XVI – первой половины XVII в. Мн., 1984. С. 35–48; Шалькевич В. Ф. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі. Мн., 1999. С. 83–98.

²⁰ Kosman M. Konwersje protestantów w Wielkim Księstwie Litewskim // Шлях да ўзаемнасці. Беларусіка = Albaruthenica. Кн. 15. Мн., 2000. С. 183.

XVI ст. адыгрывала асноўную ролю ў працэсе каліфікацыі права. На пасадах канцлераў і падканцлераў ВКЛ з другой паловы XVI ст. да 1587 г. знаходзіліся ўплывовыя кальвіністы: М. Радзівіл Чорны ў 1551–1565 гг., М. Радзівіл Рыжы ў 1565–1579 гг., А. Валовіч у 1579–1587 гг., падканцлеры К. Радзівіл Пярун у 1579–1585 гг., Л. Сапега ў 1585–1589 гг. Пратэстантамі былі і іншыя вышэйшыя службоўцы ВКЛ.

У сувязі з асаблівай увагай пратэстантаў да юрыдычнай адукацыі лепшымі агульнаадукацыйнымі навучальнымі ўстановамі ў XVI ст., дзе выкладалі права, лічыліся кальвінісцкія вучылішчы (калегіумы) і арыянскія школы. Вядома, што такія вучылішчы і школы былі адчынены ў Слуцку, Іўі, Клецку, Койданаве, Любчы, Лоску, Нясвіжы, Навагрудку. Юрыдычную падрыхтоўку атрымлівалі і ў «палестрах», якія дзейнічалі па прынцыпу практычнай падрыхтоўкі памочнікаў пры кваліфікаваных юрыстах²¹. Але класічная вышэйшая юрыдычная адукацыя набывалася пераважна ў замежных універсітэтах. Юрыспрудэнцыю вывучалі студэнты з ВКЛ у Празе, Кракаве, Круляўцы, найчасцей у Балоньі, Падуі, Рыме, Арлеане, Парыжы, Вітэнбергу, Лейпцыгу, Марбургу, Цюбінгене, Гейдэльбергу, Кёльне, Франкфурце-на-Одэры, Базэлі, Жэневе, Цюрыху.

У XVI ст. у ВКЛ былі запатрабаваны прафесійныя юрысты і службоўцы, якія мелі прававыя веды, што адлюстравалася на папулярнасці юрыдычнай адукацыі. Вынікала гэта не толькі з агульнага высокага ўзроўню культуры эпохі, але з практычных патрэб палітыка-прававой сістэмы дзяржавы. Адміністрацыйная і судовая рэформы 1560-х гг., развіццё прадстаўнічых інстытутаў, рэгулярная дзейнасць павятовых, генеральных сеймікаў і вальных сеймаў, Галоўнага трыбунала ўзвышалі аўтарытэт права і рабілі яго ўмовай паспяховай кар’еры, абумовілі патрэбу ў юрыстах-прафесіяналах. Пасля адкрыцця лютэранскага універсітэта ў Круляўцы ў 1544 г. пачаўся трывалы працэс замежнага навучання шляхты, асновай якога было распаўсюджванне ў княстве рэфармацыйных плыняў. Заканадаўства адлюстравала стаўленне грамадства да адукацыі: яшчэ ў прывілеі Казіміра 1447 г. і Статуце ВКЛ 1529 г. выезд за мяжу разглядаўся як права шляхты ў мэтах навучання рыцарскім учынкам, а права на выезд за мяжу для адукацыйных мэтаў атрымала шляхта і «кожрый чоловек рицерский и всякого стану того паньства...» у Статутах 1566 і 1588 гг. (р. III, арт. 16).

Склалася новая мадэль адукацыйнай падрыхтоўкі палітычнай эліты. Ужо ў першай палове XVI ст. сярод шляхты Польшчы і ВКЛ стала папулярным навучанне моладзі ў замежных універсітэтах, у канцы XVI – пачатку XVII ст. гэтыя працэсы дасягнулі свайго найбольшага развіцця²².

²¹ Сокол С. Ф. Политическая и правовая мысль в Белоруссии XVI – первой половины XVII в. С. 33.

²² Chachaj M. Zagraniczna edukacja Radziwiłłow od początku XVI do połowy XVII wieku. S. 13–14.

Культура і навука эпохі Рэнесансу развіваліся і распаўсюджваліся ў значнай меры праз еўрапейскія універсітэты і адукацыю, а таксама праз цэнтры кнігадрукавання. Кнігадрукаванне заняло важнае месца ў развіцці права, друкавання тэксты рабілі законы даступнымі для шырокага кола і спрыялі распаўсюджванню прававых ведаў.

Разуменне неабходнасці друкаваных законаў існавала ў ВКЛ ад самага пачатку працы над Статутам 1529 г., асабліва на фоне друкавання законаў у Польшчы, дзе першы друкаваны збор праў «Sintagma» з’явіўся ў 1487 г., друкаванне першага сістэматызаванага збора — Статута Яна Ласкага — адбылося ў 1506 г. як першага дзяржаўнага (урадавага) выдання. Друкаванне першага Статута было зацверджана прывілеем 1522 г., але з-за адсутнасці ў гэты час у Вільні друкарняў з кірылічным шрыфтам пасля ад’езду Ф. Скарыны Статут 1529 г. не быў надрукаваны. Неабходна звярнуць увагу на факт падрыхтоўкі Статута на старабеларускай — дзяржаўнай — мове²³. У Польшчы першымі актамі заканадаўства на польскай мове былі сеймавыя канстытуцыі 1543 г. Дзяржаўнай мове ВКЛ надавалася палітычнае значэнне фактара праявы суверэнітэта. Традыцыя кнігадрукавання кірыліцай Ф. Скарыны была адноўлена ў сярэдзіне XVI ст. А. Валовічам, С. Будным, М. Радзівілам Чорным, Мамонічамі і інш. У 1562 г. былі выдадзены кірыліцай «Катэхізіс» і «Пра апраўданне грэшнага чалавека перад Богам» С. Буднага. Патрыятызм А. Валовіча адлюстравалася ў падрыхтоўцы прадмовы да другога Статута і канцэпцыі трэцяга Статута. Адзіная канцэпцыя дзяржаўнасці і права ВКЛ аб’ядноўвала яго з канцлерам М. Радзівілам Рыжым і Я. Хадкевічам напярэдадні Люблінскай уніі пры складанні канфедэратыўнага праекта уніі ВКЛ і Польшчы. Канцлер А. Валовіч працаваў над стварэннем Галоўнага Літоўскага трыбуналу, закон аб якім быў прыняты ў 1581 г. Трыбунал, па якім шляхта атрымала права незалежнага выбарчага вышэйшага суда, быў надрукаваны ў 1586 г. на старабеларускай мове ў друкарні Мамонічаў коштам канцлера А. Валовіча, што адпавядала дэмакратычнай сутнасці выбарчага апеальцыйнага суда. Упершыню закон атрымаў дасканалую друкаваную форму.

Друкаваліся юрыдычная літаратура і заканадаўчыя дакументы ў ВКЛ на польскай, лацінскай і старабеларускай мовах, усяго было выдадзена ў XVI ст. 16 юрыдычных выданняў. Першымі друкаванне юрычных выданняў пачалі рэфарматары. У друкарні ў Брэсце, якою апекаваўся М. Радзівіл Чорны ў 1550-х гг., былі надрукаваны на польскай мове працы Б. Гроіцкага — Уставы польскага права — у 1559–1560 гг., Устава плацяжоў і судоў

²³ Журавский А. О канцелярском языке Великого княжества Литовского // Ежегодник истории Литвы. Год 1983. Вильнюс, 1984. С. 17–32; Власова Т. П. О некоторых языковых особенностях белорусских списков Первого Литовского Статута (1529) // Первый Литовский Статут 1529 года: (Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута). Вильнюс, 1982.

ў 1560 г., Статуты Варшаўскага сейму ў 1561 г.²⁴ Пазней друкаванне прававой літаратуры ажыццяўлялася ў друкарні Мамонічаў у Вільні, якой афіцыйна даручалася (па прывілею Стэфана Баторыя ад 13 сакавіка 1586 г.) друкаваць дзяржаўныя дакументы. У Мамонічаў былі надрукаваны на старабеларускай мове найважнейшыя для дзяржавы законы: у 1586 г. Трыбунал 1581 г., Статут 1588 г., які меў некалькі перавыданняў, тры або чатыры выданні на старабеларускай мове ў 1592–1593, 1594–1595, яны мелі некаторыя разыходжанні, і пры гэтым датаваліся 1588 г.²⁵, агульны тыраж склаў 4 000 экз. Друкарня Мамонічаў выдавала юрыдычную літаратуру і на польскай мове — з 1589 па 1624 г., найперш сеймавыя канстытуцыі, у 1614 і 1619 гг. у друкарні быў перавыдадзены Статут 1588 г. у перакладзе на польскую мову.

Акрамя заканадаўчых выданняў друкаваліся юрыдычныя навуковыя працы, якія аказвалі ўплыў на права ВКЛ. У Кракаве ў 1563 г. была надрукавана знакамітая работа П. Раізія «Decisiones...», тэарэтычныя высновы якой былі зроблены на падставе абагульнення судовай практыкі вышэйшых судаў ВКЛ: прааналізавана роля права і закону ў жыцці грамадства і дадзена канкрэтнае вырашэнне складаных юрыдычных пытанняў. П. Раізіі сфармуляваў тэзіс аб тым, што рэальнае панаванне справядлівасці ў грамадстве залежыць ад дзейнасці ўрадавых структур, якія праводзяць законы ў жыццё: «Бо не тая дзяржава, якая мае законы і пэўнае права, але тая, якая ўжывае законы і пэўнае права»²⁶. П. Раізіі лічыў, што дзяржава трымаецца на справядлівых законах і справядлівых выканаўцах законаў, таму абгрунтоўваў неабходнасць атрымання юрыдычнай адукацыі ўсім дзяржаўнымі службоўцамі і распаўсюджвання прававых ведаў сярод усіх са слоўняў грамадства, асабліва сярод шляхты. Навуковая спадчына П. Раізія ўвайшла ў скарбніцу прававой культуры ВКЛ, яго разуменне права, практычны і тэарэтычны вопыт былі скарыстаны пры распрацоўцы Статутаў 1566 і 1588 г.

Вопісы кнігазбораў і іншыя дакументы сведчаць аб значнай колькасці юрыдычнай літаратуры ў бібліятэках эліты. У бібліятэцы Жыгімонта Аўгуста налічвалася больш за 356 тамоў спецыяльнай юрыдычнай літаратуры²⁷, у ёй былі сабраны працы ўплывовых юрыстаў Еўропы да сярэдзіны XVI ст.

У ВКЛ першы кадыфікаваны закон рыхтаваўся доўгі час: з 1501 да 1522 г., калі сейм абмеркаваў падрыхтаваны праект і зацвердзіў яго

²⁴ Беларусія ў печаті XVI стагоддзя. Мн., 1985. С. 46.

²⁵ Кніга Беларусі 1517–1917: Зводны каталог. Мн., 1986. С. 65.

²⁶ Decisiones Petri Royzii maurici alcagnicen Regii iureconsulti de rebus in sacro auditorio lituanico ex appellatione iudicatis. P. 3-4.

²⁷ Kawecka-Gryczowa A. Biblioteka ostatniego Jagiellona pomnik kultury Rencansansowej. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź. S. 125–179.

друкаванне, сейм 1528/1529 гг. Статут ухваліў. Высокі ўзровень кадыфікацыі адразу быў заўважаны, у 1531 г. Статут 1529 г. быў перакладзены на лацінскую мову для Польшчы і выкарыстаны пры распрацоўцы «*Correctura iurum*» («Карэктур Ташыцкага») 1532 г. Грамадска-палітычнае жыццё ВКЛ развівалася інтэнсіўна і пытанне аб выпраўленні і друкаванні новага Статута было пастаўлена шляхтай на Берасцейскім сейме 1544 г, стварэнне статутавай камісіі і рашэнне аб друкаванні новага Статута былі зацверджаны толькі на Віленскім сейме 1551 г. Новы Статут быў прыняты на Бельскім сейме 1564 г, але канчаткова ўведзены ў дзеянне толькі ў 1566 г. Па ініцыятыве А. Ратондуса другі Статут ствараўся на двух мовах — сталабеларускай і лацінскай, камісія прыняла двухмоўную версію, што спрыяла ўплыву рымскага права. Выкарыстанне як саміх нормаў рымскага права, так і латыні ў юрыспрудэнцыі таго часу было звычайнай з'явай²⁸. Але лацінская версія была адхілена Віленскім сеймам 1564 г, магнаты і шляхта разглядалі лацінскую мову як неадпаведную дзяржаўнаму заканадаўству і канцэпцыі права суверэннай дзяржавы, як мову езуітаў. Віленскі сейм ясна прадэманстравалі прыхільнасць палітычнай эліты да разнавер'я. Пытанне веравызнання аб'яднала ўсе саслоўі, і сейм 1565–1566 гг. зацвердзіў Статут на дзяржаўнай мове. Працэс кадыфікацыі права на гэтым не спыніўся, прадаўжалася праца над удасканаленнем заканадаўства і адлюстраваннем палітычных зменаў, новая статутавая камісія, створаная ў 1569 г., рыхтавала трэці Статут.

Канцэпцыя права фарміравалася пад уплывам работ Ф. Скарыны, С. Буднага, А. Волана, М. Літвіна, П. Раізія і інш. мысліцеляў і юрыстаў. Важная роля ў распрацоўцы тэарэтычнай асновы тагачаснага права належала выдатнаму польскаму юрысту XVI ст. Анджэю Фрычу Маджэўскаму, які ў сваёй працы «*Аб выпраўленні дзяржавы*» (1551)²⁹ распрацаваў шэраг ідэй аб рэфармаванні дзяржаўнага ўладкавання і права, роўнасці ўсіх перад законам, абароне жыцця і годнасці асобы простага чалавека. Дасканаласць заканадаўства А. Маджэўскі звязваў з узроўнем палітычнай і прававой культуры грамадства. Гэтыя ідэі пераклікаліся з асноўнымі палажэннямі твораў А. Волана, П. Раізія, М. Літвіна. Праца А. Маджэўскага была перакладзена і выдадзена ў ВКЛ намаганнямі С. Буднага, А. Волана, М. Дарагастайскага ў 1577 г. у Лоску. Яна мела моцны ўплыў на прававую культуру ВКЛ, пэўныя прапановы А. Маджэўскага былі рэалізаваны ў Статуце ВКЛ 1588 г. Менавіта на падставе ідэй філосафаў і юрыстаў развівалася канцэпцыя права ВКЛ, якую сфармуляваў Л. Сапега ў сваіх прадмовах да Статута 1588 г.

Леў Сапега стаў вядомы ў гісторыі як «страж правоў Літвы» і «літоўскі Салон» у сувязі з распрацоўкай, зацвярджэннем і друкаваннем Статута 1588 г. і яго папулярызаваннем у грамадстве. Імя Л. Сапегі ў гісторыі прававой

²⁸ Акты Виленской археографической комиссии. Вильно, 1893. Т. XX. С. 67.

²⁹ Modrzewski A. F. O prawie Rzeczypospolitej. Warszawa, 1953.

культуры непасрэдна звязана са Статутам 1588 г. як сімвалам дзяржаўнасці і незалежнасці Вялікага Княства Літоўскага ў супольнасці Рэчы Паспалітай. Адметнасць ролі Л. Сапегі ў гісторыі права выявілася праз завяршэнне намаганняў пакаленняў палітыкаў, навукоўцаў, юрыстаў-практыкаў па стварэнню дасканалых законаў, якія павінны былі гарантаваць ВКЛ захаванне дзяржаўнасці і абарону інтарэсаў і правоў усіх яе жыхароў. Л. Сапега прадоўжыў працу знакамітых канцлераў-кальвіністаў — М. Радзівіла Чорнага, М. Радзівіла Рыжана, А. Валовіча. Л. Сапега належаў да кальвіністаў, але ў 1586 г. прыняў каталіцтва і пазней сваю прыхільнасць да кальвінізму лічыў памылкай маладосці, што зазначыў у тастаменце ад 1633 г.³⁰ Але ў час стварэння рэнесанснага заканадаўства пратэстанцкая ідэя рэфармавання грамадства праз прававыя інстытуты спрыяла кваліфікацыі і ўплывала на развіццё правасвядомасці грамадства. Атрымаўшы пасаду падканцлера ў 1585 г., канцлера ў 1589 г., Л. Сапега служыў на гэтай пасадзе да 1623 г., надзейна захоўваючы правы і вольнасці народа ВКЛ. Сваім галоўным абавязкам лічыў « права вольнасти и свободы народов не только цело и непорочно держати, але што бы наболей примножати, справедливость и оборону чынити... »³¹.

Намаганнямі падканцлера Л. Сапегі трэці Статут быў зацверджаны 28 студзеня 1588 г., а праз два тыдні 11 лютага 1588 г. Жыгімонт Ваза выдаў прывілей на друкаванне Статута на старабеларускай (рускай) і польскай мовах, які з'явіўся прызнаннем адметнай ролі Л. Сапегі ў справе зацвярджэння Статута. У прывілеі³² адзначана, што права на друкаванне на «рускай» і польскай мовах даецца яму за карысную службу за захаванне правоў і вольнасцей грамадства. З прывілея вынікала, што Л. Сапегу належыць права вызначэння тэрміну і колькасці выданняў, неабмежаванае права на друкаванне, але за свой кошт. Падканцлер імкнуўся найперш надрукаваць Статут і іншыя законы на старабеларускай мове, падкрэсліўшы ў сваіх зваротах-прывілеях важную ролю дзяржаўнай мовы для разумення заканадаўства і абароны правоў і вольнасцей кожнай асобы. Цікавую ў гэтым аспекце акалічнасць развіцця канстытуцыйнага права ВКЛ узгадаў А. Закшэўскі³³ — прапанову вядомага польскага юрыста Я. Янушоўскага, які ў 1611 г. звярнуўся да Л. Сапегі. Я. Янушоўскі прапанаваў выданне адзінага збору прывілеяў і канстытуцый сеймаў ВКЛ і Польшчы з часоў прыядання Люблінскай уніі. Л. Сапега не палічыў ідэю мэтазгоднай, хаця праца па збіранню законаў, якія рэгулявалі дзяржаўнае ўладкаванне ВКЛ, у той час ішла, але так і не была завершана. Адметнае стаўленне канцлера да гэтай

³⁰ Цыт. па кн: Leonas Sapiega. Vilnius, 1998. P. 122.

³¹ Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. Мн., 1989. С. 42–48.

³² Тамсама.

³³ Zakrzewski A. Offerta Jana Januszowskiego wobec Lwa Sapiehy, czyli nieznany projekt wydania praw i przywilejów litewskich z 1611 roku // Prawo wczoraj i dziś. Warszawa, 2000. S. 435–441.

прапановы падкрэсліла афіцыйную традыцыю ВКЛ адносна прыняцця і друкавання законаў, якія б адпавядалі палітычным інтарэсам і захаванню суверэнітэту менавіта ВКЛ. Заканадаўства стала найважнейшым палітычным фактарам. Статут 1588 г. быў зацверджаны як аснова палітыка-прававой самастойнасці ВКЛ у супольнасці Рэчы Паспалітай і гарантый правоў і свабод усіх саслоўяў грамадства.

Канцэпцыя калектывізацыі права ВКЛ фарміравалася на падставе новых ідэй эпохі. Вынікам сінтэзу развіцця правасвядомасці грамадства, дасягненняў навукі і назапашання законатворчага вопыту з'явілася лепшая калектывізацыя XVI ст. — Статут 1588 г. Л. Сапега як захавальнік правоў і вольнасцей грамадства стварыў спрыяльныя ўмовы для распаўсюджвання дасканалых заканадаўства ў ВКЛ і папулярызацыі ідэй прававой дзяржавы, развіцця прававой культуры грамадства. Роля Л. Сапегі ў прававой культуры ВКЛ вызначаецца рэалізацыяй у практычнай, палітычнай і заканадаўчай, дзейнасці асноўных прынцыпаў юрыспрудэнцыі эпохі Рэнесансу.

Яўген Мірановіч (Беласток, Польшча)

БЕЛАРУСКІЯ ГАСПАДАРЧЫЯ АРГАНІЗАЦЫІ Ў ПОЛЬШЧЫ (1920–1921)

Беларускія гаспадарчыя ўстановы ў Польшчы былі, у параўнанні з ўкраінскімі ці літоўскімі (не кажучы пра нямецкія), вельмі слабыя. У ваяводстве Беластоцкім, ці Палескім можна нават гаварыць пра адсутнасць беларускіх гаспадарчых арганізацый. Інертнасць гаспадарчай актыўнасці закранала перш за ўсё тыя землі, жыхары якіх прымалі масавы ўдзел у бежанстве. Пасля вяртання з Расіі іх высілкі былі накіраваны пераважна на пошукі спосабаў біялагічнага выжывання. Большасць жыхароў сваё новае жыццё ў новай дзяржаве пачынала ад адбудовы гаспадарчых будынкаў і жыллёвых памяшканняў. Гэты працэс цягнуўся вельмі доўга. У некаторых раёнах адбудова маёмасці, параўнальнай да тае патрачанай у 1915 г., працягвалася амаль да Другой сусветнай вайны. Цяжасці ў адбудове былі вынікам адсутнасці крэдытнай сістэмы, гаспадарчых кааператываў і фіскальнай палітыкі ўладаў. Найбольш надзейнай крыніцай пазыкі грошай на практыцы былі мясцовыя габрэі, але сяляне вельмі рэдка будавалі нешта за пазычаныя грошы. Усведамленне пра неабходнасць іх вяртання стрымлівала значную частку мясцовага насельніцтва.

На Беластоцчыне і Палессі гаспадарчыя кааператывы не ўзніклі найперш з-за адсутнасці капіталу. Крыху інакш усё гэта адбывалася на Віленшчыне і

Наваградчыне. Там бежанства мела абмежаваны характар, сяляне былі ў значна лепшай сітуацыі, чым жыхары былой Гарадзеншчыны і Берасцейшчыны. У Віленскім і Наваградскім ваяводствах тады існавалі прынамсі матэрыяльныя ўмовы для якой-небудзь грамадскай дзейнасці.

Асаблівацю беларускага гаспадарчага руху было тое, што яго ініцыятарамі былі найчасцей палітыкі. Дарэчы, сувязі з палітычнымі коламі ніколі не парываліся. Гаспадарчыя ўстановы ствараліся з мэтай іх «служэння» нацыянальнай справе. Мала ў гэтым гаспадарчым жыцці традыцыйнага лібералізму, у якім эканамічныя патрэбы ўласнікаў выклікалі палітычную ініцыятыву. Але тагачасныя палітычныя ўмовы нічым не нагадвалі ліберальных парадкаў. Таму і вялікая палітызаванасць беларускага не толькі гаспадарчага, але таксама культурнага, асветнага і нават рэлігійнага руху.

Спрыяльны перыяд для беларускага кааператыўнага руху ў Польшчы — гэта час т. зв. «Сярэдняй Літвы» ў пачатку 1920-х гг. Кіраўніком Дэпартамента забеспячэння харчамі ў структурах Правячай камісіі Сярэдняй Літвы быў Вацлаў Іваноўскі. Па яго ініцыятыве на Віленшчыне ўзнікла некалькі беларускіх кааператываў. Яны развіваліся, дзякуючы дзейнасці Іваноўскага, вельмі паспяхова. Аднак пасля далучэння Сярэдняй Літвы да Польшчы большасць беларускіх кааператываў на Віленшчыне абанкруцілася ў выніку канкурэнцыі з боку польскіх гаспадарчых устаноў, якія падтрымліваліся ўладамі. Адкрыта ліквідацыі беларускіх кааператываў дамагаліся віленскія дзеячы найбольш уплывовай польскай партыі Нацыянальнай дэмакратыі¹. Вельмі выразна відаць, што лёс гэтых кааператываў вырашала не актыўнасць беларусаў, а палітычныя рэаліі. Узнікненне было вынікам палітычнай пазіцыі Вацлава Іваноўскага, а ліквідацыя — перамогай эндэцкай канцэпцыі польскай дзяржаўнасці.

У канцы 1923 г. віленскія дзеячы Юры Сабалеўскі і Язэп Шнаркевіч спрабавалі стварыць сетку кааператываў на Наваградчыне. Праз год пасля гэтага адбыўся з'езд прадстаўнікоў наваградскіх кааператываў, які прыняў дэкларацыю пра апалітычнасць руху. Яны чакалі крэдытнай дапамогі ад дзяржаўных уладаў, аднак гэтага не здарылася. Таму створаныя ў 1923–25 гг. кааператывы ў выніку недахопу фінансавых сродкаў спынілі сваю дзейнасць.

Адраджэнне гаспадарчага руху наступіла ў выніку актывізацыі дзейнасці Беларускай сялянска-работніцкай грамады. Кааператывы, якія ўзніклі па ініцыятыве гэтай партыі, атрымалі інвестыцыйны капітал для пачатку гаспадарчай дзейнасці. Паходжанне гэтага капіталу было не надта ясна акрэсленае, але без сумнення гэта былі палітычныя інвестыцыі². Разам з ліквідацыяй Грамады былі ліквідаваныя ўладамі амаль усе ўстановы, утвораныя партыяй.

¹ Gomółka K. Białorusini w II Rzeczypospolitej. Gdańsk, 1992. S. 28.

² Archiwum Akt Nowych, zespol Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Sygn. 839/2. Teczka «Hromada a białoruskie kooperatywy».

Большасць грамадоўскіх кааператываў мела гандлёвы і сельскагаспадарчы характар. Іх стваральнікамі былі палітычныя дзеячы. Лідэры Грамады планавалі, што ў будучыні яны пачнуць зарабляць грошы на выдавецкую або асветную дзейнасць, а пазней і на палітычную. Ва ўмовах дэмакратыі гэта звычайны працэс. Цесныя сувязі кіраўніцтва Грамады з Камінтэрнам абумовілі непазбежны канфлікт гэтага руху з польскай дзяржавай.

Па ініцыятыве звязаных з Грамадой дзеячаў у пачатку 1925 г. быў створаны Беларускі кааператыўны банк. У Глыбокім і Пінску ўзніклі яго філіялы. Капітал для заснавання банка афіцыйна быў выдзелены кааператывамі і прыватнымі асобамі. Віленская польская прэса пісала, аднак, пра яго дафінансаванне савецкім бокам³. Развіццё кааператыўнага руху ў 1926 г. спрыяла павелічэнню банкаўскага капіталу да 4,5 тыс. долараў. Банк даваў крэдыт велічыняй да ста долараў на 16 спаганяемых працэнтаў. Пры невялікай інфляцыі банкаўскія аперацыі давалі немалы прыбытак. Роля Банка ў беларускім гаспадарчым, выдавецкім, культурна-асветным руху была нярэдка вельмі значнай. Без банкаўскіх крэдытаў шмат беларускіх ініцыятыў ніколі не маглі б рэалізавацца. Ліквідацыя Грамады прывяла да крызісу беларускага банка. Улады ліквідавалі глыбоцкі і пінскі аддзелы, абвінаваціўшы іх дырэктараў у парушэнні польскага банкаўскага заканадаўства. Пастаянныя рэвізіі, арышты членаў управы прывялі Банк да мяжы банкруцтва. У выніку маніпуляцый уладаў у кіруючыя структуры прымаліся людзі без банкаўскага дасведчання, дзейнасць якіх вяла да павелічэння фінансавых праблем. У канцы 1938 г. Беларускі кааператыўны банк спыніў сваю дзейнасць.

Найбольш вядомай гаспадарчай беларускай установай у даваеннай Польшчы быў Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры. Ён быў створаны ў маі 1926 г. дзеячамі партый хадэцкага накірунку — Беларускай хрысціянскай дэмакратыі і Беларускага сялянскага саюза. Інстытут планавалася як альтэрнатыўная ўстанова для арганізацый, якія апынуліся пад кантролем Беларускай сялянска-работніцкай грамады (БСРГ). Падпарадкаванне дзеячамі БСРГ Таварыства беларускай школы прывяло да таго, што гэтая партыя стала манапалістам у беларускім культурным і асветным руху. Адначасова цесныя сувязі Грамады з камуністычным рухам стваралі пагрозу таго, што рэпрэсіі, накіраваныя супраць партыі, закрануць таксама падпарадкаваныя ёй культурныя ўстановы. БХД, ствараючы Інстытут, перш за ўсё прадбачвала яму ролю, падобную да той, якую на левым баку беларускага палітычнага жыцця выконвала ТБШ. Толькі пад ціскам Беларускага сялянскага саюза яго статутная дзейнасць пашырылася на справы гаспадарчыя⁴.

Паводле Статуту, Інстытут павінен займацца падтрымкай сельскай гаспадаркі ва ўсіх яе адгалінаваннях, у т. л. пчалярстве, агародніцтве,

³ Dziennik Wileński. 1925. 18 listop.; Kurier Wileński. Nr 22. 28 stycz.

⁴ Stankiewicz J. Biełaruski chryscijanski ruch. Wilnia, 1939. S. 206–208.

перапрацоўцы сельскай сыравіны, пашырэннем тэхнічнай базы, падтрымкай вясковай прамысловасці, рамяства і народнага мастацтва. Стваральнікі Інстытута імкнуліся дасягнуць гэтай мэты, арганізуючы ўзорныя гаспадаркі, якія маглі б служыць прыкладам для сялян, выстаўкі сялянскай тэхнікі, склады тэхнічнага забеспячэння з мэтай пазычання сельскагаспадарчых прыладаў сялянам, мелірацыйных мерапрыемстваў, а таксама шырокую адукацыйную дзейнасць⁵. У рамках адукацыі сялян Інстытут выдаваў (ці хутчэй фінансаваў выданне) усялякую літаратуру, аднак большасць яе сваім месцам мела мала агульнага з гаспадарчымі праблемамі. Найчасцей такая літаратура прапагандавала ідэі дзеячаў БХД.

Аддзелы Інстытута да канца 1926 г. ўзніклі ў Вільні, Радашковічах і Наваградку. Праз год іх было ўжо звыш пяцідзiesiąці на тэрыторыі Віленскага і Наваградскага ваяводстваў. Пад апекай Інстытута дзейнічала 37 бібліятэк. Мабілізацыя грамадства на змаганне за беларускія школы або арганізацыя тэатральнага жыцця былі больш характэрныя для дзейнасці Інстытута, чым чыста гаспадарчая актыўнасць. Аднак акцыя наладжвання лекцый па справах ліквідацыі цераспалосіцы, меліярацыі была агітацыйнай за прагрэс у сельскай гаспадарцы. Непасрэдная дзейнасць на карысць стварэння гаспадарчых кааператываў вялася шляхам арганізацыі курсаў для кіраўнікоў гэтых устаноў. Курсы ладзіліся таксама для эканамістаў, якія маглі б забяспечыць пажаданыя адносіны кааператываў з дзяржаўнай адміністрацыяй. Гэта даволі важна, таму што праз парушэнне заканадаўства адміністрацыя даволі часта спрычынялася да ліквідацыі беларускіх кааператываў. Курсы ладзіліся ў Вільні з вясны 1927 г. У іх удзельнічала каля 40 чалавек, у большасці з правінцыі. Таму часткова за кошт Інстытута для слухачоў былі арганізаваны інтэрнат і кухня. Праўда, умовы жыцця ў інтэрнаце былі даволі цяжкія, але адпаведныя фінансавым магчымасцям слухачоў курсаў.

Восенню 1927 г. сенатары Вячаслаў Багдановіч і Аляксандр Назарэўскі разам з пасламі Фабіянам Ярэмічам і ксяндзом Адамам Станкевічам пачалі падрыхтоўку да стварэння ў Вільні Беларускага прамыслова-сельскагаспадарчага кааператываўнага банка. Не змаглі, аднак, сабраць адпаведнага капіталу, каб ажыццявіць гэтую ініцыятыву. Ужо ў канцы 1920-х гг. аказалася, што беларускае грамадства Віленшчыны і Наваградчыны з'яўляецца надта бедным, каб разгарнуць там гандлёвую ці прадукцыйную дзейнасць, якая дала б прыбытак для вядзення культурна-асветнай дзейнасці. Кааператывы Інстытута нават ва ўмовах добрай гаспадарчай кан'юнктуры тых гадоў не давалі спадзяванага прыбытку. Складчыны сяброў арганізацыі, ці нават ціхае фінансаванне некаторымі прыхільнымі да беларусаў касцёльнымі

⁵ Moroz M. Białoruski Instytut Gospodarki i Kultury w północno-wschodnich województwach Drugiej Rzeczypospolitej (1926–1937) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2000. Nr 14.

⁶ Туронак Ю. Беларускія марыяны ў Друі // Спадчына. 1991. № 5.

коламі⁶ не давала такіх сродкаў, якія дазвалялі б атрымліваць інвестыцыі. Таму ў 1930-х гг. дзейнасць Інстытута пачала зводзіцца пераважна да адукацыйнай працы, канцэнтраванай на замацаванні сведамасці насельніцтва. А гэта не магло не выклікаць рэакцыі ўлад, рэалізуючых палітыку асіміляцыі. З 1933 г. пачалі ліквідавацца лакальныя аддзелы Інстытута. Дзеячам, якія ўзначальвалі ліквідавання аддзелы, заўсёды ставіліся ў віну спробы парушэння бяспекі польскай дзяржавы. 22 студзеня рашэннем віленскага ваяводы Бацянскага Інстытут быў ліквідаваны.

Канкурэнцыю для хрысціянска-дэмакратычнага гаспадарчага руху спрабаваў ствараць Янка Станкевіч, віленскі дзеяч, якога як на левым, так і на правым баку называлі паланафілам. Разам з дзеячамі падобнай арыентацыі ён заклікаў да супрацоўніцтва Беларускага гаспадарчага саюза. Станкевіч разлічваў, што ўлады, якія адмоўна ставіліся да хадэцкіх кааператываў, падтрымаюць гаспадарчую дзейнасць лаялістаў. Праз год Саюз, апрача некалькіх кааператываў, паспрыяў пакліканню некалькіх прыватных школаў у Вільні і арганізаваў кнігарню. Спадзяваная датацыя з боку дзяржавы аднак не наступіла. Таму ў 1931 г. Беларускае гаспадарчае саюз спыніў дзейнасць⁷.

У пачатку 1930-х гг. у структуры кааператываў вельмі актыўна пачалі ўваходзіць дзеячы КПЗБ. Гаспадарчыя арганізацыі былі тады яшчэ менш падкантрольнымі палітычнай паліцыі, чым арганізацыі асветнага або культурнага характару. Улады, аднак, хутка зарыентаваліся, што гаспадарчая дзейнасць служыць камуністам толькі прыкрыццём для палітычнай працы. У канцы 1930-х гг. беларускія кааператывы былі ліквідаваны па тых жа самых прычынах, як і ўсе грамадскія арганізацыі. Заўсёды іх дзеячоў абвінавачвалі ў парушэнні бяспекі дзяржавы. Кожная залатоўка, выдаткаваная, напрыклад, на падтрымку беларускага друку, магла служыць падставой абвінавачвання ў антыдзяржаўнай дзейнасці. Прысутнасць камуністаў у кіраўніцтве кааператываў толькі аблягчала ўладам працу.

⁷ Gomółka K. Białoruskie instytucje życia gospodarczego w II Rzeczypospolitej // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1997. Nr 8. S. 93.

КЛОПАТЫ МАСКВЫ І ВАРШАВЫ Ў СУВЯЗІ З АКАДЭМІЧНАЙ КАНФЕРЭНЦЫЯЙ 1926 ГОДА

Без перабольшвання можна сказаць, што беларуская культура ў XX стагоддзі развівалася ў фатальных умовах. Пасля няўдачай спробы ўтварэння ў 1918 г. нацыянальнай дзяржавы на яе развіццё пачалі аказваць уплыў такія новыя і трагічныя па сваіх наступствах фактары, як падзел Беларусі паміж Савецкай Расіяй і Польшчай і фарміраванне таталітарнага грамадства ва ўсходняй, савецкай частцы Беларусі. Хаця гэтыя фактары не былі ўзаемна абумоўленыя, але яны не былі і ўзаемна ізаляваныя. У абедзвюх частках «жыўцом» парэзанай Беларусі гаспадарылі ўлады, якім былі чужыя інтарэсы беларускага народа. Як у Маскве, так і ў Варшаве гэтыя інтарэсы ацэньвалі з пункту гледжання іх адпаведнасці карэнным інтарэсам савецкага і польскага бакоў. Для Польшчы Заходняя Беларусь была, з аднаго боку, буферам, які аддзяляў дзве антыверсальскія дзяржавы — Германію і Савецкую Расію (СССР), а з другога боку, разам з Заходняй Украінай яна служыла мастом, які злучаў Польшчу з Прыбалтыкай на Поўначы і з Румыніяй, а значыць, і з Балканамі — на Поўдні. Такім чынам, Беларусь была адной з матэрыяльных апор актыўнай палітыкі Польшчы ў Еўропе, накіраванай супраць германа-расійскіх геапалітычных ціскаў.

Для Савецкай Расіі (СССР) пэўны час Заходняя Беларусь была каналам для прасоўвання на Захад сусветнай сацыялістычнай рэвалюцыі, якая, у сваю чаргу, мусіла служыць сродкам разбурэння версальскай сістэмы, пачынаючы з яе польскага звяна — аднаго з важнейшых у гэтай сістэме. Такая роля адводзілася Заходняй Беларусі да пачатку 1930-х гг., пакуль не змяніліся прыярытэты савецкай знешняй палітыкі. У сувязі з гэтай задачай разглядалася і палітыка беларусізацыі, адным з фрагментаў якой была акадэмічная канферэнцыя 1926 г. па рэфармаванню правапісу беларускай мовы. «Беларусізацыя» была сродкам умацавання савецкай улады ў БССР і пашырэння яе ўплываў па другі бок «рыжскай» мяжы, сродкам недапушчэння фарміравання за межамі БССР беларускіх «П'ёмонтаў» — асяродкаў беларускага нацыянальнага адраджэння, здольных выпраменьваць на Усход ідэі і ўплывы, прыцягваць да сябе ўвагу і спадзяванні, выходзяць беларускія творчыя сілы. Такое стаўленне да Беларусі з боку Масквы і Варшавы перадвызначыла ператварэнне Заходняй Беларусі ў поле зацятай савецка-польскай ідэалагічнай і палітычнай барацьбы, якая ішла тут да пачатку 1930-х гг. — да часу, пакуль не склалася кан'юктурная, тактычная зацікаўленасць урада ў захаванні версальскага статус-кво. Беларускія нацыянал-камуністы спрабавалі ўдзельнічаць у гэтай барацьбе ў якасці своеасаблівай «трэцяй сілы», спадзеючыся выкарыстаць яе ў інтарэсах аб'яднання Беларусі.

Польска-савецкая барацьба за Беларусь выявілася і ў такой, здавалася б, далёкай ад палітыкі справе, як навуковая канферэнцыя па праблемах рэфармавання правапісу. Пытанне аб канферэнцыі было пастаўлена ў палітычны кантэкст задоўга да яе адкрыцця, яшчэ ў пастанове ЦК КП(б)Б ад 14 жніўня 1925 г. наконт мэтазгоднасці склікання беларускай палітычнай канферэнцыі ў Берліне. Адным з сямі патрабаванняў да групы А. Цвікевіча, якімі абумоўлівалася падтрымка ЦК КП(б)Б яе ініцыятывы аб скліканні Берлінскай канферэнцыі, была падтрымка ёю «сусветнага з'езда белару-сазнаўцаў у Мінску»¹.

Пасля Берлінскай канферэнцыі група вядомых дзеячаў беларускага нацыянальнага адраджэння вярнулася з-за мяжы ў Савецкую Беларусь, іншыя пайшлі далей па шляху супрацоўніцтва з камуністамі (група БСР Грамады ў Польшчы) ці супрацоўніцтва непасрэдна з савецкімі дыпламатычнымі прадстаўніцтвамі (група Галавінскага ў Літве). Аднак заставаліся яшчэ групы беларускіх дзеячаў, якіх не ўдалося падпарадкаваць уплывам камуністычных уладаў Мінска, а значыць, і Масквы. Вацлаў Ластоўскі, сімвалічная фігура беларускага нацыянальнага адраджэння, рашэнняў Берлінскай канферэнцыі не прыняў. Не згадзіліся з прызнаннем Мінска ў якасці адзінага цэнтра беларускага нацыянальнага руху і дзеячы пражскага асяродка гэтага руху на чале з прэзідэнтам БНР П. Крачэўскім, у большасці — дзеячы эсэраўскага накірунку. Гэтыя людзі не жадалі супрацоўнічаць з беларускімі камуністамі, бо бачылі за імі сілу, варожую беларускаму адраджэнню². Аднак, застаючыся на нацыянальным грунце, усе яны былі гатовыя змагацца за беларускую культуру, аддаваць яе развіццю ўсе свае сілы, шукалі дзеля гэтага матэрыяльную і духоўную апору. Мінскія камуністычныя ўлады імкнуліся выкарыстаць гэтыя патрыятычныя імкненні беларускай інтэлігенцыі з-за межаў Савецкай Беларусі, маючы на мэце ператварэнне Мінска ў адзіны цэнтр беларускага нацыянальнага руху і падпарадкаванне яму антыпольскай акупацыі ў Заходняй Беларусі, дзе існавала масавая сацыяльная база для гэтага руху.

Адпаведная задача была пастаўлена адразу пасля Берлінскай канферэнцыі пад уплывам дасягнутага на ёй поспеху. У тэзісах ЦК КП(б)Б, зацверджаных 16 кастрычніка 1925 г., перад ЦК ВКП(б) ставілася пытанне аб наданні Мінску статуса цэнтра, які па ўзгадненні з наркаматам замежных спраў СССР і ЦК ВКП(б) кіраваў бы беларускім нацыянальным рухам за мяжой. Мэтай гэтага кіраўніцтва было падпарадкаванне нацыянальнага руху «і пераўтварэнне ў рэвалюцыйны рух пад лозунгам аб'яднання беларускага народа, стварэнне адзінай Беларусі і ўстанавленне ў ёй рабоча-сялянскай Савецкай улады»³. Гэтыя тэзісы пад назвай «Аб беларускім руху

¹ Идеологическая деятельность Компартии Белоруссии. Минск, 1990. Ч. 1. С. 172.

² Гл.: Калеснік У. Пражскі эпісталарый // Калеснік У. Усё чалавечае. Мн., 1993. С. 267.

³ Идеологическая деятельность... С. 197.

за кардонам» былі падрыхтаваныя для нарады, якая рыхтавалася ў Маскве — верагодна, з удзелам кіраўнікоў КПЗБ і БСР Грамады⁴. Навуковая канферэнцыя, прысвечаная праблемам рэфармавання беларускага правапісу, як справа фармальна непалітычная, добра выдавалася ў якасці сродка, здольнага прыцягнуць да супрацоўніцтва з Мінскам дзеячаў з беларускага замежжа, якія стаялі на раздарожжы».

Мне пакуль не ўдалося знайсці матэрыялы маскоўскай нарады 1925 г., але калі меркаваць па логіцы наступных падзей, звязаных з гэтай справай, то складваецца ўражанне, што нарада не прынесла поўнага поспеху мінскім камуністам. Відавочна, Мінску была нададзена роля цэнтра, кіруючага беларускім рухам за мяжой, але яна абмяжоўвалася апекай з боку супрацоўнікаў наркамата замежных спраў СССР — у той час яго прадстаўніка пры ўрадзе БССР С. Л. Казюры і саветніка паўпрэдства СССР у Польшчы А. Ф. Ульянава. Гэтага абмежавання паўнамоцтваў мінскія камуністы, відаць, не спадзяваліся пазбегнуць, а вось невыдзяленне Масквой грошай на правядзенне першага беларускага навуковага кангрэса было сапраўднай прыкрасцю. Па гэтай прычыне Камісія па замежных справах пры ЦК КП(б)Б 1 лютага 1926 г. прыняла пастанову аб адтэрміноўцы кангрэса да мая, адначасова даручыўшы С. Казюру паклапаціцца пра выдзяленне грошай⁵. Вясной тэрмін яго правядзення быў перанесены яшчэ раз. Акрамя грашовай праблемы, якая стрымлівала лінгвістычныя пошукі мінскіх камуністаў, у іх з'явіўся яшчэ адзін клопат, які мог прынесці больш эфектных, хуткія і больш відавочныя вынікі — узбудуенне Беларусі за кошт часткі расійскай у той час Гомельскай губерні. У маі 1926 г. ЦК КП(б)Б звярнуўся ў ЦК ВКП(б) з абгрунтаваннем неабходнасці далучэння Гомельскай губерні да БССР, умела выкарыстоўваючы ў гэтай справе зацікаўленасць Масквы ў пашырэнні рэвалюцыйных настрояў у Польшчы⁶.

Пытанне пра акадэмічную канферэнцыю заставалася як бы на другім плане ў дзейнасці мінскіх камуністаў да жніўня 1926 г. К гэтаму часу выявіліся спробы Ю. Пілсудскага павесці пэўную палітычную гульню з тымі групамі беларускага насельніцтва, якія не далучыліся да «Грамады». На гэта звярталі ўвагу ў сваім лісце ў калегію НКЗС загадчык аддзела Прыбалтыкі і Польшчы гэтага наркамата Лагіноўскі і саветнік паўпрэдства СССР у Польшчы А. Ф. Ульянаў. Сакратар ЦК КП(б)Б А. Крыніцкі меў у сябе гэты ліст не пазней, чым яго асноўны адрасат, перад 14 жніўня 1926 г. Выявай такіх спробаў Пілсудскага А. Крыніцкі, са свайго боку, называў стварэнне ў Вільні Інстытута беларускай гаспадаркі і культуры, абмеркаванне

⁴ Аб маскоўскай нарадзе па пытаннях дзейнасці «Грамады» піша А. Бергман // Слова пра Браніслава Тарашкевіча. Мн., 1996. С. 88.

⁵ Зношэння палітыка Беларусі. Т. 2. (1923–1927). Мн., 1999. С. 203.

⁶ Гл.: Лазько Р., Мурашка М. На скрыжаванні вялікай палітыкі: аб вяртанні Гомельшчыны ў склад БССР // Беларускі гістарычны часопіс. 1996. № 1. С. 21–30.

ідоі аб утварэнні беларускай аўтаномнай адзінкі ў складзе польскай дзяржавы на базе трох паўночна-заходніх ваяводстваў і інш.⁷

Магчыма, перабольшваючы значэнне гэтай гульні Пілсудскага ў беларускім пытанні, кіраўнікі КП(б)Б актывізавалі свае намаганні ў абодвух накірунках — як у справе далучэння Гомельшчыны да БССР, так і ў справе падрыхтоўкі акадэмічнай канферэнцыі. У другой палове жніўня праз паўпрада СССР у Літве С. Александроўскага былі наладжаны кантакты з Ластоўскім. 23 жніўня Александроўскі паведаміў прадстаўніку НКЗС у Мінску, што «пасля некалькіх папярэджанняў праз Галавінскага да мяне, нарэшце, прыйшоў Ластоўскі»⁸. Пачаліся доўгія перамовы з мэтай схіліць Ластоўскага «да мінскай арыентацыі». Будучай акадэмічнай канферэнцыі надавалася рашаючае значэнне ў гэтай справе. С. Казюра тлумачыў Александроўскаму значэнне місіі, якую яму выпала ажыццявіць: «Мінск... улічвае той палітычны эфект, які будзе выкліканы гэтай канферэнцыяй сярод беларускіх колаў і арганізацый за мяжой, а таксама ў Польшчы»⁹. Падчас канферэнцыі планавалася вырашыць і пытанне аб магчымасці пакінуць Ластоўскага ў Мінску¹⁰, улічваючы, што ён паступова схіляўся да гэтага рашэння, спакушаючыся перспектывамі творчай працы ў Савецкай Беларусі. Так яно і адбылося — пасля канферэнцыі Вацлаў Ластоўскі вяртаўся ў Коўна, каб сабрацца для ад'езду ў Савецкую Беларусь назаўсёды. Нягледзячы на свой немалы жыццёвы і палітычны вопыт, ён не здолеў падчас мінскіх сустрэч адчуць, як смяюцца за яго спіной прадстаўнікі Масквы ў прадчуванні, што задуманае ўдаецца. 17 лістапада С. Казюра паведаміў у НКЗС аб сваіх сустрэчах з гасцямі канферэнцыі: «Наогул знаходжанне ў Мінску ўсіх гэтых «беспашадных герояў» — закардонных беларусаў — я пастараюся выкарыстаць як найпаўней»¹¹.

Не засталіся абыякавымі да акадэмічнай канферэнцыі і варшаўскія інстанцыі. Аб гэтым сведчыць перапіска генконсульства Польшчы ў Мінску з польскім пасольствам у СССР і міністэрствам замежных спраў у Варшаве. Гэтыя крыніцы, у прыватнасці, дазваляюць праліць крыху святла на акалічнасці нявыезду на канферэнцыю дзеячаў беларускай культуры з Заходняй Беларусі. Даведаўшыся аб гэтым з беларускіх савецкіх газет, генконсул Т. Пяркоўскі 16 лістапада паведаміў гэты факт варшаўскаму МЗС¹². Яно ж, у сваю чаргу, ацаніўшы яго «выдатнае прапагандысцкае значэнне», звярнулася за тлумачэннямі ў Міністэрства ўнутраных спраў (МУС). Адтуль прыйшоў адказ, што ў віленскае ваяводскае ўпраўленне звярнуліся

⁷ НАРБ. Ф. 4, воп. 21, спр. 2546, арк. 5, 13; Голас Радзімы. 1994. 14 крас. С. 4.

⁸ Скарыніч: Літаратурна-навуковы гадавік. Вып. 3. М.; Мн.; Смаленск, 1997. С. 61.

⁹ Тамсама. С. 57.

¹⁰ Знешнія палітыка Беларусі. Т. 2. С. 226.

¹¹ Скарыніч. Вып. 3. С. 63.

¹² Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Wydział Wschodni. Sygn. 6703 A, t. 48.

А. Луцкевіч, Р. Астроўскі і І. Дварчанін з просьбамі аб выдачы ільготных пашпартоў для выезду ў Мінск на канферэнцыю. Паразумеўшыся з МУС, ваяводскае ўпраўленне адмовіла ім у выдачы такіх пашпартоў на той падставе, што ўсе тры, як выдатныя дзеячы БСР Грамады, былі вядомыя сваёй «варожай для польскай дзяржавы дзейнасцю»¹³. Беларускае паслы польскага сейма, у прыватнасці, Б. Тарашкевіч, яшчэ мелі права на ільготныя пашпарты, атрымалі іх, аднак паехаць адмовіліся. Начальнік дэпартаменту МУС пісаў, што адмовіліся «быццам бы ў знак салідарнасці», як бы дапускаючы гэтымі словамі іншую прычыну нявыезду. Магчыма, яна сапраўды існавала, калі ўлічыць, што дзейнасць «Грамады» ў гэты час набліжалася да сваёй кульмінацыі, урад рыхтаваўся да яе разгрому і якраз у адзін з дзён, калі ў Мінску працавала акадэмічная канферэнцыя — 16 лістапада Б. Тарашкевіч мусіў выступаць у сейме з вялікай прамовай у яе абарону.

Такім чынам, з Польшчы на канферэнцыю выехалі толькі два чалавекі: драматург Ф. Аляхновіч з Вільні¹⁴ і прафесар Варшаўскага ўніверсітэта Ю. Галомбэк, вядомы спецыяліст па гісторыі беларускай і паўднёва-славянскіх літаратур. Высвятляецца, што паездка прафесара Галомбэка таксама мела палітычны антураж. Яна была здзейснена па ініцыятыве Міністэрства замежных спраў (МЗС) і пад яго апекай¹⁵. Прафесар выступіў у Мінску з дакладам «Даследаванне беларускай літаратуры XIX в. — да 1863 г.».

Вярнуўшыся з Мінска, ён зрабіў справаздачу Аддзелу друку МЗС, датаваную 2 снежня 1926 г.¹⁶ Натуральна, яго куратары ў МЗС цікавілі не навуковыя вынікі канферэнцыі, а яе грамадскі рэзананс і яшчэ шырэй — стан працэсу беларускай нацыятворчасці і дзяржаватворчасці на аснове БССР, а таксама ўплыў гэтых працэсаў на беларускае насельніцтва ў Польшчы. На гэтых пытаннях і засяродзіў увагу прафесар Ю. Галомбек. Ён адзначаў, што Савецкая Беларусь аб'ектыўна з'яўляецца метраполіяй беларушчыны і паспяхова падтрымлівае гэты свой статус. Тут «у кожнай сферы культурная праца развіваецца свабодна і энергічна». Паколькі камунізм «даў свабоду нацыянальнага развіцця», то ў краіне «растуць камуністычныя настроі». Аднак, на думку прафесара, камуністычная ідэалогія «з'яўляецца нечым штучным, накінутым, беларусы прасякнуты пэўным кансерватызмам». Цяжка не згадзіцца з такой ацэнкай.

Напэўна, міністэрства замежных спраў найбольш цікавілі заўвагі прафесара Галомбэка аб уплыве нацыянальна-культурных працэсаў у Савецкай Беларусі на Польшчу. Прафесар пісаў, што «савецкія беларусы» найбольшую ўвагу звяртаюць на становішча беларусаў у Польшчы і бачаць

¹³ ААН. Wydział Wschodni. Sygn. 6703 A, t. 43, 44.

¹⁴ С. Казюра сцвярджаў, што не дапусціў Ф. Аляхновіча да ўдзелу ў канферэнцыі // Скарыніч. Вып. 3. С. 64.

¹⁵ ААН. Sygn. 6703 FA, t. 48.

¹⁶ Тамсама, t. 19–20.

тут іх «найбольшы ўціск» у параўнанні з іншымі краінамі. Польскі назіральнік не сказаў, што такія ацэнкі адпавядаюць рэальнаму становішчу беларускага насельніцтва ў Польшчы. Ён іх патлумачыў тым, што ў Польшчы знаходзіцца найбольшая колькасць беларусаў па-за межамі БССР. Далей прафесар Галомбек звярнуў увагу на тыя каналы, праз якія праводзяцца уплывы Савецкай Беларусі на Заходнюю Беларусь. Гэта, перш за ўсё, «багатая прэса», якая выдаецца за мяжой і даступная ў Польшчы. У якасці прыкладу былі названы газеты «Голас беларуса» ў Рызе і пражская «За-межная Беларусь», якія фінансаваліся з Мінска.

Наступны фрагмент з даклада варшаўскага прафесара, напэўна, з'яўляецца ключавым у ім, яго квінтэсенцыяй. «Здаецца, — пісаў Ю. Галомбек, — што ў сувязі з існаваннем фармальна незалежнай Беларусі і ўзнікненнем нацыянальнага фактара, не прадвызначаючы трываласць гэтай з'явы, спрэчка аб беларускай нацыянальнасці ўяўляецца беспрадметнай. Барацьба можа весціся, хутчэй, за межы тэрытарыяльных прэтэнзій гэтай нацыянальнасці»¹⁷. Безумоўна, прафесар меў на ўвазе, перш за ўсё, барацьбу навуковую, але магчыма і палітычную. Аднак чытачы яго справаздачы, ці тыя, каму паведамляліся выкладзеныя ў ёй ідэі, глядзелі на беларускую праблему перадусім, як на палітычную.

У гэтыя дні ў асяроддзі Пілсудскага якраз выпявала рашэнне аб неабходнасці разгрому «Грамады», якая, як вядома, спрабавала весці барацьбу за тэрыторыю беларускай нацыі на захадзе Беларусі. У канцы лістапада ў Вільні Пілсудскі правёў некалькі нарад па пытаннях дзейнасці Грамады, на якіх, відавочна, яна кваліфікавалася як накіраваная на раскол Польскай Рэспублікі¹⁸. У пачатку студзеня ён жа дамовіўся з маршалкам сейма Ратаем аб арышце лідэраў «Грамады», беларускіх паслоў сейма, нягледзячы на іх дэпутацкую недатыкальнасць. Безумоўна, нельга лічыць, што акадэмічная канферэнцыя ў Мінску прама паўплывала на прынятае Пілсудскім рашэнне. Аднак яе рэзананс у Польшчы, з'яўляючыся яшчэ адным сведчаннем выкарыстання Масквой усіх сродкаў для правядзення ў Польшчы прасавецкіх уплываў, садзейнічаў фарміраванню той палітычнай атмасферы, у якой разгром «Грамады» аказаўся не толькі магчымым, але і непазбежным.

Падводзячы вынікі акадэмічнай канферэнцыі і ў Мінску, мінскім партыйным уладам давялося прызнаць, што не ўсё на ёй прайшло гладка. А. Крыніцкі ў сваім дакладзе ЦК ВКП(б) кажа ў тым, што зала пасяджэнняў канферэнцыі была дэкарыраваная ў беларускія нацыянальныя колеры, што спачатку адсутнічаў партрэт Леніна і герб СССР, занадта цёплы прыём у Мінску быў аказаны Аляхновічу і г. д. Аднак, на яго думку, канферэнцыя «садзейнічала ўмацаванню ў вачах замежных дэлегатаў значэння

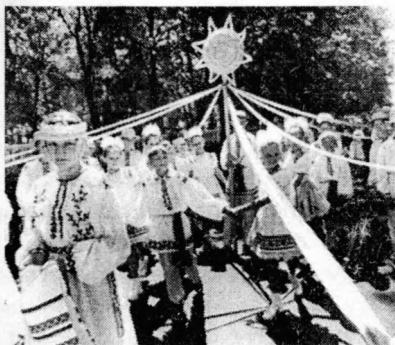
¹⁷ AAN. Sygn. 6703 FA, t. 19.

¹⁸ Гл.: Лазько Р. Хто ж знішчыў «Грамаду»? // Беларуская мінуўшчына. 1994. № 2. С. 46–49.

Мінска як адзінага палітычнага і культурнага цэнтра ўсёй Беларусі... , а таксама лепшаму разуменню таго, што толькі СССР стварае ўмовы і гарантыі правільнага вырашэння нацыянальнага пытання для раней прыгнечаных нацыянальнасцей»¹⁹. Якія гэта былі «гарантыі», стане ясна праз некалькі гадоў. Наступленне ў СССР сацыялізму «па ўсім фронце» і разгром рэшткаў «Грамады» ў Польшчы — пасольскага клуба «Змаганне» — пазбавілі савецкае кіраўніцтва цікавасці да беларускага нацыянальнага руху як сродку «расшывання» польскай дзяржавы па нацыянальных швах. З гэтага часу скончылася і гульня ВКП(б) з беларускай нацыянальнай інтэлігенцыяй.

¹⁹ НАРБ, ф. 4, воп. 21, спр. 2546, арк. 2.

НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ СУПОЛЬНАСЦІ БЕЛАРУСІ

Ігар Пушкін (Магілёў, Беларусь)

АРГАНІЗАЦЫЯ І ДЗЕЙНАСЦЬ ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫХ АБ'ЯДНАННЯЎ НАЦЫЯНАЛЬНЫХ МЕНШАСЦЯЎ БССР У 20-Я ГАДЫ XX ст.

Пры разглядзе пытання арганізацыі і дзейнасці грамадска-палітычных аб'яднанняў нацыянальных меншасцяў БССР у 20-я гады XX ст. варта ўлічваць тэрытарыяльныя змяненні межаў БССР. У тагачасны перыяд адбывалася паступовае ўзбуйненне БССР і аднаўленне Беларусі ў этнаграфічных межах у выніку змен ад 31.07.1920 г., 3.03.1924 г., снежня 1926 гадоў¹. Аказвала ўплыў і палітыка карэнізацыі (беларусізацыі), якая ў БССР садзейнічала росквіту нацменшасцяў, бо прадугледжвала іх прыкрытэ у месцах кампактнага пражывання і забеспячэнне іх культурнай, асветнай і грамадска-палітычнай самарэалізацыі.

Грамадска-палітычнае жыццё Беларусі ў 20-я гады было даволі стракатым. На той час яшчэ назіраўся пэўны плюралізм думак і толькі завяршаўся працэс фарміравання асноў таталітарызму, які прывёў у 30-х гадах да ліквідацыі ўсялякага іншадумства. Прадстаўнікі нацыянальных меншасцяў прымалі ўдзел як у дзейнасці грамадска-палітычных аб'яднанняў Беларусі, так і ў стварэнні і дзейнасці грамадска-палітычных аб'яднанняў нацыянальных меншасцяў.

Тагачасныя грамадска-палітычныя аб'яднанні (далей — аб'яднанні) нацыянальных меншасцяў можна ўмоўна падзяліць на дзве групы. Да першай адносіліся тыя, якія падтрымлівалі Савецкую ўладу і існуючы дзяржаўны лад, ці былі лаяльнымі да іх, альбо былі заснаваны і дзейнічалі пад кіраўніцтвам камуністычнай партыі. Да другой адносіліся тыя, чыя

¹ Административно-территориальное устройство БССР. Минск, 1985. Т. I. 390 с.

дзеінасць знаходзілася як бы ў «апазіцыі» да існуючай улады. Абедзве групы падзяляліся на падгрупы аб'яднанняў у залежнасці ад накірунку дзеінасці². Першая складалася: а) з палітычных аб'яднанняў — Яўрэйская камуністычная партыя (ЯКП), партыя «Поалей Цыён», БУНД, яўкамоі; б) з грамадскіх — прафесійныя саюзы, піянерскія арганізацыі; в) з гаспадарчых — таварыства па землеўпарадкаванню працоўных яўрэяў, таварыства саматужнікаў, сельскагаспадарчыя, кааператыўныя і г. д.; г) з культурна-асветніцкіх — літаратурныя, краязнаўчыя таварыствы, таварыства «Ваяўнічых бязбожнікаў» і г. д.; д) з рознага роду добраахвотных таварыстваў кшталту МОПР, Авіяхім, Чырвоны Крыж і г. д.

Другая група складалася: а) з палітычных — «Алгемейне-Сіяністы», «Яўрэйская працоўная партыя Цыарэй Цыён», ЦСП (Цыянісцка-Сацыялістычная партыя) з яе маладзёжнымі філіяламі: ЦС ЮФ (Цыянісцкі сацыялістычны Югенд Фербанд) і ЯССМ (Яўрэйская Сіянісцка-сацыялістычная моладзь), арганізацый моладзі — АСМ (Арганізацыя сіянісцкай моладзі), правы «Гехалуц» і інш.; б) з грамадскіх — «Камітэт абароны палякаў»; в) з культурна-спартыўных — польскія «скауты», латышскія спартыўныя гурткі, музычныя гурткі ў нямецкай калоніі Мазырскай акругі і інш.; г) з дабрачынных эканамічнага накірунку — «Бікур Хейлым», «Гімплас-Хасед»; д) з рэлігійных таварыстваў, брацтваў таварыства «тэрцыяраў» (амаль пры кожным касцёле), «таварыства ружанца», «таварыства Св. Вікенція з Паўля», «т-ва Св. Сэрца Ісуса і Марыі», «т-ва Непакалянага зацацця Св. Дзевы Марыі», між немцаў — гурткі «Божых дзяцей» і г. д.³

Яны адназначна разглядаліся камуністычнымі ўладамі як «клерыкальныя, буржуазныя, контррэвалюцыйныя»⁴. Улады трымалі курс на

² Пушкін І. А. Удзел нацыянальных меншасцяў у дзейнасці грамадска-палітычных аб'яднанняў БССР (20-я гг. XX ст.) // Магілёўская даўніна. Магілёў, 1998. С. 32–38.

³ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НА РБ). Ф. 4, воп. 10, спр. 6; воп. 7, спр. 237; воп. 11, спр. 81; воп. 8, спр. 27; воп. 21, спр. 23, ф. 63, воп. 2, спр. 12, 144, 275; ф. 701, воп. 1, спр. 6, 17, 67, 109; Дзяржаўны архіў грамадскіх аб'яднанняў Магілёўскай вобласці (ДАГАМВ). Ф. 6601, воп. 1, спр. 222, а. 15; Пушкін І. А. Удзел нацыянальных меншасцяў у дзейнасці грамадска-палітычных аб'яднанняў БССР (20-я гг. XX ст.) // Магілёўская даўніна. Магілёў, 1998. С. 32–38.

⁴ Силиванчик П. П. Деятельность коммунистической партии Белоруссии по осуществлению культурной революции в республике (1919–1937). Минск, 1961; Залесский А. И., Кобринцев П. Н. О национальных отношениях в Советской Белоруссии: Истор. очерки. Гродно, 1992;

Шоламаў Е. Работа ЛКСМБ па нацыянальна-культурным будаўніцтве: Даклад на студзеньскім пленуме ЦК ЛКСМБ. Мн., 1930.

⁵ Шоламаў Е. Работа ЛКСМБ па нацыянальна-культурным будаўніцтве: Даклад на студзеньскім пленуме ЦК ЛКСМБ. Мн., 1930; Рэзалюцыі IV Пленуму Аршанскага АК КП(б)Б (18–20.09.1929). Ворша, 1929; Рэзалюцыі і пастановы 3-га Акруговага з'езда Саветаў Менскай акругі 17–23.04.29 г. Мн., 1929.

непримірюмае змаганне з дзейнасцю ідэалагічна непадкантрольных ім грамадска-палітычных аб'яднанняў нацыянальных дыяспар⁵.

Пасля 1917 г. найбольш актыўныя прадстаўнікі нацменшасцяў імкнуліся выкарыстаць дэмакратычныя заваёвы для «пабудовы справядлівага грамадства» для ўсіх. Гэта не ўваходзіла ў планы бальшавіцкай улады. З самага пачатку яна знішчала іншадумства. У ліпені 1919 г. паводле пастановы ЦК па яўрэйскіх нацыянальных справах, зацверджанай НК па справах нацыянальнасцей, на тэрыторыі Віцебскай губерні закрываліся назаўсёды «ўсе сіянісцкія і клерыкальныя арганізацыі, у прыватнасці, «Гехалуц», «Маккабі», «Равінаты» і г. д.⁶.

Арганізацыі РКСМ (1920 г.) вялі «...змаганне супраць Югенд-Бунда і Поалей-Цыёна, нягледзячы, што ў камсамола і Югенд-Бунда аднолькавыя мэты, задачы, трэба з ім пакончыць...»⁷. Калі не маглі забараніць дзейнасць партый і арганізацый з-за аднолькавасці мэтаў, імкнуліся «выціснуць» іх з палітычнага жыцця. У пачатку сакавіка 1922 г. віцебскія ўлады не праінфармавалі своечасова мясцовыя арганізацыі РСДРП (меншавікоў) і Бунда аб вылучэнні сваіх прадстаўнікоў у гарадскі савет⁸. На іх скаргі адрагавалі тыпова: 23.03.1919 г. з'яўляецца ліст-прапанова Віцебскага губернскага аддзела ГПУ з прапановай «выслаць з Віцебска актыўных членаў Віцебскай арганізацыі РСДРП (меншавікоў)»⁹. У 1921 г. Гомельская губернская ЧК зрабіла падобнае: «...для ліквідацыі ў Магілёве мясцовай арганізацыі РСДРП (якая ў большасці складалася з яўрэяў) былі высланы ў канцэнтрацыйны лагер шэраг меншавікоў...»¹⁰.

Варта адзначыць, што ўсе сіянісцкія арганізацыі грунтавалі сваю дзейнасць на асновах свайго рэлігійнага вучэння — іудаізму. Немагчыма было быць сіяністам любога накірунку і не быць веруючым іудзеям, альбо прыхільнікам іудаізму таго ці іншага накірунку. Таму, кажучы аб членах сіянісцкіх партый і арганізацый, неабходна сказаць пра высокую ступень арганізаванасці рэлігійных яўрэяў (іудзеяў).

У першай палове 20-х гадоў арганізаваны асяродак яўрэяў быў даволі стракаты. Існавала значная колькасць усялякіх сіянісцкіх партыяў і арганізацый, якія ўплывалі не толькі на заможных людзей, саматужнікаў, але і на частку моладзі, якую прываблівалі праграмамі з своеасаблівым сінтэзам рэлігійнасці і сацыялізму.

⁶ Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці (ДАВВ). Ф. 56, воп. 5, спр. 1, арк. 423.

⁷ Дзяржаўны архіў грамадскіх аб'яднанняў Гомельскай вобласці (ДАГАГВ). Ф. 7, воп. 1, спр. 21, арк. 40 адв.

⁸ ДАВВ. Ф. 56, воп. 6, спр. 78, арк. 2–3.

⁹ Там жа Ф. 10050, воп. 1, спр. 396, арк. 95.

¹⁰ ДАГАГВ. Ф. 1, воп. 2, спр. 609, арк. 9; Пушкін І. Узброены супраціў 20-х гадоў // Усталяванне савецкай улады і супраціў бальшавікам на Віцебшчыне: Гіст.-краязн. чытанні 29.11.98 г., Віцебск; Гарадок. 1999. С. 26–32.

У аснову сіянізму былі пакладзены два пастулаты: рэлігійныя палажэнні і «аб'яднанне яўрэяў усіх краін, пакутуючых у выгнанні, дзеля ўзнаўлення яўрэйскага нацыянальнага цэнтра ў Палестыне» (заклік да вяртання ў Палестыну). Аднапаведна гэтаму ў першай палове 20-х гадоў у БССР можна вылучыць два накірункі іх дзейнасці: 1) буржуазна-клерыкальны; 2) «сацыялістычныя сіянісцкія арганізацыі». Да першага адносіліся рэшты арганізацыі «Алгеймене-Сіяністы», «Яўрэйская працоўная партыя Цыарэй-Цыён» і арганізацыя моладзі АСМ (Арганізацыя сіянісцкай моладзі), правы «Гехалуц» і інш. Яны змагаліся за буржуазную Палестыну, выказваліся за адсутнасць на яўрэйскай «вуліцы» класавых супярэчнасцей (адсюль не можа быць класавай барацьбы); за наяўнасць толькі нацыянальнага пыгання, зацвярджаючы пастулат: яўрэй — гэта іудзей і толькі; заяўлялі аб сваёй апалітычнасці ў тагачасных палітычных падзеях. Да другога адносіліся: ЦСП (Цыянісцка-сацыялістычная партыя) з яе маладзёжнымі філіяламі: ЦС ЮФ (Цыянісцкі сацыялістычны Югенд-Фербанд) і ЯССМ (Яўрэйская сіянісцка-сацыялістычная моладзь). Яны выказваліся за інтарэсы працоўных і беднаты, удзельнічалі ў палітычнай барацьбе, з'яўляліся часткай «сусветнага сацыялістычнага руху», праводзілі ідэі II Інтэрнацыянала і крытычна адносіліся да Савецкай улады і камуністычнай партыі. У БССР найбольш былі развіты: правая АСМ, правы «Гехалуц», левыя ЦС ЮФ, ЯССМ¹¹.

Камуністычныя ўлады не жадалі мірыцца з такім становішчам. Разумеючы, што сіяністы найбольш арганізаваная група, супрацьпастаўляючая сябе ўладам, у другой палове 20-х гадоў было вырашана нанесці асноўны ўдар па рэлігійнасці, тым самым знішчаючы духоўны грунт. Закрываліся сінагогі, хедэры, ешыботы, адбыліся судовыя працэсы над равінамі, меламедамі і г. д. Часова, у 1925–26 гг., дзеянні камуністычных уладаў мелі поспех.

Але з 1927 г. назіраецца новая хваля актывізацыі яўрэяў. Па яўрэйскіх мястэчках і паселішчах сталі раз'язджаць равіны, кантары, рэлігійныя прапаведнікі (магіды), якія актывізавалі насельніцтва. Сінагога стала ў дробных мястэчках своеасаблівым клубам¹². Зноў павялічылася колькасць хедэраў і ешыботаў, прыхаджан у сінагогах, узрасла колькасць абшчын. Актывізавалася эканамічная дапамога бедным праз сінагогу: у Уле Полацкай акругі адному бедняку набылі каня; плацілі стыпендыі дзецям, якія вучыліся ў хедэрах і талмуд-школах, выдавалі ім вопратку і абутак (Гомельская акруга); там жа ўладкоўвалі дзяцей на вучобу ў саматужнікаў і плацілі плату за іх адукацыю; стваралі медыцынскія таварыствы (бікур-хейлым); давалі беспрацэнтны крэдыт і г. д.¹³. У выніку з'явілася інструктыўная

¹¹ НА РБ. Ф. 4, воп. 10, спр. 6; ф. 701, воп. 1, спр. 6; ф. 4, воп. 21, спр. 23.

¹² ДАГАМВ. Ф. 6601, воп. 1, спр. 401; НАРБ. Ф. 4, воп. 10, спр. 99.

¹³ НА РБ. Ф. 4, воп. 10, спр. 57.

інфармацыя ЦК КП(б) аб актывізацыі і стане сіянісцкіх арганізацый ў Беларусі. У ёй адзначана: «Назіраецца кансалідацыя сіл, калі раней была стракатасць і шматвобразнасць, дык зараз з'явіліся арганізацыі, прэтэнду-ючыя на цэнтралізацыю і кансалідацыю... ЦСП (Сіянісцка-сацыялістычная партыя) выпрацавала сваю праграму... ЯССМ зышоў са сцэны..., але зараз умацаваўся і ўзрос правы СССМ (Сіянісцка-сацыялістычны саюз моладзі), філіял ЦСП (па-яўрэйску ЦСЮФ-Югендаўцы)... часцей выступаюць супраць УКП(б)... моцны рост дзіцячых арганізацый. Склад «шамерскіх» арганізацый павялічыўся ў 3 разы, з 500 да 1546 чалавек... У шмат якіх мястэчках шамерскія арганізацыі больш шматлікія, чым піянерскія...»¹⁴.

Працягваючы гаворку пра яўрэяў, трэба адзначыць паспяховую і плённую дзейнасць шэрагу арганізацый і аб'яднанняў, якія вырашалі эканамічныя пытанні яўрэйскага насельніцтва. У пачатку 20-х гг. актыўна дзейнічалі: Таварыства распаўсюджвання саматужніцкай і земляробчай працы між яўрэяў (ОПТ) і Беларуская камісія грамадскага камітэта па аказанню дапамогі пацярпелым ад пагромаў¹⁵. Ліквідаваць беспрацоўе, задаволіць жаданне яўрэяў заняцца земляробствам, накіраваць увагу і энергію яўрэйскай беднаты на земляробства — вось асноўныя задачы, якія спрабавалі вырашыць у 20-я гады актывісты Таварыства па землеўпарадкаванню працоўных яўрэяў «ОЗЕТА»¹⁶.

У чэрвені 1927 г. у Бабруйску на грамадскіх пачатках утварылася арганізацыя «БЕМСО». У 1928 г. у яе шэрагах аказвалі медыцынскую дапамогу хворым 713 яўрэям. На сродкі членаў арганізацыі былі адкрыты амбулаторыя, рэнтген-кабінет, лабараторыя і г. д. За некалькі месяцаў дзейнасці было выдадзена 15 425 бясплатных рэцэптаў, аказана медыцынская дапамога «на даму» 5 610 чалавекам¹⁷.

У 20-я гады сярод нацыянальных меншасцяў стала распаўсюджвацца сектанцтва. На Беларусі ўтвараліся абшчыны (секты) евангелістаў—хрысціян, адвентыстаў сёмага дня, евангелістаў-баптыстаў і г. д. Пачатак сектанцкага руху ўмоўна пачынаецца ў 1919–20 гг., росквіт прыпадае на 1922–23 гг., з 1924 г. рост абшчын замаруджваецца і іх колькасць застаецца стабільнай. Секты ўтваралі ў першую чаргу заможныя і сярэднія, якія прапагандавалі тэорыю класавога міру, арганізавана выступалі на выбарах, прапаноўваючы свае спісы кандыдатаў¹⁸.

Абшчыны насілі характар унутранай еднасці, аказвалі ўзаемную дапамогу адзін аднаму. Кіравалі абшчынамі і ведалі гаспадарчымі справамі саветы. Узаемаадносіны паміж абшчынамі былі добрыя, варажых уплываў

¹⁴ НА РБ. Ф. 4, воп. 21, спр. 194; воп. 8, спр. 21.

¹⁵ НА РБ. Ф. 6, воп. 1, спр. 196; ф. 4, воп. 10, спр. 110.

¹⁶ Там жа. Ф. 4, воп. 10, спр. 98.

¹⁷ Там жа. Спр. 110.

¹⁸ Там жа. Ф. 4, воп. 12, спр. 27; ДАГАМВ. Ф. 6601, воп. 1, спр. 222.

на іншыя рэлігійныя рухі ў 20-я гады не заўважалася. Дрэнныя адносіны былі толькі з праваслаўнымі і стараабрадцамі. Дарэчы, большая частка веруючых асоб рускай нацыянальнасці на тэрыторыі БССР адносілася да абшчын стараабрадцаў, меншая — да праваслаўных. Да Савецкай улады стараабрадцы адносіліся добра.

Найбольш добра арганізаванымі былі абшчыны латышоў. Яны рэгулярна збіралі сходы актыву на рэлігійныя вечары, праводзіліся сходы вернікаў (Віцебская, Магілёўская акругі), стабільна праводзіліся зборы сродкаў — «дзесяціны» на ўтрыманне святароў і царкоўных будынкаў. Вернікі-латышы падтрымлівалі шчыльныя сувязі з Латвіяй, Англіяй, атрымваючы ад іх рэлігійную літаратуру, календары і г. д., запрашалі святароў (пастараў) з Ноўгарада, Ленінграда, Смаленска і іншых гарадоў Расіі.

Парторганы лічылі вынікам варожай рэлігійнай дзейнасці асобныя выказванні дзяцей — вучняў Латрошчанскай латышскай школы. Напрыклад, пры правядзенні размовы аб Леніне (1927 г.) дзеці гаварылі: «Ленін мне нічога не даў», «Если бы у меня был портрет Ленина, я бы его сжег», «Раньше были буржуи — теперь есть новые, ничего не делающие, а получающие жалование»¹⁹ і г. д. Улады стваралі ў калоніях гурткі асветы, драматычныя і харавыя гурткі, бібліятэкі, ячэйкі КСМ і г. д. Ішла барацьба за моладзь, якая працягвалася, як адзначалася ў Рэзалюцыі 3-й нарады латпартработнікаў, да 1929 года²⁰. Яна дала пэўны плён якраз пасля 1929 г., калі змаганне з рэлігіяй улады ўвязалі са змаганнем з кулацтвам.

На тэрыторыі БССР у 20-я гады было два месцы кампактнага пражывання асоб нямецкай нацыянальнасці. Там былі ўтвораны два нямецкія нацыянальныя сельсаветы: Бярозаўскі Нараўлянскага раёна і Анзельманаўскі Каралінскага раёна. Абодва ў Мазырскай акрузе. Немцы былі ў большасці евангелісты-лютэране. Кожную нядзелю ўсе яны наведвалі царкоўную службу, мелі свае царкоўныя будынкі. У 1927 г. немцы Анзельманаўскага савета пры падтрымцы сельсавета спрабавалі пабудаваць новую кірху. Мясцовай уладай была выдзелена зямля пад будынак і для асабістага карыстання пастара. Але камуністычныя ўлады забаранілі гэта і адмянілі пастанову сельсавета. Пры цэрквах меліся добрыя аркестры, канцэрты якіх аказвалі моцны ўплыў на насельніцтва; былі ўтвораны рэлігійныя гурткі «божых дзяцей». Немцы падтрымлівалі сувязь з рэлігійнымі ўстановамі Германіі і Амерыкі. Будучы набожнай, моладзь не ўступала ў 20-я гады ў камсамол. Наогул насельніцтва нямецкіх сельсаветаў, на думку партыйнага кіраўніцтва БССР, было пасіўным, на сходы добраахвотна амаль ніхто не хадзіў, ішлі альбо па загаду сельсавета, альбо іншых арганізацый. У Бярозаўскім сельсавеце ў 1925 г. 25 чалавек аддзяліліся ад мясцовай абшчыны і ўтварылі сваю асобную групу — групу Шнайдэра, яны адмаўлялі

¹⁹ НА РБ. Ф. 4, воп. 12, спр. 27; ДАГАМВ. Ф. 6577, воп. 1, спр. 87, 726.

²⁰ ДАГАМВ. Ф. 6577, воп. 1, спр. 726; НА РБ. Ф. 63, воп. 2, спр. 499.

ўрачыстасць падчас набажэнстваў. Падтрымлівалі сувязь з падобнымі групамі на Валыні ²¹.

Польскае насельніцтва было пад падазрэннем у камуністычнага кіраўніцтва БССР. Лічылася, што большая частка палякаў з'яўлялася былой «шляхтай» і таму патрэбна было зліквідаваць яе як «варожы клас». Акрамя таго, улады баяліся, што палякі будуць арыентавацца на «буржуазную Польшчу». Былі прыклады, калі рыма-каталіцкія ксяндзы ў Магілёўскай і Слуцкай акрузе збіралі подпісы, што Беларусь не жадае быць Савецкай, а жадае быць польскай (снежань 1924 г.) ²².

На тэрыторыі БССР у 20-я гады сярод вернікаў — палякаў і літоўцаў — існаваў шэраг таварыстваў, брацтваў, гурткоў і г. д. Найбольш распаўсюджаным было таварыства «тэрцыяраў». Яно атрымала сваю назву ад трэцяга каталіцкага ордэна, заснаванага Св. Францыскам. Таварыства аб'ядноўвала католікаў (мужчын і жанчын), якія былі старэйшыя за 14 год з добрым мінулым. Для ўступлення ў яго патрэбны былі 2 рэкамендацыі членаў-«тэрцыяраў». Згодна статуту, яны «...ўмацоўвалі сям'ю, зацвярджалі парадак у дзяржаве і стваралі арганізаваную армію служак у царкве». У Мінску ў студзені 1927 г., па дадзеных ДПУ, было не менш 80 «тэрцыяраў». Збіраліся яны на свае пасяджэнні кожную пятніцу пры кафедральным касцёле ²³.

Знаходзіла польская і літоўская моладзь выхад сваёй энергіі і ў працы таварыстваў «ружанца»—«Kółka Rużancowe». Як і «тэрцыяры», яны існавалі практычна пры кожным касцёле ²⁴.

Невялікую частку насельніцтва аб'ядноўвалі наступныя арганізацыі:

«Таварыства Св. Вікенція з Паўля» — дапамога хворым і нястачным;

«Таварыства Св. Сэрца Ісуса і Марыі» (серцыянкi) — аб'ядноўвала жанчын;

«Таварыства Непакалянага зачацця Св. Дзевы» (непакалянкi) — выхаванне дзяўчат;

«Слугі Марыі» — аб'ядноўвала мужчын трох груп (сялян, рабочых, інтэлігенцы). Апошнія было вельмі заканспіраванае і мела лозунг: «Усё

²¹ НА РБ. Ф. 701, воп. 1, спр. 31, 67, 109; ф. 4, воп. 3, спр. 32; воп. 10, спр. 45.

²² Там жа. Ф. 4, воп. 21, спр. 23; Пушкін І. Грамадска-палітычная актыўнасць палякаў БССР у 20-я гады і адносіны да іх з боку дзяржаўнага кіраўніцтва // Край – Край: Дыялог на сумежжы культур / Рэд. А. Агееў, Я. Іваноў. Магілёў, 2000. С. 47–64.

²³ НА РБ. Ф. 4, воп. 11, спр. 81; Пушкін І. Грамадска-палітычная актыўнасць палякаў БССР у 20-я гады і адносіны да іх з боку дзяржаўнага кіраўніцтва // Край – Край: Дыялог на сумежжы культур / Рэд. А. Агееў, Я. Іваноў. Магілёў, 2000. С. 47–64.; Dzwonkowski Roman. Kościół Katolicki w ZSSR 1917–1939. Zarys historii. Lublin, 1997. S. 153.

²⁴ НА РБ. Ф. 63, воп. 2, спр. 144; ф. 4, воп. 11, спр. 81; воп. 8, спр. 27; Пушкін І. Грамадска-палітычная актыўнасць палякаў БССР у 20-я гады і адносіны да іх з боку дзяржаўнага кіраўніцтва // Край – Край: Дыялог на сумежжы культур / Рэд. А. Агееў, Я. Іваноў. Магілёў, 2000. С. 47–64.; Dzwonkowski Roman. Kościół Katolicki w ZSSR 1917–1939. Zarys historii. Lublin, 1997. S. 153.

для Хрыста, праз Марыю» і ўласную эмблему: «Непакалянае сэрца Дзевы Марыі, праткнутае мячом і пад ім ззяючы келіх». Напрыклад, на пачатак 1927 г. пры Расіцкім касцёле ў Полацкай акрузе дзейнічалі: гурток таварыства «Непакалянага зачацця Св. Дзевы» (каля 15 дзяўчат); «серцыянкі» (5 жанчын); «Алонзы Гонза» (9 хлопчыкаў); «тэрцыяраў» (9 чалавек); пры Полацкім касцёле — «непакаянкі» і «серцыянкі»²⁵.

Праз усе гэтыя таварыствы вялася актыўная работа ў развіцці як польскай, так і беларускай культуры. Большая частка з іх, адчуваючы на сабе варожасць камуністычных уладаў БССР, дзейнічалі ў строгай канспірацыі. Безумоўна, яны не імкнуліся да звяржэння савецкай улады, а пераважна змагаліся за маральнасць грамадства, актыўна ўдзельнічалі ў штодзённым жыцці.

Уладам вельмі не падабалася, што ва ўсіх без выключэння таварыствах і гуртках прапагандавалася ідэя «нацыянальнага адзінства». Таму любыя несанкцыянаваныя камуністычнымі ўладамі арганізацыі, што аб'ядноўвалі палякаў (культурна-асветныя, рэлігійныя, палітычныя) катэгарычна забараняліся і знішчаліся. Падставой для ліквідацыі лічылася сувязь з Польшчай, шпіёнская дзейнасць і падрыхтоўка нападу на СССР.

У 1925 г. у Бабруйскай акрузе сяляне-палякі вылучылі патрабаванне стварыць «Камітэт абароны палякаў»²⁶. Стварэнне падобных камітэтаў было выклікана, магчыма, і тым, што ўлады падчас выбараў складалі «чорныя спісы» выбаршчыкаў, якіх не дапускалі да выбараў²⁷. Безумоўна, у першую чаргу, у чорныя спісы «траплялі члены розных арганізацый і брацтваў, сябры касцёльных рад». У сакрэтным лісце сакратарыята ЦК КП(б)Б (красавік 1929 г.) гаворыцца аб раскрыцці органамі ГПУ ў шэрагу месц Мінскай і Полацкай акруг «контррэвалюцыйных арганізацый» палякаў, існаўшых працяглы тэрмін у вёсках. Прапаноўваліся масавыя рэпрэсіі супраць усіх палякаў.

Сярод творчай інтэлігенцыі палякаў, рускіх, яўрэяў актыўнасцю вызначаліся члены літаратурных груп, якія прытрымліваліся поглядаў Аб'яднання пралетарскіх пісьменнікаў (АППа) і пісалі на нацыянальных мовах.

Найбольш ідэалагічна вытрыманай, на думку камуністычнай улады Беларусі, была дзейнасць Польсекцыі БелАППа. Яна распачала працу з 1 студзеня 1928 г., аб'ядноўвала 63 аўтараў (1929 г.). За першы год выдала два зборнікі, у якіх пытанням класавай барацьбы было прысвечана 6 твораў, лірычных — 18 твораў, прыгодніцкі — адзін, на антырэлігійную тэматыку — 11, прысвечаных гадавіне рэвалюцыі — больш за 20. У секцыі

²⁵ НА РБ. Ф. 4, воп. 11, спр. 81.

²⁶ НА РБ. Ф. 4, воп. 7, спр. 273; Пушкін І. Грамадска-палітычная актыўнасць палякаў БССР у 20-я гады і адносіны да іх з боку дзяржаўнага кіраўніцтва // Край — Край: Дыялог на сумежжы культур. С. 47–64.

²⁷ Палеская правда. 1925. 18 нояб.; ДАГАГВ. Ф. 1, воп. 1, спр. 1890.

аб'ядналіся пераважна пачынаючыя паэты і пісьменнікі польскай нацыянальнасці. Утварылі 12 літгурткоў (280 сяброў) пры польскіх школах і педтэхнікуме, літгурткі для рабочай моладзі пры клубе Р. Люксембург (Мінск) і ў Барысаве; для сялянскай моладзі ў Татаршчызне (Койданаўскі раён). Члены секцыі за год пабывалі з выступамі ў Бабруйску, Магілёве, Шклове, Віцебску, Барысаве, Слуцку ²⁸.

Рускія пісьменнікі ў канцы 20-х гадоў стварылі групу «Звенья» з 14 чалавек. Мелі філіялы ў Віцебску і Бабруйску. Друкавалі свае творы на літаратурнай старонцы газеты «Звязда» і іншых газет, якія выдаваліся на рускай мове. Выдалі некалькі невялічкіх зборнікаў. З іх выдзелілася 7 чалавек, у большасці сялянскіх пісьменнікаў, і ўтварылася аддзяленне маскоўскага Перавала ²⁹.

З 1924 г. існавала яўрэйская секцыя ВАППа ў Беларусі, з 1928 г. яўр-секцыя БелАППа. У 1928 г. налічвала 15 чалавек, у наступным — 50, з іх 20 — у Мінску, астатнія — у літгруппах Віцебска, Бабруйска, Барысаве, Магілёва, Полацка, Гомеля, Оршы, Мазыра. Большасць складалі паэты. Свае творы яны друкавалі на старонках газеты «Юнгер Арбэйтэр», часопісе «Штэрн», газеты «Октобэр»; выпусцілі зборнікі — «КЭП» і піянерскіх спеваў. Арганізавалі некалькі дзесяткаў выступленняў пісьменнікаў у Мінску, Гомелі, Бабруйску, Мазыры, Рэчыцы, Чэрвені, Койданаве, Калінкавічах, Тураве, Горках, Нароўлі. Вельмі часта выступалі разам з беларускімі пісьменнікамі. Ідэалагічныя органы Беларусі адзначалі, што частка яўрэйскіх пісьменнікаў праяўляла літаратурную ганарлівасць, маўляў, яўрэйская літаратура далёка абагнала беларускую, між беларусаў няма здольных аўтараў і г. д., яны пісалі ў асноўным на тэмы жыцця дробнабуржуазных пластоў горада і мястэчак, былі выпадкі падтрымкі шавінізму яўрэйскіх рабочых на заводзе «Акцябр», праводзілі рэлігійныя абрады абразання і інш. Іх паводзіны і творчасць асуджалі на сходах секцыі. Наогул, у паэзіі пераважала беспрадметная лірыка. Толькі маладыя члены секцыі з канца 20-х гадоў сталі знаёміць чытачоў з жыццём рабочых і сялян (Гарэлік, Ізраэліт, Даўгапольскі, Каган). У 1929 г. друкаваліся зборнікі Харыка, Даўгапольскага, Аршанскага, Майзэля, Гардона ³⁰.

Такім чынам, нацыянальныя меншасці Беларусі ў 20-я гады мелі магчымасць рэалізаваць свой патэнцыял і самасвядомасць праз удзел у працы грамадска-палітычных і нацыянальна-палітычных аб'яднанняў БССР. Існавала толькі адна акалічнасць. Камуністычныя ўлады Беларусі стваралі і спрыялі дзейнасці рознага роду арганізацый, аб'яднанняў і таварыстваў

²⁸ НА РБ. Ф. 4, воп. 7, спр. 281.; Пушкін І. Грамадска-палітычная актыўнасць палякаў БССР у 20-я гады і адносіны да іх з боку дзяржаўнага кіраўніцтва // Край — Край: Дыялог на сумежжы культур. С. 47–64.

²⁹ НА РБ. Ф. 4, воп. 3, спр. 22.

³⁰ НА РБ. Ф. 4, воп. 7, спр. 281; воп. 3, спр. 22.

толькі з мэтай ахопу праз іх дзейнасць найбольшай колькасці насельніцтва сваімі ідэалагічнымі ўстаноўкамі, скіраванымі на ўмацаванне існуючай улады. Уся дзейнасць іншых арганізацый, не падначаленых КП(б)Б, лічылася адназначна шкоднай і варожай, іх удзельнікаў аб'яўлялі нацыяналістамі і шавіністамі рознага кшталту, насельніцтва заклікалі да бязлітаснай барацьбы з імі. Але нягледзячы на гэта, літоўцы і латышы, немцы і палякі, эстонцы і яўрэі Беларусі ў 20-я гады праяўлялі вялікую актыўнасць у самаарганізацыі і рэалізацыі сябе ў грамадска-палітычным жыцці тагачаснай дзяржавы.

З канчатковымі зменамі ў правядзенні эканамічнай палітыкі (ліквідацыя НЭПа) адбываліся змены і ў нацыянальнай працы. Стаўка рабілася на інтэрнацыяналізм шляхам адміністрацыйных загадаў³¹. Усе падкантрольныя саветам і кампартыі грамадска-палітычныя аб'яднанні павінны былі весці інтэрнацыянальную работу і непрымірымае змаганне з «рознымі нацыяналізмамі». Напрыклад, у рэзалюцыі па дакладу сакратара ЦК КП(б) «Аб стане Беларускай арганізацыі ЛКСМ» (1930 г.) падкрэслівалася: «... камсамол павінен усемагчыма развіваць інтэрнацыянальную працу, узмацняючы работу сярод нацыянальных меншасцяў, асабліва між польскай, яўрэйскай, латышскай моладзі, яшчэ болей умацоўваючы міжнацыянальнае адзінства ў шэрагах арганізацыі..., змагацца з шавінізмам...»³².

Усе гэтыя змены і патрабаванні былі якасна новым этапам у нацыянальнай працы. У КП(б)Б цалкам і канчаткова быў узят курс на поўную інтэрнацыяналізацыю (нават поўную асіміляцыю), пакідаючы, часова, асаблівасці ў рабоце па нацыянальных прыкметах за саветамі ў галіне асветы і культуры — з перспектывай інтэрнацыяналізацыі іх працы, што і адбылося ў пазнейшы час.

³¹ Шоламаў Е. Работа ЛКСМБ па нацыянальна-культурным будаўніцтве: Даклад на студзеньскім пленуме ЦК ЛКСМБ. Мн., 1930; Рэзалюцыі і пастановы 3-га Акруговага з'езда Саветаў Менскай акругі 17–23.04.29 г. Мн., 1929.

³² НА РБ. Ф. 4, воп. 14, спр. 3.

Татьяна Горбач (Минск)

К ВОПРОСУ О СУДЬБАХ НЕМЦЕВ БЕЛАРУСИ:

Возрождение немецкой культуры (90-е годы XX в.)

Результаты правления фашизма в Германии нанесли немецкому народу по обе стороны границы генетическую травму, от которой он не может оправиться и через 55 лет после разгрома Третьего Рейха: ощущение своей национальной неполноценности преследовало основную массу немцев уже с пелёнок. Неоднозначно звучит слово «немцы» в Беларуси. И это всем понятно. А в Германии нашего немца называют «русским». Тем не менее, здесь, в Беларуси, мы, как общественное объединение, не чувствуем себя обделёнными, а даже наоборот, в последнее время чаще встречаем доброжелательное отношение к себе.

Конечно, существующие на сегодня объёмы государственного финансирования на поддержку культурной жизни национальных меньшинств оставляют желать лучшего. Но факт остаётся фактом: до 90-х годов у нас вообще ничего не говорилось о культурах репрессированных народов.

Однако, часть немцев с семьями покинула за последние годы Беларусь и выехала в Германию (располагаю только следующими цифрами: в 1999 г. — 138 чел., по октябрь 2000 г. — 163 чел.). Причинами этого стали, на мой взгляд, в основном, сложная экономическая ситуация и, в немалой степени, тяжкие воспоминания о прошлом.

Я постоянно сталкиваюсь с таким фактом, когда пожилой глава семьи немецкой национальности (он или она) не хотят никуда уезжать, считая, что стыдно сидеть на шее у государства, в котором ты не работал. И если после долгих сомнений и уговоров решение о переезде всё же принято, то тут начинаются первые мытарства — сбор всех необходимых документов. Побегать придётся много, так же как и выложить круглую сумму денег. Особенно трудно даются справки о местонахождении во время войны 1941–45 гг. Во всех ведомствах один ответ: такими сведениями не располагаем, обратитесь туда-то. В результате, после длительной переписки удаётся получить только справку о реабилитации, в которой значит, что основанием применения репрессий по политическим мотивам в административном порядке было то, что ваш близкий родственник был признан лицом социально опасным по национальному признаку. Получить же справку о том, что гораздо дольше, чем длилась война (6–7 лет), человек трудился в таких условиях, где погиб каждый третий, удаётся не каждому. У меня тоже не получилось. Я бы хотела, чтобы потомки моей семьи не забывали и без справок, что их предки прошли все круги ада и выстояли, борясь с холодом, голодом и непреодолимой тоской.

Те наши переселенцы, которые всё же подали на отъезд документы, вынуждены ещё как минимум 5 лет ожидать. В течение этого времени им необходимо сдать тест по немецкому языку, причём надо говорить на диалекте, языке дедушек и бабушек, а они, в свою очередь, свой диалект десятилетиями назад унесли в мир иной. Всё чаще сталкиваюсь в немецкой печати, когда учителя немецкого языка, немцы по происхождению, не могут пройти тест по причине незнания диалекта. В нашем Центре таких людей 10 лет назад было пару человек, теперь не осталось. Можем только все вместе вспомнить несколько слов. Нет компактного проживания — нет и языка предков.

Условия приёма переселенцев с каждым годом становятся всё суровей. Если же и языковый барьер преодолен, и семья достигла своей исторической родины, здесь, как считают многие, несчастный переселенец сполна вкусит все прелести немецкой бюрократической машины.

Когда, наконец, получено социальное жильё и пособие для минимального жизненного уровня, кажется, можно начать жить. Но, увы, не каждого человека устраивает такая жизнь — только ешь и телевизор смотри. Из писем с бывшей родины переселенцы узнают о трудной, но полноценной жизни своих друзей. Здесь же, в Германии, остаются невостребованными и образование, полученное раньше, и опыт, и даже талант. Хотя у молодёжи есть перспектива получить образование и благополучно интегрироваться в новую среду. А после определённого возраста об этом не стоит и мечтать. Часто переселенцы сталкиваются с непониманием или даже откровенной неприязнью со стороны местного населения.

Нередко бывает, что семья разъединена, дети и родители оказываются по разную сторону границ. Это почти трагическая ситуация, т. к. практически воссоединение почти невозможно. А отсюда и одиночество. В стране, где, чувствуя себя до конца своих дней русским гостем, без друзей и близких, люди ломаются... И некого в этом винить.

Некоторые возвращаются назад сами, некоторых возвращают, и, нередко, за незнание языка — в Германии надо пройти ещё один тест. К сожалению, уезжая, почти никто не думает, что не так-то просто обрести новую родину. Точнее, почти невозможно. Впрочем, бывает по-разному.

А как обстоят дела у немцев, остающихся здесь, в Беларуси?

Движение возрождения немецкой культуры в Беларуси в конце 1980-х гг. начал Александр Майснер. Он же и основал в ноябре 1990 г. в Минске первое Белорусское общество немцев. Сделал он это, как говорит сам Александр Давыдович, из светлых побуждений, но, в то же время и из чувства протеста против той тирании, которая долгие годы держала наш народ в изоляции друг от друга, от истоков культуры и быта нашего народа.

Официально Центр немецкой культуры (ЦНК) «Видергебурт» (в переводе «Возрождение») был зарегистрирован 27 мая 1992 г. Как и у первых родственных объединений в странах СНГ, нашим символом стала

эмблема, изображающая волшебную птицу Феникс, олицетворяющую в античной мифологии символ вечного обновления и возрождения. Основное направление деятельности ЦНК — культурно-просветительное.

Не всё было безоблачно на пути наших первопроходцев. Чтобы помочь немцам сохраниться как этносу, им пришлось столкнуться с неожиданными болезнями роста. Ведь многие приходили к нам, возлагая надежды на материальную помощь, а культурное возрождение их мало интересовало. Кроме того, нам пришлось сделать шаг назад, и из республиканской организации стать городской. Для перерегистрации необходимо было иметь свои организации в большинстве областей. А мы имели немецкие объединения только в Гомеле, Витебске, Бобруйске и Минске. Сейчас наметилась тенденция роста численности немцев, проживающих в Беларуси. Если по переписи 1989 г. их было 3,5 тыс. чел., то 10 лет спустя — 4,8 тыс. чел. По нашим наблюдениям, это происходит за счёт миграции немцев из Казахстана и Средней Азии. Большинству из них приходится бросать дома, квартиры, дачи. Здесь они подыскивают себе дешёвое жильё в деревнях, а у кого есть деньги — в городах. Оседая в Беларуси, многое из своей культуры они теряют, но что-то и привносят в культуру своих белорусских соседей. В немалой степени численность немцев в республике растёт благодаря демократическим переменам — многие перестали бояться называть себя немцами. Соответственно, скоро будут появляться объединения немцев и в других регионах республики.

Вот и наш небольшой «островок» немецкой культуры укрепляется с каждым годом, конечно, не без ощутимой помощи властей Беларуси и Германии. Налажены связи с родственными организациями. Существующие немецкие издательства в России давно присылают нам свои газеты и журналы. Из Москвы — из Международного союза немецкой культуры — мы всегда получали издаваемую им литературу об истории и традициях немцев бывшего СССР, в т. ч. и художественную, календари и Московскую немецкую газету, музыкальные пособия — всё крайне необходимое, чтобы помочь нам понять, кто мы есть. По молодёжной линии мы контактируем с организациями немецких меньшинств Молдавии, Венгрии, Польши, Румынии, Дании.

Острейшей проблемой немцев Беларуси является сфера познания родного языка. Поэтому на первое место мы поставили изучение языка — *Muttersprache*, хотя трудности нашего быта не всем оставляют времени для серьёзных занятий языком. Почти с первых дней работы, кроме курсов немецкого языка, в ЦНК создан хор немецкой песни, неоднократно принимавший участие в городских и республиканских мероприятиях. Радостно на душе, с каким задором поют увлеченные люди в национальных костюмах — и стар и млад, постоянно пополняющие свой творческий багаж. Вот и сейчас, оставив позади юбилейный вечер «Нам 10 лет», они уже приступили к репетициям рождественских песен. У вокального ансамбля

«Sonnenstrahl» («Солнечный луч») в репертуаре больше классических произведений. Не случайно он был отмечен грамотами лауреата и дипломанта Минского городского и Всебелорусского фестивалей национальных культур. Набирает силу ансамбль нашей молодёжной группы — дети возле нас подросли и жаждают признания. Конечно же, мы их поддерживаем, как можем. Так что, когда народ собирается на очередной традиционный немецкий праздник, скучать не приходится.

Гордостью «Видергебурта» является наше родное издание — альманах «Wie geht's?» («Как дела?»), который увидел свет благодаря поддержке Государственного комитета Республики Беларусь по делам религий и национальностей. Приятно было прочитать рецензию на наше издание в газете «Літаратура і мастацтва». Сейчас мы приступаем к работе над 3-м номером. Редакционная коллегия стремится, чтобы каждый последующий номер был интересней предыдущего и надеется, что временные материальные трудности не станут помехой.

Каждый год к нам в гости приезжает посланник российских немцев — оркестр камерной музыки «Франц Лефорт-Ансамбль». А недавно мы познакомились с творчеством ансамбля народной немецкой песни из Тольятти «Wolgadeutschen» («Поволжские немцы»).

Являясь сегодня городским объединением, благодаря нашему месту нахождения (г. Минск), мы порой по-прежнему выполняем роль республиканского объединения в таких грандиозных мероприятиях, как Всебелорусский фестиваль национальных культур в г. Гродно. Объединяя творческие силы всех немцев Беларуси, стараемся достойно представить культуру своей нации.

Основные усилия творческого и материального потенциалов направлены на организацию немецкого подворья. Так, в этом году появились и Бременские музыканты, и Барон Мюнхгаузен, и Купцы ганзейские, и Дамы в платьях XIV–XV вв. На фоне характерного вида Германии посетители подворья могли даже сфотографироваться, просто просунув голову в прорези огромного цветного панно. Ещё одной новинкой на нашем подворье на 3-м фестивале стало весёлое кукольное представление, иллюстрирующее тексты народных песен. Среди призов в играх и викторинах победители получили самодельные памятные открытки с портретами Гёте, Баха, Дюрера и видами Германии. Завершением в немецком колорите стало традиционное пиво и блюда немецкой кухни, мастерски приготовленные гродненскими кулинарами.

Значительное место в работе нашего Центра занимает развитие интереса к истории своего народа. Перед памятью предков, прошедших через все жизненные испытания и покинувших этот мир, перед нашими детьми мы в ответе за то, чтобы связь времён — эта тоненькая нить, не оборвалась. Активных людей у нас немало. Правда, не все еще сумели себя проявить. Хотим, чтобы каждый член ЦНК нашел здесь себе дело по душе.

Вероятно, на рубеже тысячелетий активно формируется принцип взаимоотношений между белорусами и немцами в Европе. И мы подчас ощущаем себя катализатором и чувствуем ответственность за то, чтобы наши взаимоотношения были плодотворными и дружескими. И белорусы, и немцы — люди слова и дела, и в серьёзных вопросах они не подводят. В этом мы убедились, сотрудничая с Центром им. Ф. Скорины, Академией искусств, Государственным комитетом по делам религий и национальностей. А почему? Да потому, что там мы встречаемся с лучшими представителями белорусской интеллигенции.

1 декабря мы отметили свою первую годовщину, и это была проверка, кто мы здесь. Чужеродное тело, занесённое ветром истории, или интегральная часть демократизации культурного процесса? Скорее всего, мы склонны видеть себя органичной частью этого процесса. Потому что первые наши проявления вызвали благожелательный отклик. В белорусской прессе появилось словосочетание «наши немцы». От нас ждут многого. И, я думаю, нам удаётся в какой-то степени стимулировать отношения белорусской и немецкой культур. Долгое замалчивание этих отношений наносило ущерб. Ведь не случайно, когда Ф. Скорина создал свою Библию, то в одной из иллюстраций, в сцене строительства, на переднем плане изобразил как бы инженера в современной тогда немецкой одежде. Почти всегда немцы поддерживали новые начинания, делились опытом с теми, кто в этом нуждался.

Мы и дальше собираемся продолжать белорусско-немецкие встречи, наполнять их неординарным содержанием, чтобы все германофилы почувствовали, что мы можем их объединить. В процессе длительной совместной деятельности все заинтересованные люди знакомятся и дружат.

Для общения земляков и друзей немецкой культуры нам нужен кров, как и всем другим национальным объединениям. Сегодня нас приютила Белорусская государственная политехническая академия, за что мы ей безмерно благодарны. Но как дома мы себя чувствуем только два вечера в неделю. В Минске в центре города должен быть Дом национальностей. И решение этого вопроса в ближайшее время должно стать приоритетным. А вчера в Центре национальных культур я узнала ответ горисполкома на просьбу о «крыше» для нас всех: нет помещения. То есть, на наш взгляд, несложная задача, уже 10-летнего возраста, опять отодвигается на задний план.

А у нас, я имею ввиду моих коллег и активистов национальных меньшинств, энтузиазма не убавляется. Мы надеемся, что доверие и поддержка с белорусской и немецкой стороны, по мере нашей активности, будет возрастать.

Михаил Ткачев (Минск)

ОСОБЕННОСТИ ВОЗРОЖДЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ В РУССКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ОБЩНОСТИ БЕЛАРУСИ

Нет народа, живущего вне своего национального, таковыми могут быть лишь отдельные люди, потерявшие и растерявшие его. Народ же, теряющий свое национальное и самобытное, превращается в «население», а Родина, Отечество — в «место проживания», в «место прописки», как очень точно заметил русский писатель Валентин Распутин.

Для народа, ставшего «населением», Отечество теряет свою духовную значимость.

Два чувства дивно близки нам,
В них обретает сердце пищу:
Любовь к родному пепелищу,
Любовь к отеческим гробам.

Животворящая святыня!
Земля была б без них мертва,
Как бездыханная пустыня
И как алтарь без божества.

На них основано от века
По воле Бога самого;
Самостоянье человека,
Залог величия его.

Так сказал А. С. Пушкин, просто, мудро, лаконично и выразительно!

Национальное самосознание — это способность этноса, нации, народа чувствовать, знать, помнить, сохранять и беречь в себе свою неповторимую самобытность, свою национальную культуру. А возрождение национального самосознания — не только восстановление своей национальной духовной памяти, но и определение своего места и своей значимости в окружающем мире.

Каковы особенности возрождения русского национального самосознания, и какая в этом необходимость?

Во все времена наиболее мирными и духовно гармоничными отношениями между народами в мире были отношения в сфере их национальных культур, а потому есть одно очень важное обстоятельство, характерное для современного мира, и особенно для нас, славян бывшего СССР.

В XX в., особенно в последние десятилетия, в мире заметно обозначилась тенденция к всеобщей «глобализации», к созданию уже в обозримом будущем так называемой «безнациональной цивилизации», в национальном

определении — «ничейной», «безликой» общности народов, преследующей вполне конкретные цели, далеко не национальные, и тем более, не духовные.

В подобной «цивилизации» духовным ценностям места не найдется вовсе по причине их полной ненужности, поскольку духовные ценности имеют всегда только национальные корни и истоки. В том числе и так называемые «общечеловеческие ценности», зарождающиеся только в высоком и национальном, но не наоборот.

Заметна ли сегодня эта тенденция и в чем она проявляется? Заметна и очень! Уже сегодня с помощью почти всех российских телеканалов, газет, журналов, книг сомнительного содержания нас ежедневно «окунают» в изнанку жизни, в бытовую мерзость, в примитивную развлекательность. Все пошлое, убогое, серое, а порой и низменное, превращается в некие «норму» и «естество». Человек с его великим духовным потенциалом настойчиво превращается в «цивилизованное животное».

Причем, все это осуществляется методически настойчиво и весьма целеустремленно, под видом «свободы слова», «прав человека» и т. д. и т. п. И на все это находятся деньги, а на национальное духовное и высокое, увы, денег — нет! Это и есть путь к духовному распаду человека, к его духовной гибели, которая намного страшнее его физической смерти. Понятия нравственность, мораль, честь, совесть превратились в некий анахронизм.

Даже после самых опустошительных войн народы и государства возрождались, если они имели свой национальный духовный стержень, и распадались, уходили в небытие, если не имели такового. Для Древней Руси, а позже России, таковыми было православие, великая книжная рукописная культура (в домонгольский период) и великая русская литература во главе с Пушкиным.

Сейчас очень много разговоров об экономике, финансах, производстве, инвестициях и т. д. Неужто это самое главное и сложное в жизни общества и государства?

А вот современник и друг А. Пушкина А. Мицкевич думал иначе: «Обществу достаточно привести в движение одну из своих сил, разум, чтобы создать научные труды и основывать промышленные предприятия; но для того, чтобы создать литературу, оно должно развернуть все свои силы — и интеллектуальные, и моральные. Литература рождается из глубины народной души». И далее: «Так лишний раз подтверждается та истина, что литература является верным отражением общества».

Вот вам и ответ — что сегодня является важнее и сложнее и в обществе, и в государстве!

Выходит, что сегодня и общество, и государство — недееспособны? Иначе как объяснить тот факт, что общество вместе с государством не могут уже в течение десяти лет создать ни экономику, ни финансы, ни литературу

(хотя бы значительное произведение)? Кроме окончательного разрушения того, что было создано ранее, — это и в России, и в Беларуси. Но, возможно, Мицкевич не разбирался в экономике? Однако природу человека он знал, как поэт, блестяще. В своем замечательном стихотворении «Архи-Мастер» он написал так (перевод мой):

Проникнув в сердце, в душу, взор,
Вобрал он дух в единый хор.
Ветрами струны натянул,
По ним грозою громыхнул;
С тех пор он песней всех тревожит,
Мир слышит, а ронять не может.

Творит тот Мастер в небесах,
Он пишет кистью на волнах,
Ваяет колоссов с вершин,
Что в недрах — он создал один.
Весь мир — творение его,
Сам мир — не понял, ничего!

А Мастер здесь? Что Бог творил,
Искусства чудом объяснил,
Дух божий в книге изложил,
А книгу — людям предложил...
Бог оценил его до века,
Мир — нет! Признав в нем человека.

Зачем толпе твои картины?
Она в плену земной рутины!
Коль не понятна мысль Творца,
Не будешь признан до конца:
Толпа — глупа, толпа — убога,
Учись терпению — у Бога!

Не надо быть большим провидцем, глубоким исследователем, чтобы понять очевидную истину: сегодня главный удар наносится, в первую очередь, по русской культуре. Это главное препятствие, сломав которое, можно торжествовать победу над самым непокорным, как говорил Гитлер, русским народом, имеющим свою более чем тысячелетнюю историю и культуру.

Любую культуру, тем более великую, какой является русская, уничтожить нельзя: она бессмертна и существует объективно, как Святое писание. Но она живет и «субъективно», в духовном сознании людей, в поколениях народа, нации, государства, общества и т. д. Ее можно умертвить в душах и в сознании, вытравить из духовного мировоззрения. К глубокому сожалению, это вполне реально, если это позволит сам народ.

Какие же особенности возрождения русского национального самосознания в Республике Беларусь?

Интерес к русской культуре в Беларуси достаточно высок и устойчив. В подавляющем большинстве белорусы считают русскую культуру своей, как и свою белорусскую, никоим образом не противопоставляя их друг другу. И русская литература, и песенное творчество, и музыка, и искусство являются частью их мировоззрения.

В своей массе белорусы духовно богаче русских, проживающих в Республике Беларусь, поскольку находятся в поле двух культур. Что касается русских, проживающих в Беларуси, то они белорусскую культуру, особенно литературу, знают слабее, чем белорусы русскую, и литературу в частности, по причине плохого знания белорусского языка.

Обобщая вышеизложенное, нужно отметить: в целом условия для возрождения и развития русской культуры — литературы, музыки, песенного творчества, искусства и других ее форм, направлений, жанров в Беларуси благоприятные, а в отдельных случаях, более благоприятны, чем в России.

В течение 1997–2000 годов мы активно занимались разработкой всего того, что связано с именем А. С. Пушкина. Эти 4 года были для нас необычайно плодотворными. Это десятки литературных праздников, вечеров, фестивалей, семинаров, конференций в крупнейших библиотеках, концертных залах, в школах, училищах, гимназиях и т. д., не только в Беларуси, но и в Российской Федерации.

В былые времена всем этим руководили из единого центра, а теперь: вольному воля, никто никого не обязывает, а это серьезное испытание и на смелость, и на духовную зрелость. Я стал свидетелем и смелости, и зрелости.

В течение второй половины 1997 – начала 1999 г. 14 средних школ Партизанского района города Минска занимались творчеством А. Мицкевича и А. Пушкина в связи с их 200-летием со дня рождения. Учащиеся от 1-го до 11-го класса занимались жизнью и творчеством двух великих поэтов под руководством опытных педагогов начальных классов, учителей русского языка и литературы всех 14 школ района. Вместе со своими руководителями дети выбирали себе темы, над которыми работали полтора (целых полтора!) года. Здесь было все: изложения, сочинения, стихи, песни, иллюстрации к произведениям Мицкевича и Пушкина, исследования, научные работы (кому это было по силам) и т. д.

В конце 1998 года наиболее интересные работы были отобраны на выставку в школе-гимназии № 7 этого же района.

Мне предложили быть членом жюри, на что я с удовольствием согласился. В феврале 1999 года состоялось подведение итогов. Это было очень интересно. В зале, где было выставлено более сотни работ, собрались директора, завучи, педагоги-руководители своих подопечных всех 14-ти школ.

Для меня это было целое открытие, многие работы подкупали своей искренностью и непосредственностью. Одна работа касалась трагической

гибели А. С. Пушкина, в ней было свое видение, свое понимание случившегося. Очень многим большим «дядям» и «тетям» — авторам великого множества статей о Пушкине и Мицкевиче — было полезно почитать работы детей, и поучиться у них мыслить самостоятельно, а не списывать друг у друга.

Учащиеся школ и гимназий издали свой поэтический сборник тиражом в 400 экземпляров с чудесным названием: «Про ночь, ветер, утро и горсточку снега...» В нем я нашел чудесные, искренне-поэтические строки.

Все, что было нами организовано в связи с 200-летием со дня рождения А. Пушкина (в том числе и А. Мицкевича), получило великую поддержку, помощь и понимание на нашей белорусской земле.

Мы открыли для себя и для всей России деревню Телуша, где покоится прах внучки А. С. Пушкина, Натальи Александровны Пушкиной (по мужу Воронцовой-Вельяминовой) — это один из корней генеалогического древа пушкинских потомков. Мы побывали там 15 мая 1999 года, возложили цветы на могилу внучки поэта, выступили с чудесным концертом в Телушской школе.

А после участия в Международном форуме «А. С. Пушкин и русская культура за рубежом», который состоялся в России, в Пушкиного-рье, мы снова возвратились в деревню под Бобруйском, чтобы рассыпать землю, привезенную из Святогорского монастыря, где покоится прах А. С. Пушкина.

Невидимая духовная нить связала две точки, два духовных места на земле России и Беларуси, без которых нет «любви к родному пепелищу, любви к отеческим гробам».

Вместе со своим коллективом, Русским хором им. А. Никитиной мне пришлось объехать с концертами десятки сел, поселков, районных центров, областные города и глухие деревеньки Беларуси. У нас были встречи со студентами и школьниками, с учителями и сельскими жителями, с людьми военными и гражданскими, с дошкольниками и пенсионерами, со всеми слоями общества. И везде нас встречали тепло и искренне, слушая русские, белорусские и украинские песни. Везде нас старались угостить, напоить чаем, ответить чем-то добрым за ту духовную радость, которой мы делились с ними в своих песнях, чудесных наигрышах, хороводах, частушках, стихах.

Все это вместе взятое позволяет мне сказать следующее: к великому счастью, Беларусь является неким особенным островком духовности, которой сегодня не сыскать с огнем, островком доброты и нравственности.

Белорусский народ сохранил в себе многие прекрасные человеческие качества: он не подвержен экстремизму, «реформаторскому авантюризму». Он консервативен, как сама «земля-матушка»: одень ее в бетон, она взломает его, одень в асфальт, она пронизет его зеленой травой, а иначе бы земля погибла, и погибло бы все на ней...

Мой великий земляк, поэт Иван Бунин, побывав в Беларуси, сказал много справедливых и верных слов о белорусах. Он посетил Беларусь дважды: в 1888 году, когда ему было всего 18 лет, и в 1912 году, уже будучи известным писателем, академиком, автором великого произведения «Деревня». После он отмечал, что в белорусах воплотились лучшие черты славянства.

Иван Бунин жил в Беларуси полтора месяца и за это время, как великий художник, очень точно отметил главные характерные черты белорусов. Я живу в Беларуси уже 32 года, и могу только подтвердить то, о чем сказал мой земляк и мой любимый поэт Иван Бунин.

Возможность обретения своего национального суверенитета оказалась приобретением не только независимости, но и новых проблем, связанных с этим. Как показали дальнейшие события, все мы, находясь во времена СССР в определенных отношениях, психологически, нравственно и духовно оказались не готовыми к этому.

Вначале каждый стремился доказать, насколько это хорошо, что будучи независимыми, мы достигнем Бог знает каких результатов. Но эйфория свободы прошла, как некая болезнь, наступило «выздоровление», поскольку нужно было решать пришедшие со «свободой» проблемы.

Каждая нация, как правило, что-то приобрела, мы — русские — приобрели духовную опору более надежную, чем в России. Разве могли появиться десять лет назад национальные общественные объединения: корейцев, греков, немцев, цыган и т. д.? Или Республиканские фестивали национальных культур? Белорусы обрели государственность и в то же время стали «собирателями» наций вокруг себя. Это уже новое качество.

Обретя независимость и государственность, нужно определить свое местонахождение в мире, нужно найти свою составляющую в сообществе культур. Сегодня это беспокоит не только белорусов, но и нас, поскольку культура белорусская стала и нашей культурой, не только русских, но и всех наций, так как мы живем в едином государстве.

Это я понял, когда стал переводить Адама Мицкевича: мне стали близки и польская, и белорусская культуры. А недавно я закончил переводить его «Крымские сонеты», где есть такие слова:

Здесь грек талантлив и умен
Ваял классические формы,
Здесь для клинков пылали горы.

Звучал намаз, как дивный сон...
Сейчас — лишь ворона крыло;
Все, как от мора, умерло.

(«Руины замка в Балаклаве»)

После этого мне стали ближе греки и татары, и даже не те, что в сонете, а живые, с которыми мы вместе проводим фестивали национальных культур...

Я пришел к глубокому убеждению: нельзя добиться возрождения культуры и своего национального самосознания, живя в одном государстве изолированно, не заимствуя у народов близких по культуре или более отдаленных их черт и качеств, характеризующих их яркую и неповторимую самобытность.

Именно тогда все мы, такие разные по культуре, будем единой нацией Республики Беларусь.

Возрождение русского национального самосознания в русской национальной общности — задача необычайно сложная, требующая не только глубокого знания русской культуры, но и большого духовного трудолюбия, терпения и терпимости, целеустремленности и глубокой веры в это великое и благородное дело.

Но есть другие проблемы: каким образом все это доносить до русских людей, до своих соотечественников? Печатного органа нет и вряд ли предвидится в обозримом будущем. Самым массовым и доступным средством является радио.

К счастью, у нас сложились очень хорошие отношения с Белорусским радио. С помощью прекрасных радиожурналистов Лилии Коршун и Ивана Рыбицкого у нас за 6 лет вышло в эфир около 60 радиопередач. Это передачи о поэтах: Пушкине, Мицкевиче, Баратынском, Кольцове, Никитине, Бунине, Есенине, Рубцове, Прасолове, Жигулине, а также передачи: «Россия: прошлое, настоящее, будущее», «История русской поэзии», «Русская философская лирика. Истоки, преемственность», о встречах с писателями России, о поэтических литературных, музыкальных праздниках и фестивалях и т.д.

Иногда выходили целые циклы передач, например: о Пушкине — 15 передач, о Мицкевиче — 5 передач, о Рубцове — 5 передач, о Прасолове — 5. С помощью Белорусского радио нам удалось в 1999—2000 гг. выйти трижды в эфир «Радио России» через передачу «Две Руси». На нашу передачу о Пушкине на Белорусское радио пришло более 50 писем. Я назову географию этих писем: Архангельск и Архангельская область, Москва, Новокузнецк Кемеровской области, Ростов-на-Дону, и даже Южно-Курильск.

Приятно осознавать, что из Беларуси мы несем русского больше, чем его осталось в духовной памяти у самих русских в России.

Пред Родиной, как перед Богом,
Ты осени себя крестом.
Перед иконой в Храме строгом,
Перед былинной и кустом.

Пред тихой речкой за проселком,
Перед погостом за селом.
И пред жнивом, в детстве колком,
Что навсегда уже в былом.

Пред памятью и пред мечтою,
Пред всем хорошим, что ушло...
Пред рошей милой — за горою
И перед солнцем, что взошло!

Алесь Смелянчук (Гродна, Беларусь)

ПАЛЯКІ МІНШЧЫНЫ І БЕЛАРУСКІ НАЦЫЯНАЛЬНЫ РУХ (1916–1918 гг.)

Пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. польскі рух ва ўсходняй і цэнтральнай Беларусі актывізаваўся. Не апошняю ролю ў гэтым адыгралі палітычныя дзеячы Каралеўства Польскага, якія ў выніку нямецкага наступлення разам з тысячамі бежанцаў апынуліся ў Мінску. Адзін з іх, кіраўнік Мінскага аддзела Польскага таварыства дапамогі ахвярам вайны, сябра Партыі нацыянальных дэмакратаў¹, Уладыслаў Крыньскі ўзначаліў Часовы арганізацыйны камітэт па правядзенню з'езду палякаў Мінскай губерні.

21–23 мая 1917 г. у Мінску праходзілі пасяджэнні польскага з'езду. У яго працы ўдзельнічала 89 дэлегатаў. Падчас выбараў была відавочнай высокая ступень палітычнай актыўнасці сярэдніх слаёў польскай грамадскасці Міншчыны. Землеўласнікі сярод дэлегатаў з'езду складалі толькі каля 16%². Аднак, як паказалі выбары кіраўніцтва, яны захавалі за сабой дамінуючую пазіцыю ў польскім руху.

Беларуская тэматыка даволі выразна была прадстаўлена на з'ездзе. Напрыклад, Эдмунд Івашкевіч заявіў пра салідарнасць палякаў з намаганнямі беларускага руху, пра гатоўнасць разам змагацца супраць тых, хто хоча знішчыць нацыянальна-гістарычныя асаблівасці краю. Вядомы мінскі адвакат казаў пра неабходнасць прызнання роўнасці ў правах за кожнай нацыянальнай супольнасцю пры ўмове, што яна будзе падпарадкоўваць свае

¹ Kieniewicz A. Nad Prypiecią, dawno temu... Wspomnienia zamierzchlej przeszłości. Wrocław, 1989. S. 446-447.

² Biblioteka Narodowa Polski. Dział mikroform. Akc. 6797. Osmołowski J. Wspomnienia z lat 1914-1921. T. 1. S. 190.

вуканацыянальныя памкненні інтарэсам дабрабыту ўсёй Беларускай зямлі. Ён прапанаваў прыняць сістэму прапарцыянальнага прадстаўніцтва ўсіх нацый у органах самакіравання, у будучым аўтаномным сейме, у цэнтральных органах кіравання Расіі.

Галоўным вынікам працы стала стварэнне Польскай рады Мінскай зямлі (ПРМЗ). Асноўнай яе задачай абвешчалася прадстаўніцтва і абарона інтарэсаў польскай грамадскасці Міншчыны. Для гэтага прадугледжвалася аб'яднанне ўсёй польскай грамадскасці і абуджэнне ў ёй пачуцця нацыянальнага адзінства шляхам актыўнай палітычнай, грамадскай, культурнай і гаспадарчай дзейнасці. Адзін з пунктаў выніковай пастановы адназначна сцвярджаў: кожны паляк, які жыве на Мінскай зямлі, павінен належаць да арганізацыі, што аб'ядноўвае ўсю польскую грамадскасць [...] прызнаваць першынства гэтай арганізацыі і выконваць яе рашэнні»³. Рада складалася з дэлегатаў акругаў або павеатаў, выбраных на падставе ўсеагульнага галасавання. Пастаянным рабочым органам Рады з'яўляўся Выканаўчы камітэт, які выбіраўся з ліку яе сяброў. Было заяўлена пра неабходнасць стварэння аналагічнай Рады для ўсёй Беларусі, а пазней і для ўсіх т. зв. «крэсаў». Створаная арганізацыя адыграла даволі значную ролю ў польскім руху. У польскай гістарыяграфіі Рада Мінскай зямлі характарызуецца як «неафіцыйны польскі парламент»⁴.

Дэлегаты з'езду абралі Раду і Выканаўчы камітэт. Старшынёй гэтых двух органаў стаў Еранім Кяневіч, землеўласнік з Мазырскага пав. У склад Камітэта таксама ўвайшлі Эдмунд Івашкевіч, Вітольд Ваньковіч, Канстанцін Дэмідэцкі-Дэмідовіч, ксёндз Міхал Маеўскі, Уладыслаў Крынскі і інш. У складзе Рады і Камітэта пераважалі прадстаўнікі «беларускіх палякаў»⁵. Хаця многія вядомыя дзеячы, як, напрыклад, старшыня Мінскага сельскагаспадарчага таварыства Эдвард Вайніловіч, аказаліся па-за межамі арганізацыі.

³ Nowy Kurier Litewski. 1917. Nr. 126.

⁴ Zienkiewicz T. Polskie życie literackie w Mińsku w XIX i na początku XX w. (do roku 1921). Olsztyn, 1997. S. 111; Chwalba A. Historia Polski. 1795–1918. Kraków, 2000. S. 584.

⁵ Выкарыстанне гэтага паняцця паграбуе тлумачэння. Пры характарыстыцы этнакультурнага феномену палякаў Беларусі і Літвы даследчыкі (Ю. Бардах, Р. Мікніс і інш.) ужо адзначалі, што ў свядомасці гэтых палякаў іх прыналежнасць да польскай культуры спалучалася з выразным успрыняццём Беларуска-літоўскага краю як сваёй Радзімы. Некаторыя прадстаўнікі інтэлектуальнай эліты мясцовых палякаў, як, напрыклад, Міхал Ромэр, называлі сябе «літоўскімі палякамі». Вось як характарызаваў гэты феномен у 1915 г. карэспандэнт газеты «Myśl Polska»: «Польскасць у Літве (масца на ўвазе «гістарычная Літва». — А. С.) абсалютна незалежная ад лозунгаў, што ідуць з Варшавы. Гэта асобная, лакальная польскасць. Толькі ад мясцовых фактараў залежыць, ці поўніцца справамі яе жыццё, ці яна гіне ў бяздзейнасці. Пра «вяртанне» літоўскіх палякаў у этнаграфічную Польшчу не можа быць і размовы, бо яны і не прыходзілі ў Літву з Польшчы. Літва — гэта адзіны край, з якім яны этнаграфічна звязаныя». Літоўскі даследчык Рымантас Мікніс, які прывёў гэтую цытату ў адным з артыкулаў (Miknys R. Problem kształtowania się nowoczesnego narodu >

Ежы Асмалоўскі сцвярджаў, што Рада і Камітэт знаходзіліся ў цэнтры польскага руху паміж нацыянальнымі дэмакратамі і Мінскім сельскагаспадарчым таварыствам. Першыя («эндэкі») не бачылі адметнасці ні Беларусі, ні беларускіх палякаў і выступалі за пабудову польскай нацыянальнай дзяржавы, у тым ліку і на беларускіх землях. Другія (сябры Таварыства) прыхільна ставіліся да краёвай ідэалогіі і не прымалі польскага нацыяналізму. ПРМЗ падтрымлівала права самавызначэння народаў, выступала за паразуменне з беларусамі дзеля дасягнення калі не суверэннасці, то хаця б аўтаноміі Беларусі. Яна адвяргала канцэпцыю інкарпарацыі беларускіх зямель у склад Польшчы⁵.

Аднак непасрэдных кантактаў паміж ПРМЗ і БНК не было. Паводле ацэнкі Е. Асмалоўскага, Рада дэманстравала «платанічную прыхільнасць» да беларускай арганізацыі, што ў рэальнай палітыцы абарочвалася ігнараваннем БНК. Са свайго боку Беларускі камітэт таксама не прапаноўваў Радзе супрацоўніцтва, аддаючы перавагу кантактам з асобнымі польскімі арганізацыямі дзеля вырашэння канкрэтных праблемаў⁶. Відавочна, што кіраўніку БНК Раману Скірмунту значна бліжэй была пазіцыя Эдварда Вайніловіча і той краёвай групой, цэнтрам якой з'яўлялася Сельскагаспадарчае таварыства ў Мінску.

3 1 ліпеня 1917 г. ПРМЗ пачала выдаваць «Дзеннік Мінскі». Ягонымі першымі рэдактарамі сталі сябры Рады Фелікс Хільхэн і Мар'ян Масоніус. «Новы Кур'ер Літэўскі», польская газета, якая выдавалася ў Менску са жніўня 1915 г., спыніў сваё існаванне. Некаторыя даследчыкі з упадкам газеты звязваюць крызіс «эндэцыі» ў Беларусі ў гэты перыяд⁷. «Новы

> Polaków litewskich w pierwszej połowie XX w. // Biuletyn Historii Pogranicza. Nr.1. Białystok, 2000. S. 23), лічыць, што ў пачатку XX ст. існавалі пэўныя ўмовы фарміравання нацыі літоўскіх палякаў (Тамсама, с. 27–28). Яе асноўную масу маглі скласці носьбіты т. зв. «тутэйшасці». Узнікненне польскай і літоўскай нацыянальных дзяржаў перашкодзіла гэтаму працэсу.

Развіццё літоўскага нацыянальнага руху выклікала пэўную трансфармацыю паняцця «літоўскія палякі». Нацыянальныя памкненні літоўскага этнасу спрыялі таму, што частка эліты «літоўскіх палякаў» пачала актыўна звяртацца да элементаў этнічнай літоўскай культуры. Слова «літоўскія» ў словазлучэнні «літоўскія палякі» звязвалася ўжо не толькі з «гістарычнай», але і з «этнаграфічнай» Літвой. У той жа час па меры развіцця беларускага руху «літоўскія палякі», якія жылі на этнічных беларускіх землях, падпадалі пад пэўныя ўплывы беларускасці. Можна назваць імёны Эдварда Вайніловіча, Аляксандра Ельскага, Марыі Магдалены Радзівіл і Рамана Скірмунта. Аўтарытэт, якім карысталіся названыя прадстаўнікі эліты «беларускіх палякаў» (за выключэннем М.-М. Радзівіл), сведчыць пра тое, што беларускасць у той ці іншай форме прысутнічала ў свядомасці значнай часткі польскай грамадскасці на этнічных беларускіх землях.

Усё гэта дае падставы для ўжывання паняцця «беларускія палякі».

⁵ Biblioteka Narodowa Polski. Dział mikroform. Akc. 6797. Osmołowski J. Wspomnienia z lat 1914–1921. T. I. S. 197.

⁶ Тамсама. S. 221.

⁷ Zienkiewicz T. Polskie życie literackie w Mińsku w XIX i na początku XX w. (do roku 1921). Olsztyn, 1997. S. 47–48.

Кур'ер» і сапраўды вельмі прыхільна ставіўся да ідэалогіі Партыі нацыянальных дэмакратаў, што, дарчы, знаходзіла пэўнае адлюстраванне ў падыходах да беларускага пытання. Для публікацый газеты таксама было характэрна традыцыйна варожае для эндэцыі стаўленне да той часткі польскай грамадскасці, якая на самым пачатку стагоддзя спрычынілася да фарміравання краёвай плыні ў грамадска-палітычным жыцці Беларуска-літоўскага краю. Аўтар артыкула «Пра польскасць на крэсах», адзначыўшы мімаходзь, што беларускі рух быў створаны чыноўнікамі канцылярыі Віленскага генерал-губернатары і польскімі сацыялістамі, заявіў пра традыцыйны польскі абавязак падтрымкі імкнення да свабоды і культурнага развіцця ўсіх народаў. Пры гэтым аўтар катэгарычна заявіў, што «мы, палякі, павінны заставацца палякамі. Як толькі мы пачнем апранацца ў маскі, выдаваць сябе за беларусаў польскай культуры, мы страцім давер сярод сваіх і не знойдзем яго ў беларусаў». Падвоннасць свядомасці, характэрную для многіх беларускіх палякаў, ён лічыў або двудушнасцю або адхіленнем ад нормы, якое моцна шкодзіць польскай справе⁸. Галоўным аб'ектам крытыкі была беларуская дзейнасць Рамана Скірмунта, з якім польская эндэцыя мела даўнія рахункі. Імя Скірмунта не называлася, але ягоная постаць лёгка адгадвалася.

У пачатку 1917 г. Р. Скірмунт з'яўляўся адным з кіраўнікоў беларускага нацыянальнага руху. У сакавіку 1917 г. ён узначаліў Беларускі нацыянальны камітэт. А ў наступным месяцы на чале дэлегацыі БНК спрабаваў весці перамовы з прадстаўнікамі Часовага ўрада пра аўтаномію Беларусі. Адначасова ён заставаўся віцэ-старшынёю Мінскага сельскагаспадарчага таварыства і падтрымліваў сувязі з дзеячамі польскага руху на Міншчыне. Казімір Акуліч акрэсліў дзейнасць Р. Скірмунта як «апошні акт польска-беларускага сімбіёзу»⁹. З гэтай ацэнкай у пэўным сэнсе можна пагадзіцца. Р. Скірмунт сваёй дзейнасцю, быццам, працягваў традыцыі як польска-беларускіх літаратараў XIX ст. (Ян Чачот, Людвік Кандратовіч, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч і інш.), у творчасці якіх у пэўным сэнсе спалучаліся польскасць і беларускасць, так і тых палітыкаў-змагароў, якія ў часы антырасійскіх паўстанняў спрабавалі абaperціся на карэннае насельніцтва беларускіх і літоўскіх зямель (Кастусь Каліноўскі). У гэты перыяд Раман Скірмунт быў постаццю польска-беларускага дыялогу, амаль што ідэальнай асобай для кантактаў двух нацыянальных рухаў. Ён адыграў не апошнюю ролю ў тым, што на працягу амаль усяго пасляўстаўскага 1917 г. адносіны польскай грамадскасці да беларускага руху заставаліся даволі прызнымі.

«Дзеннік Мінскі» выразна адмежаваўся ад ідэалогіі эндэцыі. У рэдакцыйным артыкуле № 1 «Дзенніка» адзначалася: «Мы прызнаем права

⁸ Nowy Kurier Litewski. 1917. Nr 104.

⁹ Okulicz K. Podział ziem W. Księstwa Litewskiego 1915–1923–1940 // Alma Mater Vilnensis + Prace Społeczności Akademickiej USB na obczyźnie. Londyn, 1953. S. 122.

кожнага народа на развіццё і будзем імкнуцца да добрасуседскіх адносінаў з тымі, хто лічаць сябе грамадзянамі краю і жадаюць працаваць дзеля яго росквіту. У адносінах з беларусамі, адвечнымі жыхарамі і гаспадарамі краю, з якімі нас яднаюць не толькі стагоддзі сумеснай гісторыі, але і агульнасць крыві, мы будзем імкнуцца [...] спрыяць іх дабрабыту і развіццю культуры, будзем разам змагацца за шырокую аўтаномію Беларусі». Як відаць, дэклараваныя мэты палітычнай дзейнасці польскай грамадскасці Міншчыны не разыходзіліся з мэтамі беларускага нацыянальнага руху.

На працягу лета 1917 г. працягвалася стварэнне польскіх арганізацый, якія аб'ядноўвалі бежанцаў з Каралеўства Польскага і беларускіх палякаў. У ліпені 1917 г. у Магілёве была створана Польская рада Магілёўскай зямлі. На арганізацыйным з'ездзе прысутнічаў прадстаўнік ужо створанай Віцебскай рады¹⁰. У прынятай рэзалюцыі удзельнікі з'езда выказалі намер дамагацца аўтаноміі Беларусі з прызнаннем правоў нацыянальных меншасцяў¹¹. Пасля гэтага Мінская, Магілёўская і Віцебская рады аб'ядналіся ў Польскую раду Беларускай зямлі, прадстаўнікі якой прынялі ўдзел у працы маскоўскай Дзяржаўнай рады ў жніўні 1917 г.

У канцы гэтага месяца кіраўнікі ПРМЗ удзельнічалі ў сходзе Крэсавай Польскай рады ў Кіеве. Было вырашана распрацаваць «Статут польскага насельніцтва на Русі» як падставу сістэмы польскага самакіравання на тэрыторыях Беларусі, Літвы і Украіны¹². Відавочна, што яшчэ летам 1917 г. польская грамадскасць Беларусі не звязвала свой лёс з польскай дзяржавай, якая існавала пры падтрымцы Германіі і Аўстра-Венгрыі.

Аднак паступова настроі польскай грамадскасці змяняліся. Польскі даследчык Т. Зянкевіч лічыць, што беларускія сімпатыі зніклі ўвосень 1917 г. Ён звярнуў увагу на артыкул «Палітыка крэсаў», які быў надрукаваны 9 кастрычніка 1917 г. на старонках «Дзенніка Мінскага». У публікацыі падкрэслівалася, што «польскія інтарэсы патрабуюць, каб мы (палякі. — А. С.) былі перш за ўсё польскімі грамадзянамі ў Беларусі». (Варта нагадаць, што раней звычайна гаворка ішла пра грамадзянаў краю.) Упершыню ў польскім мінскім друку як мяжа польскага рассялення згадвалася мяжа 1772 г.¹³ Артыкул «Важны момант», надрукаваны ў канцы кастрычніка 1917 г. за подпісам «Т. Я.» (магчыма, гэта Тадэвуш Яворскі, палітычны дзеяч з КП, які ў лютым 1918 г. зойме пасаду рэдактара «Дзенніка Мінскага»), заканчваўся лозунгам: «Нашая Айчына — гэта Польшча!» Галоўнай ідэяй публікацыі быў заклік да сумеснай працы ўсіх палякаў дзеля Польшчы¹⁴. Магчыма, што ўвосень 1917 г. «групоўка бежанцаў» пачала адыгрываць больш

¹⁰ Dziennik Miński. 1917. Nr 4.

¹¹ Тамсама. Nr 5.

¹² Тамсама. Nr 52.

¹³ Zienkiewicz T. Polskie życie.... S. 49.

¹⁴ Dziennik Miński. 1917. Nr 99.

прыкметную ролю ў польскім руху. Чакаць ад іх прыхільнасці да краёвай ідэалогіі не прыходзілася, тым больш, што ў Варшаве ўмацоўваліся пазіцыі Рэгенцыйнай Рады. Зрэшты, у гэты час і адносіны мясцовай польскай грамадскасці да беларускага руху не маглі не змяніцца.

Летам 1917 г. стала выдавочным дамінаванне ў беларускім руху Беларускай Сацыялістычнай Грамады (БСГ) з яе досыць радыкальнымі падыходамі да вырашэння аграрнай праблемы ў Беларусі. Спроба Рамана Скірмунта стварыць, па словах Вінцэнта Гадлеўскага, «беларускую абшарніцкую партыю»¹⁵ была няўдалай. Нічога не дала таксама яго прапанова пра кааптацыю ў склад БНК прадстаўнікоў патомнай шляхты і арыстакратыі Беларусі¹⁶. У ліпені 1917 г. БНК фактычна быў зліквідаваны, і Раман Скірмунт сышоў з першых пазіцый у беларускім руху.

На польска-беларускія адносіны не магло не паўплываць абвастранне сацыяльных адносінаў у вёсцы. Хуткая радыкалізацыя настрояў сацыяльных нізоў, асабліва прыкметная пасля захопу ўлады большавікамі, рэзка актуалізавала аграрную праблему. Позняй восенню 1917 г., зімой 1917–18 гг. па Беларусі пракацілася хваля нападаў на памешчыцкія маёнткі. Іх завадатарамі часта былі салдаты-дэзерціры. Але і мясцовае насельніцтва, якое раней звычайна знаходзілася ў даволі прызных адносінах з мясцовымі землеўласнікамі¹⁷, цяпер прыняло актыўны ўдзел у рабаваннях і забойствах. Так, у лістападзе 1917 г. быў разгромлены маёнтак Дзерашэвічы (Мазырскі пав.) старшыні ПРМЗ Е. Кяневіча, у лютым 1918 г. быў знішчаны маёнтак Савічы (Слуцкі пав.) старшыні Мінскага сельскагаспадарчага таварыства Э. Вайніловіча, які адрозніваўся патрыярхальна-патэрналісцкімі адносінамі да сялянства¹⁸. Такі самы лёс спасціг і шмат іншых памешчыцкіх сядзібаў. «Дзеннік Мінскі» быў перапоўнены паведамленнямі пра напады і падрабязнымі апісаннямі таго злікунства, якое дэманстраваў натоўп дэзерціраў і сялянаў.

Тым не менш сцвярджэнне Т. Зянкевіча падаецца занадта катэгарычным. Магчыма, польская грамадскасць стала больш крытычна ацэньваць намаганні беларускага руху, але, як здаецца, яна па-ранейшаму бачыла ў ім свайго верагоднага саюзніка. Так, «Дзеннік Мінскі», як і наогул польская грамадскасць Міншчыны, прывітаў Усебеларускі з'езд. Пры гэтым была выказана надзея, што карэнныя жыхары краю пры акрэсленні месца палякаў будуць кіравацца прынцыпамі права, справядлівасці і самавызначэння народаў¹⁸.

¹⁵ Гадлеўскі В. 3 беларускага палітычнага жыцця ў Менску ў 1917–18 гг. // Спадчына. 1997. № 5. С. 23.

¹⁶ Тамсама. С. 22–23.

¹⁷ Э. Вайніловіч у сваіх успамінах характарызаваў беларусаў як «спакойны, здаровы ў сваіх паняццях народ» (Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. Ф. 1135, воп. 20, адз. зах. 752, арк. 161).

¹⁷ Дзяржаўны гістарычны архіў Літвы. Ф. 1135, воп. 20, адз. зах. 752, арк. 79.

¹⁸ Dziennik Miński. 1917. Nr 135.

Аднак у канцы 1917 г. адносіны паміж ПРМЗ і беларускімі арганізацыямі пагоршыліся. Напрыклад, Рада Усебеларускага з'езда не мела непасрэдных кантактаў з Польскай радай. Затое, як сцвярджаў Е. Асмалоўскі, добрыя адносіны склаліся з «Беларускім камітэтам»¹⁹. (Хутчэй за ўсё «Беларускім камітэтам» ён называў тую арганізацыю, якая пазней ператварылася ў Мінскае Беларускае прадстаўніцтва.). Аўтар успамінаў адзначыў, што прадстаўнік гэтай беларускай арганізацыі Аляксандр Прыстар пастаянна прысутнічаў на пасяджэннях Выканкама Рады, а ў працы «Камітэта» ўдзельнічаў Чэслаў Крупскі.

Істотным фактарам польска-беларускіх адносін было стварэнне і дзейнасць у Беларусі Польскага корпуса генерала Юзафа Доўбар-Мусніцкага. Праўда, відавочным гэта стала не адразу. Трэба прызнаць, што пытанню ўтварэння польскіх узброеных сілаў ПРМЗ шмат увагі пачала надаваць пасля бальшавіцкага перавароту. Міхал Касакоўскі ў сваім дзённіку апісаў польскую нараду ў Мінску 13 лістапада 1917 г., на якой між іншым абмяркоўвалася «вайсковае пытанне». Як сенсацыю, ён ахарактызаваў выступленне Р. Скірмунта, які ўпершыню выказаў сімпатыі да Польшчы. (Раней М. Касакоўскі адзначаў ягонае дэманстратыўнае адмежаванне ад інтарэсаў Польшчы). Паводле запісаў у дзённіку, Р. Скірмунт заклікаў ствараць у Беларусі польскае войска з мэтай «выканання вялікага запавету Рэчы Паспалітай»²⁰.

Той жа дзённік паведамляе пра сакрэтную нараду на кватэры князя Святаполк-Мірскага 15 лістапада 1917 г., на якой прысутнічалі Е. Кяневіч, Р. Скірмунт, Ч. Крупскі, Э. Івашкевіч і аўтар успамінаў. Было прынята рашэнне аб падтрымцы дзейнасці Вярхоўнага польскага вайсковага камітэта (Начполя). На падставе паведамлення М. Касакоўскага можна сцвярджаць, што Р. Скірмунта і элітную групку беларускіх палякаў аб'ядноўвала жаданне як мага хутчэй стварыць свайго роду «абарончы мур», які б аддзяліў Беларусь ад бальшавіцкай Расіі. На гэтым жа сходзе Р. Скірмунт пратэставаў супраць ужывання тэрміну «крэсы» ў дачыненні да Беларусі і настойваў на паняцці «край». У выніку нарады яе ўдзельнікі ўтварылі тайную пазاپартыйную групу, адзінай мэтай якой абвяшчалася падтрымка стварэння польскага войска ў Беларусі²¹. Апроч удзельнікаў нарады ў групу ўвайшоў Ігнацы Віткевіч.

Гісторыя I Польскага корпуса пачалася на з'ездзе вайскоўцаў, які адбыўся ў Петраградзе ў чэрвені 1917 г. Ініцыятарамі з'езда былі Саюзы палякаў-вайскоўцаў, якія пасля звяржэння царызму ўзніклі амаль на ўсіх франтах. З'езд прыняў рашэнне пра аб'яднанне ўсіх ваеннаслужачых палякаў

¹⁹ Biblioteka Narodowa Polski. Dział mikroform. Akc. 6797. Osmołowski J. Wspomnienia z lat 1914–1921. T. 1. S. 214.

²⁰ Archiwum PAN. T. 4. Dziariusz M. Kossakowskiego. S. 396.

²¹ Тамсама. С. 402.

у адным падраздзяленні пад камандай польскіх афіцэраў. Дэлегаты абралі Галоўны Польскі вайсковы камітэт («Начпольш») на чале з харунжым Уладзіславам Рачкевічам. Начпольш здолеў дабіцца згоды Вярхоўнага Галоўна-камандуючага на фармаванне трох польскіх корпусаў. І ПК фармаваўся на Заходнім фронце пад камандай генерала Ю. Доўбар-Мусніцкага ў складзе трох пяхотных дывізій, двух артылерыйскіх брыгадаў і батарэі цяжкай артылерыі. Штаб корпуса знаходзіўся ў Мінску.

Начпольш, які ажыццяўляў палітычнае кіраўніцтва І ПК, разгарнуў актыўную дзейнасць па яго фармаванні, заклікі і звароты да запісу ці пераводу ў польскі корпус друкаваліся ў «Дзенніку Мінскім» і на старонках ўласнай газеты Начполя «Жолнеж Польскі». Было створана Таварыства сяброў польскага салдата, на чале якога стаў Міхал Касакоўскі²². Увосень у корпусе налічвалася ўжо каля 25 тыс. чал., з якіх каля 3 тыс. былі афіцэрамі. Апошняя лічба звяртае на сябе ўвагу. Шмат хто з афіцэраў шукаў у польскім корпусе паратунку ад балышавізацыі войска. І сапраўды, у корпусе адсутнічалі салдацкія камітэты, замененыя камісарамі Начполя. Магчыма, менавіта гэта спрычынілася да абвінавачванняў камандавання ў рэакцыйнасці. Што датычыць Начполя, то ён пастаянна падкрэсліваў палітычны нейтралітэт і беспартыйнасць польскага корпуса.

Упершыню корпус паказаў сябе падчас святкавання 100-годдзя смерці Тадэвуша Касцюшкі 5 лістапада 1917 г. Кульмінацыйй свята стаў ваенны парад на Кафедральнай плошчы Мінска, які сярод прысутнай польскай грамадскасці выклікаў велізарны патрыятычны ўздых.

Часткі корпуса былі раскіданыя на тэрыторыі Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губ. Толькі пасля падзення Часовага Урада Галоўнае камандаванне згадзілася на канцэнтрацыю падраздзяленняў корпуса ў раёне Бабруйск-Слуцк. Балышавікі, а менавіта Галаўкам М. Крыленка, паспрабавалі не дапусціць гэтай канцэнтрацыі. Аднак камандаванне корпуса працягвала сцягваць войскі ў Бабруйск. Пунктам сутыкнення стала таксама адмова выканаць загад пра стварэнне салдацкіх камітэтаў.

Балышавіцкія спробы раззбраення польскіх частак прывялі да ўзброеных сутыкненняў. 19 студзеня 1918 г. Крыленка загадаў распусціць Польскі корпус. У адказ генерал Ю. Доўбар-Мусніцкі заняў Бабруйск. Фактычна, паміж балышавіцкай расійскай арміяй і ПК пачаліся ваенныя дзеянні. Увесну 1918 г. «Дзеннік Мінскі» надрукаваў імёны загінуўшых польскіх салдатаў і афіцэраў. Нават у няпоўных спісах значылася больш 250 чал.

У беларускай гістарыяграфіі адносна дзеянняў І Польскага корпуса маюцца ацэнкі савецкіх гісторыкаў. У прыватнасці, сцвярджаецца, што выступленне Ю. Доўбар-Мусніцкага прадугледжвала «далучэнне Беларусі да Польшчы»²³. Аднак аналіз успамінаў Е. Асмалоўскага і М. Касакоўскага,

²² Dziennik Miński. 1917. Nr 37.

²³ Нарысы гісторыі Беларусі ў 2 частках. Пад рэд. М. Касцюка і інш. Мн., 1995. Ч. 2. С. 37.

публікацый «Дзенніка Мінскага» сведчыць, што галоўнай мэтай т. зв. «мяцежа» польскага корпусу было імкненне пазбегнуць балышавізацыі, адста-
яць яго самастойнасць і баяздольнасць дзеля змагання за незалежную
Польшчу. Ідэя далучэння часткі Беларусі, якую кантраляваў корпус, да
Польшчы з'явілася пазней, увесну 1918 г.²⁴

Менавіта ў час гэтай першай польска-балышавіцкай вайны мясцовыя
ўлады (напрыклад, камісар Ігуменскага пав.) пачалі абвінавачваць Польскі
корпус у гвалтах і насілле над беларускім насельніцтвам²⁵. Такія выпадкі
разыходзіліся з палітычнай пазіцыяй практычна ўсіх польскіх арганізацый
Міншчыны, у т. л. і Начполя, якія падтрымлівалі імкненне беларускіх палі-
тыкаў да аўтаноміі і згаджаліся, што палітычныя межы Беларусі будуць
вызначацца этнаграфічнымі межамі рассялення беларускай нацыі. Вельмі
адмоўна рэагавала на паводзіны польскіх вайскоўцаў і частка эліты бела-
рускіх палякаў (гл. Дадатак).

У канцы студзеня польскі корпус аказаўся ў вельмі цяжкай сітуацыі.
2 лютага 1918 г. на пасяджэнні ПРМЗ абмяркоўвалася становішча корпу-
са. Удзельнікі абмеркавання, сярод якіх быў і Раман Скірмунт як прадстаўнік
«Беларускага камітэта» (верагодна, Е. Асмалоўскі, які паведаміў пра гэтае
пасяджэнне, пад «Беларускім камітэтам» разумеў Мінскае беларускае прад-
стаўніцтва. — А. С.) прыйшлі да высновы, што выратаваць корпус ад раз-
грома можа толькі ўмяшальніцтва Германіі. Было прынята рашэнне звяр-
нуцца да германскага ваеннага камандавання з просьбай прапусціць кор-
пус на тэрыторыю Польшчы. Наступным крокам супрацоўніцтва павінна
была стаць сумесная (нямецка-польская) акупацыя Беларусі з мэтай адар-
вання яе ад Расіі, што ў далейшым павінна было прывесці да выпрацоўкі
пэўнай формы самастойнага існавання Беларусі. Гэтая пазіцыя знайшла
падтрымку на сумеснай нарадзе з прадстаўнікамі Начполя²⁶. Дарэчы, пры
вызначэнні персанальнага складу дэлегацыі ўдзельнікі нарады, і асабіста
Еранім Кяневіч, настойвалі на кандыдатуры Рамана Скірмунта. Аднак
апошні знайшоў прэтэкст, каб адмовіцца ад гэтай прапановы²⁷.

Рашэнне пра пасылку дэлегацыі супярэчыла ранейшай антантафільскай
пазіцыі Начполя. Гэтая пераарыентацыя адбылася ў той момант, калі старшы-
ня Начполя знаходзіўся ў Кіеве, дзе вёў перамовы з Польскай Радай міжпар-
тыйнага аб'яднання пра дапамогу польскаму корпусу. Перамовы ў Кіеве за-
кончыліся паспяхова. Пасля гэтага У. Рачкевіч распусціў Начполь і ўтварыў
Вярхоўную вайсковую Раду. Генерал Ю. Доўбар-Мусніцкі атрымаў магчы-
масць самастойных палітычных дзеянняў. Першым ягоным крокам стала

²⁴ Biblioteka Narodowa Polski. Dział mikroform. Akc. 6797. Osmolowski J. Wspomnienia z lat 1914–1921. T. 2. S. 329.

²⁵ Тамсама. С. 207.

²⁶ Тамсама. С. 227–228.

²⁷ Тамсама. С. 229.

тэлеграма да генерала Хофмана, прадстаўніка германскага камандавання ў Брэсце, у якой ён прасіў прыняць дэлегацыю корпуса. Усё гэта адбылося амаль адначасова з рашэннем, якое было прынята на згаданай нарадзе ў Мінску. Няўзгодненасць у дзеяннях у далейшым прывяла да непаразумення паміж камандаваннем корпуса, з аднаго боку, Начполем і Радай, з другога.

Перамовы пачаліся ў Брэсце 12 лютага 1918 г. і праходзілі для польскай дэлегацыі досыць цяжка. Дзеянні польскага корпуса немцы трактавалі як спробу польскай акупацыі Беларусі, што Берлін лічыў недапушчальным. Толькі пасля ўмяшальніцтва прадстаўніка Рэгенцыйнай Рады, якая падтрымала пазіцыю дэлегацыі і пераканала немцаў, што Польшча не мае анексійных намераў адносна Беларусі, сітуацыя змянілася.

Аднак у ход перамоваў умяшаліся ваенныя падзеі. 18 лютага 1918 г. пасля адмовы Льва Троцкага прыняць германскія ўмовы міру, пачалося наступленне нямецкіх войскаў. Вечарам 19 лютага балшавікі пакінулі Мінск. У ноч з 19 на 20 лютага 1918 г. сітуацыю ў горадзе кантралявалі ўжо польскія і беларускія арганізацыі. Была створана Польшча-беларуская камендатура, якая ўзяла на сябе абарону жыцця і маёмасці жыхароў горада, а таксама падтрыманне ў ім парадку ²⁸.

З аналагічнай заявай ад імя Польскай грамадзянскай аховы выступіў у гарадской Думе былы гарадскі галава Станіслаў Хшанстоўскі. На гэтым самым пасяджэнні таксама выступілі прадстаўнікі беларускай і польскай вайсковых арганізацый (ад беларусаў Язэп Варонка), якія заявілі, што вайсковая ўлада ў горадзе знаходзіцца ў руках Польшча-беларускай камендатуры. Цывільная ўлада засталася ў Думы. Павел Аляксук патрабаваў, каб у гарадской Думе прадстаўніцтва беларусаў было павялічана з двух да шасці чалавек. Патрабаванне не прынялі, але ўвялі беларуса (А. Смоліч) у склад Камітэта грамадскай бяспекі ²⁹. На пасяджэнні наступнага дня А. Смоліч паведаміў, што ўначы быў арганізаваны Беларускі Народны Сакратарыят, які прыняў Устаўную грамату. Ён пазнаёміў прысутных з тэкстам Граматы і закончыў сваё выступленне сцвярджэннем, што «распачынаецца дзяржаўнае існаванне Беларускага краю» ³⁰. Польскія сацыялісты віталі з'яўленне Народнага сакратарыята. А вось сябра ПРМЗ К. Дэмідэцкі-Дэмідовіч выказаў занепакоенасць, заявіўшы, што «палітычны твар сяброў сакратарыята невядомы» ³¹. Польшча грамадскасць таксама спрабавала ўзмацніць свае пазіцыі. 21 лютага 1918 г. Выканкам ПРМЗ прыняў рашэнне пра пашырэнне свайго складу за кошт прадстаўнікоў мінскіх польскіх арганізацый ³².

²⁸ Goniec Miński. 1918. Nr 12.

²⁹ НГАБ у Мінску. Пратаколы паседжанняў Мінскай гарадской думы. 1918 г. Ф. 24, воп. 1, адз. зах. 3672, арк. 94 адв. – 95 адв.

³⁰ Тамсама, арк. 106 адв.

³¹ Тамсама, арк. 107.

³² Dziennik Miński. 1918. Nr 33.

Сітуацыя ў Мінску была напружанай. Жыхары ведалі, што да горада набліжаюцца нямецкія войскі і часткі I Польскага корпуса. Але хто ўвойдзе першым? Якім будзе далейшы лёс Мінска? Яшчэ ўвечары 20 лютага адказу на гэтае пытанне не было. Дарэчы, па сцвярджэнню Е. Асмалоўскага, 20 лютага генерал Ю. Доўбар-Мусніцкі накіраваў генералу Хофману тэлеграму, у якой паведамляў, што Мінск заняты польскім войскам і прасіў не ўводзіць у горад нямецкія часткі ³³.

21 лютага ў Мінск уступілі немцы. На чыгуначным вакзале камандуючага экспедыцыйным корпусам графа Ёрка вітала польска-беларуская дэлегацыя ў складзе Ігнацы Віткевіча, Эдмунда Івашкевіча, Чэслава Крупскага, З. Нагорскага, Рамана Скірмунта і Паўла Алексюка. Р. Скірмунт ад імя польскага і беларускага насельніцтва выказаў надзею, што нямецкія ўлады да цывільнага насельніцтва будуць ставіцца з лагоднасцю і памяркоўнасцю. Граф Ёрк у адказ ахарактарызаваў намеры нямецкіх уладаў у адносінах да мясцовага насельніцтва як прыхільныя і сяброўскія ³⁴.

Падобна на тое, што 21 і 22 лютага ў Мінск уступілі і польскія часці. Па меншай меры 23 лютага 1918 г. ваенная камендатура горада была ператворана загадам палкоўніка Бяліньскага ў камендатуру I Польскага корпуса. Пратакол пасяджэння Мінскай гарадской думы ад 25 лютага 1918 г. данёс да нас водгукі канфлікта паміж Думай і польскай камендатурай. Камендатура распачала рэквізіцыю маёмасці земства, якая знаходзілася на складах Мінска і кантралявалася Камітэтам грамадскай бяспекі. Дума заявіла пратэст. На гэтым жа пасяджэнні быў выказаны чарговы пратэст супраць гвалтаў, якія чынілі ў адносінах да мясцовага насельніцтва вайскоўцы ПК ³⁵.

Паводзіны камандавання корпусу выразна адрозніваліся ад пазіцыі мясцовых польскіх палітыкаў. «Дзеннік Міньскі», орган ПРМЗ, артыкулам «Беларуская дзяржаўнасць» адгукнуўся на Першую Устаўную грамату. Ён цалкам падтрымаў ідэю дзяржаўнай самастойнасці Беларусі. Прычым сцвярджалася, што галоўную ролю ў яе дасягненні павінны адыграць аўтахтоны краю, а менавіта беларусы і палякі. Сучасная сітуацыя ацэньвалася як найболей адпавядаючая фармаванню краёвага ўрада, у якім «колькасная моц адных (беларусаў. — А. С.) будзе спалучаная з культурай і вопытам другіх» (палякаў. — А. С.). Развіццё беларускай дзяржаўнасці звязвалася з далучэннем да «цывілізацыі Захаду», у працэсе якога асаблівая роля нележала польскай грамадскасці ³⁶.

³³ Biblioteka Narodowa Polski. Dział mikroform. Akc. 6797. Osmołowski J. Wspomnienia z lat 1914–1921. T. 2. S. 288.

³⁴ Dziennik Miński. 1918. Nr 31

³⁵ НГАБ у Мінску. Пратаколы пасяджэнняў Мінскай гарадской думы. 1918 г. Ф. 24, воп.1, адз. зах. 3672, арк. 107.

³⁶ Dziennik Miński. 1918. Nr 34.

Між тым, немцы не збіраліся ні з кім дзяліць уладу. Народны сакратарыят Беларусі быў выгнаны з губернатарскага будынка. 26 лютага 1918 г. Ю.Доўбар-Мусніцкі і прадстаўнік германскага камандавання маёр фон Вульфэн падпісалі дамову, у адпаведнасці з якой ужо 27 лютага ўсе часці корпуса павінны былі пакінуць Мінск. Корпус набыў статус «нейтральнага войска». Месцам яго дыслакацыі становілася тэрыторыя паміж Дняпром (ад Магілёва да вусця Беразіны) і чыгункай Слуцк–Асіповічы–Лапічы–Гродзенец³⁷. Гэтая дамова была поспехам польскіх палітыкаў, якія здолелі захаваць ПК. Аднак далейшыя падзеі паказалі, што гэтае войска сталася фактарам, які толькі ўскладняў становішча палякаў на Міншчыне.

Справа ў тым, што І Польскі корпус прыняў актыўны ўдзел у вяртанні землеўласнікам маёмасці, страчанай імі ў канцы 1917 – пачатку 1918 г. Вяртанне суправаджалася актамі насілля супраць сялянства і габрэйскага насельніцтва, якое падазравалася ў прабальшавіцкіх настроях. Усё гэта спрыяла росту антыпольскіх настрояў³⁸. ПРМЗ спрабавала паўплываць на пазіцыю кіраўніцтва корпусам, але без поспеху. У сярэдзіне сакавіка 1918 г. Польская Рада палічыла патрэбным выдаць спецыяльнае паведамленне пра адносіны паміж Радай і камандаваннем корпуса. У камунікацыі выказвалася надзея, што «рашэнні кіраўніцтва корпусам будуць прымацца з улікам усіх складаных умоваў мясцовага жыцця». Выказвалася гатоўнасць дапамагчы ў знаёмстве з гэтымі ўмовамі³⁹. Камандаванне корпуса праігнаравала гэты зварот. Фактычна, з канца лютага 1918 г. корпус падпарадкоўваўся непасрэдна Рэгенцыйнай Радзе, у якой досыць моцнымі былі ўплывы «эндэцыі». У спецыяльным дакуменце варшаўскага ўрада адносна І ПК сцвярджалася, што «на беларускіх крэсах адраджаецца былая магутнасць Польшчы», што «крэсы з'яўляюцца яе неад'емнай часткай»⁴⁰.

Увесну 1918 г. стала відавочным разыходжанне пазіцый Рэгенцыйнай Рады і Польскай Рады Мінскай зямлі адносна будучыні Беларусі. Варшава ўсё часцей глядзела на Беларусь як на частку польскай тэрыторыі. А вось Польская Рада па-ранейшаму падтрымлівала імкненне беларускіх арганізацый да незалежнасці. Праўда, будучыня незалежнай Беларусі бачылася ў цесным кантакце з Польшчай. Прыхільнасць да намаганняў беларускіх палітыкаў адлюстравалася на старонках «Дзенніка Мінскага». Аўтары публікацый падтрымалі пастулат незалежнасці Беларусі, адначасова падкрэсліўшы, што гарантый поспеху гэтай справы з'яўляецца беларуска-польскае паразуменне⁴¹.

³⁷ Dziennik Miński. Dodatek nadzwyczajny. 1918. 1 marca.

³⁸ Biblioteka Narodowa Polski. Dział mikroform. Akc. 6797. Osmolowski J. Wspomnienia z lat 1914–1921. T. 2. S. 355.

³⁹ Dziennik Miński. 1918. Nr 51.

⁴⁰ Biblioteka Narodowa Polski. Dział mikroform. Akc. 6797. Osmolowski J. Wspomnienia z lat 1914–1921. T. 2. S. 340.

⁴¹ Dziennik Miński. 1918. Nr 51, 56, 57, 61.

Польская грамадскасць Міншчыны прывітала II Устаўную грамату. На пасяджэнні Гарадской Думы 18 сакавіка тэкст Граматы прачытаў Аляксандр Цвікевіч. Сябра Польскай Рады і прадстаўнік польскай фракцыі ў Думе К. Дзмідэцкі-Дзмідовіч прывітаў Устаўную грамату і заявіў, што палякі заўсёды лічылі беларусаў гаспадарамі краю. Ён жа выказаў спадзяванне, што беларусы прызнаюць правы нацыянальных меншасцяў. Большасць абвешчаных Граматай сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў, на думку выступаўцы, павінна быць абмеркавана на Устаноўчым сходзе Беларусі. Скліканне такога сходу К. Дзмідэцкі-Дзмідовіч лічыў галоўнай задачай дзейнасці Рады Усебеларускага з'езда ⁴².

Аднак паступова пазіцыя Польскай Рады пачынала разыходзіцца з настроямі пераважнай часткі польскай грамадскасці Міншчыны. Абурэнне часткі палякаў Міншчыны выклікаў артыкул Э. Івашкевіча «З нагоды беларускага звароту». Віцэ-старшыня ПРМЗ з разуменнем паставіўся да беларускіх прэтэнзій на тэрыторыю Віленшчыны і Гродзеншчыны. У прыватнасці, ён заявіў, што «сапраўдны інтарэс Беларусі, а значыць і кожнага з нас — мясцовых палякаў, патрабуе далучэння да Беларусі як найболей дзяржаватворчых элементаў, якімі воляй лёсу з'яўляюцца палякі або стагоддзі таму спаланізаваныя беларусы» ⁴³.

Увесну 1918 г. стала відавочнай немагчымасць рэалізацыі палітычнай канцэпцыі ПРМЗ. Е. Асмалоўскі, аналізуючы сітуацыю, заўважыў, што шматлікія прыхільнікі незалежнай або аўтаномнай Беларусі ў саюзе з Польшчай ператварыліся ў абаронцаў ідэі інкарпарацыі «крэсаў». Дэмакратычныя і сацыялістычныя колы, групойка Э. Вайніловіча выступалі за аўтаномную Беларусь у саюзе з Польшчай. Польскія камуністы арыентаваліся на Расію. І толькі некалькі, па словах Е. Асмалоўскага, «палякаў-беларусаў» выказваліся за суверэннітэт Беларусі ⁴⁴. Тым не менш Польская Рада Мінскай зямлі па-ранейшаму прыхільна ставілася да дзеянняў Рады БНР. Яна прывітала III Устаўную грамату, заўважыўшы, што «перад Радай БНР доўгі і цяжкі шлях да беларускай дзяржаўнасці. Аднак першыя крокі сведчаць, што абраны большасцю Рады накірунак добра прадуманы і палітычна рацыянальны» ⁴⁵.

Прыхільнасць да намаганняў беларускіх палітыкаў па-ранейшаму дэманстравала групойка Э. Вайніловіча. У сакавіку 1918 г. адбыўся пашыраны сход Мінскага сельскагаспадарчага таварыства. Апроч сяброў Таварыства на сходзе прысутнічалі прадстаўнікі гарадскіх уладаў, габрэйскай

⁴² НГАБ у Мінску. Пратаколы паседжанняў Мінскай гарадской думы. 1918 г. Ф. 24, воп.1, адз. зах. 3672, арк. 185 адв.

⁴³ Dziennik Miński. 1918. Nr 57.

⁴⁴ Biblioteka Narodowa Polski. Dział mikroform. Akc. 6797. Osmałowski J. Wspomnienia z lat 1914–1921. T. 2. S. 340.

⁴⁵ Dziennik Miński. 1918. Nr 66.

гміны, праваслаўнага брацтва і інш. Перад сабраўшыміся выступіў Язэп Лёсік, які паведаміў пра Устаўныя граматы Рады БНР, пра барацьбу за дзяржаўную незалежнасць Беларусі. Аднак падтрымкі сярод сабраўшыхся ягонае выступленне, як і дзейнасць Рады, не атрымала ⁴⁶. Выканкам ПРМЗ не падтрымаў ⁴⁷ таксама ініцыятыву той жа самай групойкі землеўласнікаў, якая пасля паразумення з Мінскім Беларускам прадстаўніцтвам звярнулася да немецкіх уладаў з прапановай адраджэння «ў адпаведнасці з гістарычнымі традыцыямі» Вялікага Княства Літоўскага пад нямецкай апекай ⁴⁸. Немцы адмовіліся разглядаць гэтую прапанову. Генерал Фалькенгаўэн, спаслаўшыся на ўмовы Брэсцкага міру, заявіў пра невыканальнасць пастулатаў мемарандума.

У палітычнай дзейнасці польскіх арганізацый Міншчыны ў 1916–18 гг. спалучыліся намаганні як беларускіх палякаў, так і дзеячоў Каралеўства Польскага, якія па волі ваеннага лёсу апынуліся ў Мінску. На працягу амаль усяго 1917 г. у гэтым саюзе дамінавалі беларускія палякі. ПРМЗ досыць прыхільна ставілася да намаганняў беларускіх палітыкаў і звязвала лёс мясцовай польскай грамадскасці з будучай аўтаномнай або суверэннай Беларуссю. Палітычныя мэты ПРМЗ амаль не разыходзіліся з мэтамі беларускага нацыянальнага руху. Ідэі інкарпарацыі не прымаліся. Яшчэ больш актыўна падтрымлівала беларусаў групойка мінскіх краёўцаў на чале з Э. Вайніловічам. Прыкметную ролю ў гэтым польска-беларускім паразуменні адыграў Р. Скірмунт, які быў амаль што ідэальнай фігурай для дыялогу абодвух нацыянальных рухаў.

Відавочная розніца пазіцый беларускіх і літоўскіх палякаў у гэты перыяд тлумачылася станам польска-беларускіх і польска-літоўскіх адносін. Апошнія яшчэ на самым пачатку XX ст. набылі характар нацыянальнага канфлікту, які толькі паглыбіўся ва ўмовах германскай акупацыі Віленшчыны.

У канцы 1917 – пачатку 1918 г. польска-беларускія адносіны пагоршыліся. Сваю ролю адыграла абвастрэнне сацыяльных адносін у беларускай вёсцы і дзейнасць Польскага корпуса генерала Ю. Доўбар-Мусніцкага, які з лютага 1918 г. падпарадкоўваўся Рэгенцыйнай Радзе. Узмацненне ў Варшаве анексіянісцкіх настрояў адносна беларускіх зямель моцна ўплывала на палітычную пазіцыю камандавання корпуса. Беларускія палітыкі пачалі ацэньваць ягоную дзейнасць як спробу польскай акупацыі Беларусі. Кіруючы орган польскага руху на Міншчыне — ПРМЗ — адпавядаў анексіянісцкім намерам Варшавы, але пазіцыі яго ўвесну 1918 г. выразна

⁴⁶ Porowski M. Wspomnienia. 1904–1918 (аддзел рукапісаў Бібліятэкі імя Асалінскіх, sygn.13542/II. S. 127.

⁴⁷ Biblioteka Narodowa Polski. Dział mikroform. Akc. 6797. Osmolowski J. Wspomnienia z lat 1914–1921. T. 2. S. 487.

⁴⁸ Тамсама. S. 329.

аслабелі. Па меры ўмацавання польскай дзяржаўнасці ўсё больш мясцовых беларускіх палякаў пачынала звязваць свой лёс і лёс беларускай зямлі з Польшчай.

ДАДАТАК

**Ліст Марыі Магдалены Радзівіл
генералу Юзафу Доўбар-Мусніцкаму ад 13.12.1917 г.**

Кухціцы,
Узда,
Негарэлае,
Gouv-t de Mińsk

Шаноўны спадар генерал!

Усе палякі пераконваюць мяне, што польскія войскі размяркоўваюцца толькі там, куды іх запрашаюць, і толькі з мэтай абароны сядзібаў ад рабунку.

Дык вось, у маім маёнтку Жарноўкі панаваў абсалютны спакой, адносіны з сялянамі і са службай былі вельмі добрымі, у чым я асабіста пераканалася, калі наведала маёнтак. Ніякіх намаганняў, каб мець у сябе палякаў, я не рабіла. Нават наадварот, калі ў мяне з'явіліся два афіцэры, паведаміла, што яны мне непатрэбныя. Фальварачнай службе я абвясціла, што не жадаю бачыць чужаземцаў як абаронцаў ад сваіх. Пасля гэтага абодва афіцэры адразу выехалі. Я бачыла іх дакументы, у якіх адзначалася, што яны прызначаны ў Бабруйскі пав. А Жарноўкі знаходзіцца ў Ігуменскім пав. Праз некалькі дзён саранча напала на маёнтак. Пра іх спосаб захавання адносна спадарыні Завадскай, якая гасціла ў мяне, спадару генералу распавёў ужо яе муж; як яны абыходзіліся з бухгалтаркай і настаўніцай, я чула ад іх саміх. Не буду на тым доўга спыняцца. Але адносна сцвярджэння, што Вы там толькі знаходзіцеся, куды Вас запрашаюць, прыйшла мне думка, што магчыма без маёй згоды адміністратар маёнтка, вялікі баязлівец, прадпрыняў пэўныя крокі, тым болей, што яго паводзіны ад моманту катастрофы выклікаюць падазрэнне. Калі гэта і сапраўды мела месца, то хачу заявіць, каб зніклі ўсе непаразуменні, што я не жадаю мець у сябе польскае войска, што знаходжанне яго ў мяне расцэньваю як гвалт, і прашу не марудзячы адклікаць яго. Гавораць, што ёсць шмат грамадзянаў, якія лічаць сябе палякамі і імкнуцца мець у сябе польскае войска дзеля абароны т. зв. польскай маёмасці. Я беларуска, і мая ўласнасць, таксама як і мая асоба, не польскія, так што няма падставы для непатрэбнай і непжаданай мне апекі.

Хачу дадаць, што паводзіны размеркаванага войска з'яўляюцца ў найвышэйшай ступені нетактоўнымі і грубіянскімі і могуць прывесці да вялікай бяды.

Далучаю выразы павагі.

Мікалаева Радзівіл
Д.13.XII. (1917)

(Пераклад Алеся Смаленчука)

Dowbor-Muśnicki J. Moje wspomnienia. Warszawa, 1935. S. 171.

KWESTIA BIAŁORUSKA W POGLĄDACH MIŃSKICH POLAKÓW (1917–1918)

Przemiany społeczno-polityczne zachodzące w Rosji po rewolucji lutowej rokowały nadzieję na uzyskanie praw politycznych przez narody uciskane przez carat. Wtedy to aspiracje narodowe zaczęli coraz śmielej zgłaszać działacze białoruskiego ruchu narodowego¹. W tej sytuacji, jak i rodzących się nadziejach na wskrzeszenie niepodległej Rzeczypospolitej, polskie ugrupowania polityczne powstające w Mińsku musiały określić swój stosunek nie tylko do samych Białorusinów, ale i do rozwijających się wśród nich prądów politycznych. Coraz trudniej było nadal twierdzić, że kwestia białoruska jest całkowicie sztucznie podnoszona, chociaż oczywiście takie głosy pojawiały się nadal².

Co można powiedzieć o stosunku Polaków w Mińsku do ruchu białoruskiego?

W 1917 r. największy wpływ na kreowanie opinii polskiej w Mińsku na sprawę białoruską posiadała Rada Polska Ziemi Mińskiej (RPZMiń.), aspirująca do roli organu samorządowego społeczności polskiej. W jej skład wchodził politycy uznający demokratyczne i patriotyczne priorytety, zarówno prawicowych jak i początkowo lewicowych poglądów. Stąd też w Radzie często ścierały się odmienne poglądy polityczne w tym i te dotyczące stosunku do ruchu białoruskiego. Komitet Wykonawczy RPZMiń. stanął na stanowisku, iż nie można dalej nie zauważać rozwoju ruchu białoruskiego. Należy dążyć do jak najściślejszej współpracy z jego przywódcami. Rada opowiedziała się za wypracowaniem solidarnego stanowiska z Białorusinami³. W tym czasie wśród wielu Polaków istniało przekonanie o możliwości objęcia swoistego typu patronatu nad ruchem białoruskim i wyzwolenia w nim czynników antyrosyjskich. Mogą o tym świadczyć słowa Włodzimierza Kryńskiego, który w czasie zjazdu założycielskiego Rady zwrócił uwagę, iż «dziś nie sposób jest najczęściej powiedzieć, co tu jest polskie, co białoruskie»⁴. Początkowo większość członków RPZMiń. odrzucała plany przyłączenia tych terenów do mającej się odrodzić Rzeczypospolitej Polskiej. Rada mówiła o potrzebie autonomii Białorusi, oczywiście miano nadzieję na jej sojusz z państwem polskim.

* Pracę wykonano w ramach projektu badawczego nr I H01G 047 18 pt. «Działalność społeczno-kulturalna i polityczna Polaków na wschodniej Białorusi w latach 1905–1918» (kierownik dr hab. Marek Mądzik), finansowanego przez Komitet Badań Naukowych.

¹ Niniejszy referat poświęcony jest stosunkowi Polaków z Mińska i jego okolic do Białorusinów dążących do rozwoju odrębnego ruchu narodowego.

² *Od redakcji*, «Nad Świstoczą», 12/25 X 1914, nr 1, s. 2.

³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej AAN), Centralna Agencja Prasowa w Lozannie, teczką 60, k. 20, Życie polskie na Litwie nieokupowanej.

⁴ J. Hłasko, *Rada Polska Ziemi Mińskiej*, «Gazeta Polska», 6/19 VI 1917, nr 135.

O podejmowaniu działań w kierunku nawiązania przyjaznych kontaktów z białoruskimi politykami świadczy wystąpienie przedstawiciela Rady 8(21) lipca 1917 r. na zjeździe delegatów organizacji białoruskich w Mińsku. Wygłoszone przez niego słowa o oczekiwaniu przez miejscowych Polaków «życia w dobrym sąsiedztwie z Białorusinami i pracowaniu razem z nimi na korzyść wspólnej ojczyzny» zostały przyjęte przez delegatów oklaskami⁵. W czasie dyskusji nad szkolnictwem w radzie miejskiej Mińska w imieniu Polaków Mieczysław Porowski wystąpił w obronie prawa Białorusinów do szkolnictwa w języku narodowym. Wyraził on przekonanie, że mają oni pełne prawo odrodzić swój stary język, którym mówili w XVI w.⁶

Oceniając postawę polskich sfer ziemiańskich, ich reprezentant Michał Kryspin Pawlikowski pisał, że ich ideą było zgodne współżycie z Białorusinami. Podkreślał, że «dwory, które pod wpływem zaniesionej z zachodu zarazy endeckiej próbowały polonizować Białorusinów, były bardzo nieliczne»⁷. Grupa zwolenników współpracy z Białorusinami silnie związana z Mińskim Towarzystwem Rolniczym, kierowana przez Woyniłłowicza cały czas szukała możliwości porozumienia. W znacznym stopniu wynikało to prawdopodobnie również z chęci obrony swego stanu posiadania. Naturalnymi sojusznikami tej grupy byli ziemianie Białorusini ze Skirmuntem na czele.

Pozytywny stosunek do żądań ruchu białoruskiego cechował Polski Związek Demokratyczny (PZD). Komunikat Komitetu Organizacyjnego PZD głosił m. in.: «W swej działalności na Białej Rusi — dążenie do zgodnej współpracy z innymi narodowościami w myśl zasad wolności i demokratyzmu, uznając odrębny charakter tego kraju i w szczególności narodowego ruchu białoruskiego»⁸. Na jego wiecu w marcu 1917 r. poruszano sprawę stosunku do Białorusinów. Adamowicz witał ruch białoruski i rokował mu «światne widoki na przyszłość»⁹. W grudniu 1917 r. przedstawiciel PZD przywitał I Zjazd Wszechbiałoruski. W styczniu 1918 r. w czasie dyskusji nad zjednoczeniem PZD z Polskim Związkiem Ludowym doszło do wypracowania programu, który mówił o potrzebie całkowitej niepodległości Białorusi z uwzględnieniem autonomii narodowo-kulturalnej dla mniejszości polskiej¹⁰.

Przychylne Białorusinom głosy, chociaż w ograniczonym zakresie, widoczne były w polskiej prasie wydawanej w Mińsku. W «Nowym Kurierze Litewskim»

⁵ З'езд дэлегатаў ад беларускіх партыйных і грамадскіх арганізацый у Мінску // Вольная Беларусь. 1917. 3 жн.

⁶ Nacyjanalny Histaryczny Archiu Respubliki Bielaruś u Minsku, f. 24 — Minskaja Haradskaja Duma, op. 1, d. 3659, k. 55 v., Protokół zasiedanija Minskoj Gorodskoj Dumy... II IX 1917.

⁷ M. K. Pawlikowski, *Mińszczyzna*, «Pamiętnik Wileński», z. 2, Londyn 1972, s. 298, 301.

⁸ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej CAW), Formacje Wschodnie, sygn. 122.100.13, k. 6, Z komunikatu Komitetu Organizacyjnego PZD... 17/30 III 1917.

⁹ *Wiec Związku Demokratycznego*, «Nowy Kurier Litewski», 21 III/3 IV 1917, nr 77, s. 3.

¹⁰ AAN, Polska Komisja Historii Partii przy CK WKP(b), sygn. 60/VI, k. 413, Wycinek z «Echa Polskiego» z 26 I 1918.

ukazały się artykuły dotyczące marcowego zjazdu białoruskiego. Nie podpisany z imienia i nazwiska autor pisał: «Uczestnicy zjazdu białoruskiego mogą być pewni, że znajdują w dążeniu do wyodrębnienia Litwy i Białej Rusi w samodzielną jednostkę administracyjną, sprzymierzeńców najwierniejszych, poparcia najniezawodniejsze właśnie wśród Polaków, kraj ten zamieszkujących»¹¹. W tej samej gazecie w rubryce «Kronika» wielokrotnie zamieszczano informacje o wiecach i zebraniach białoruskich, w szczególności gdy brali w nich udział aktywiści prawicowej proveniencji. W organie prasowym RPZMiń. «Dzienniku Mińskim» ukazał się artykuł odnoszący do I Wszechbiałoruskiego Zjazdu, w którym z widoczną sympatią witano ruch narodowy Białorusinów, podkreślając przy tym z ubolewaniem dominowanie wśród delegatów rewolucjonistów, którzy myśleli przede wszystkim o tym, jak zagarnąć majątki ziemian. Anonimowy autor tego artykułu wyrażał nadzieję, iż grupa ta w końcu przegra¹². Kryjący się po kryptonimem K. P. autor, pisząc o tym samym zjeździe, zwracał uwagę na wielokrotne wystąpienia antypolskie¹³. Jeszcze 26 lutego 1918 r. w «Dzienniku Mińskim» ukazał się nie podpisany artykuł mówiący o potrzebie współpracy dwóch autochtonicznych narodów zamieszkujących ziemię białoruskie, Białorusinów i Polaków¹⁴.

Z upływem czasu stosunek RPZMiń., jak i większość tamtejszych Polaków do ruchu białoruskiego stawał się coraz chłodniejszy. Już w grudniu 1917 r. jej przedstawiciele nie witali uczestników Wszechbiałoruskiego Zjazdu¹⁵. Do zerwania kontaktów pomiędzy obydwiema grupami jednak nie doszło. Do Komitetu Wykonawczego I Wszechbiałoruskiego Zjazdu, z inicjatywy jego przewodniczącego Józefa Waronki, weszli przedstawiciele: Żydów, Rosjan i Polaków. Reprezentantem społeczności polskiej został pełnomocnik oddziału Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny, członek Polskiej Partii Socjalistycznej, niezwiązany jednak ze środowiskiem mińskim, Aleksander Prystor. On też faktycznie był głównym ogniwem łączącym wspomniany Komitet z RPZMiń.¹⁶

Narastanie wśród mińskich Polaków nastrojów antybiałoruskich wynikało z coraz bardziej antypolskiego stanowiska polityków białoruskich. Jednym z głównych punktów rodzących konflikty pomiędzy przedstawicielami obydwu wymienionych narodów była kwestia przynależności narodowej zamieszkujących te ziemie katolików. W myśl rozpowszechnionego stereotypu powszechne było

¹¹ *Ku wolności*, «Nowy Kurier Litewski», 29 III/11 IV 1917, nr 83, s. 2.

¹² *Zjazd białoruski*, «Dziennik Miński», 12/25 XII 1917, nr 136, s. 3.

¹³ K. P., *Zjazd białoruski w Mińsku*, «Dziennik Miński», 24 XII 1917/6 I 1918, nr 147, s. 2.

¹⁴ *Państwowość białoruska*, «Dziennik Miński», 26 II 1918, nr 34, s. 1.

¹⁵ З. Б. Каля ўсебеларускага з'езду // *Вольная Беларусь*. 1917. 15 снеж.

¹⁶ Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (dalej BUJ), sygn. 9818 III, J. Osmałowski, *Wspomnienia z lat 1914–1921*, t. 2, s. 487; *Krótki zarys zagadnienia białoruskiego*, oprac. przez Oddział II Sztabu Generalnego, Warszawa 1928, s. 53.

utożsamianie wszystkich katolików z Polakami. Przeciwno temu ostro protestowali Białorusini. Przykładowo na zjeździe Białoruskiej Socjalistycznej Hromady w lipcu 1917 r. z inicjatywy Arkadiusza Smolicza postanowiono wystosować na ręce polskich organizacji protest w sprawie uznawania za Polaków białoruskich katolików¹⁷. Złożoność tego problemu bardzo trafnie ujął uchodzący z Królestwa Polskiego, Stefan Żardecki. Pewną grupę mieszkańców ziem białoruskich scharakteryzował on, na przykładzie jednego z mińskich urzędników, w ten sposób: «Przekonaniami swoimi i narodowością nie zdradzał się, mówił biegle i poprawnie po rosyjsku i po polsku, wyznania katolickiego, prawdopodobnie więc «miejscowy» czyli ni to Polak, ni Białorusin»¹⁸.

Niewielka liczba katolików, szczególnie ziemian, uważała się za Białorusinów, włączając się do prac białoruskiego ruchu narodowego. Najbardziej znanymi przedstawicielami tej grupy byli Roman Skirmunt i Magdalena Radziwiłłowa. Po rewolucji lutowej oprócz Skirmunta za białoruskością opowiedziało się jeszcze kilku wielkich ziemian wychowanych w polskiej kulturze. Byli to m. in. Edward Woyniłłowicz i Hieronim Drucki-Lubecki¹⁹. Pierwszy z nich wspominał, że popieranie ruchu białoruskiego po rewolucji lutowej przez ziemian wynikało z chęci wyodrębnienia u Białorusinów poczucia odmienności od Rosjan, ogarniętych rewolucyjnymi nastrojami²⁰. Później jednak ziemianie ci przestraszyli się radykalizmu ruchu białoruskiego i odsunęli się od niego²¹. W miarę upływu czasu wśród ziemian ukształtował się, bardzo niemiły im, obraz Białorusina — socjalisty, z którym trudno było mieć coś wspólnego²². O wiele większa była liczba tych, którzy nawet jeśli mówili, iż są Białorusinami, to działali w ramach ruchu polskiego. Pojęcie Białorusin w tym ujęciu było raczej określeniem związanym z zamieszkiwaniem na określonym obszarze, a nie wyznaczającym przynależność narodową. W liście zamieszczonym w polskiej gazecie wychodzącej w Mińsku «Nowym Kurierze Litewskim» Cywiński pisał, że chociaż z pochodzenia i kultury jest Polakiem to jego obowiązkiem jest «pracować przede wszystkim w tym kraju, w którym się urodził». Na rozdrożach świadomości narodowej stał przyszły profesor Uniwersytetu Wileńskiego Marian Massonius. W czasie jednego ze swoich wykładów mówił:

¹⁷ Семянчук М. І. Беларускія палітычныя арганізацыі краю і іх дзейнасць у ліпені-кастрычніку 1917 года // Культурна-нацыянальны працэс на Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XIX ст. Мн., 1998. С.36.

¹⁸ Biblioteka Narodowa w Warszawie, akc. 8037, S. Żardecki, *Mijają lata — mijają i ludzie. Wspomnienia*. Tom III. *Pierwsze lata po studiach — Wojna światowa. Rewolucja w Rosji. Okres 1912–1918 r.*, s. 155.

¹⁹ *Zjazd białoruski*, «Nowy Kurier Litewski», 30 III/12 IV 1917, nr 84, s. 3.

²⁰ E. Woyniłłowicz, *Wspomnienia (1847–1928)*, Wilno 1931, s. 211.

²¹ Гадлеўскі В. З беларускага палітычнага жыцця ў Мінску у 1917–1918 гг. // Спадчына. 1998. № 5. С. 22–23.

²² J. Jurkiewicz, *Nasze widzenie Białorusinów w XX w. (do 1939 r.)*, «Dzieje Najnowsze», 1995, R. 27, nr 2, s. 70.

«My Białorusini z krwi i kości, przez polskość zawojowani z dumą się do tego przyznajemy»²³.

Białoruski Komitet Narodowy wybrany 25 marca 1917 r. w swojej deklaracji «Ad Bielaruskaha Nacyjanalnaha Kamitetu» opowiedział się za autonomią Białorusi w składzie demokratycznej federacji rosyjskiej i ostro skrytykował osoby opowiadające się za przyłączeniem do Polski²⁴. Z czasem wystąpienia antypolskie stawały się coraz agresywniejsze. W końcu 1917 r. z inicjatywy zarządu Związku Wojskowych Polaków Frontu Zachodniego zwołano w Mińsku zebranie przedstawicieli wojskowych Polaków, Ukraińców, Białorusinów i Tatarów w celu uzgodnienia wspólnego stanowiska wobec bolszewików. Jak zwracali przy tej okazji uwagę polscy wojskowi porozumienie z Białorusinami było bardzo trudne, gdyż za warunek wstępny wszczęcia pertraktacji stawiali oni «zobowiązanie się wojskowych polskich o uznaniu niepodległości Białorusi i zrzeczenia się w imieniu Polski wszelkich pretensji do Ziem Białej Rusi»²⁵. Jedynie nieliczna grupa polityków białoruskich widziała swoją przyszłość w związku z Polakami. Do tej grupy należał np. Paweł Aleksiuk.

Antypolskie nastawienie większości działaczy białoruskich tylko podsycало i tak popularną w wielu polskich kręgach wrogość wobec Białorusinów. Zagadnienia białoruskiego nie rozumieli zwykle uchodźcy z Królestwa Polskiego. Ostro przeciwko uznawaniu praw Białorusinów do samostanowienia występowali uchodźcy ziemianie. Nie rozumieli oni, dlaczego ziemianie z guberni białoruskich dobrowolnie zrzekali się dominującej pozycji politycznej na rzecz Białorusinów. Władysław Glinka w swoich wspomnieniach pisał m.in.: «Czyż ten nieszczesny, dziki lud białoruski (...) można uważać za duchowego pana tej ziemi? (...) Jest to «tabuła rasa», czysta tablica, na której pisać nikt jeszcze nie zaczął. (...) W jednej Polsce, w jej wpływie i kulturze znaleźć może zbawienie kraj ten i barbarzyńska ludność jego»²⁶. Michał Kossakowski pisząc w grudniu 1917 r. o ruchu białoruskim podkreślał jego słabość i antypolskość. Odpowiadając na pytanie, dlaczego lista białoruska do Konstytuanty zdobyła tak mało głosów, stwierdzał: «Białorusini teraz dopiero organizują się, prowodyrzy ruchu chcą doprowadzić w przyspieszonym tempie proces dojrzewania narodu do samodzielności. Odbывают się zjazd za zjazdem, na których delegaci obradują po rosyjsku»²⁷.

Na pozycji negocjowania znaczenia i siły rozwijającego się ruchu białoruskiego stała narodowa demokracja. Endecy ostro zwalczała twierdzenia, że białoruscy

²³ Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (dalej APAN), sygn. III-4, *Diariusz Michała Stanisława Kossakowskiego*, t. 2, s. 222.

²⁴ Турук Ф. Белорусское движение. М., 1921. С. 90–98.

²⁵ CAW, Relacje, sygn. 400.2189.10, Sprawozdanie z działalności Związku Wojskowych Polaków Frontu Zachodniego, s. 7–8.

²⁶ W. Glinka, *Pamiętnik z wielkiej wojny*, t. II, cz. I, Warszawa 1937, s. 68.

²⁷ APAN, sygn. III-4, *Diariusz... Kossakowskiego*, t. 2, s. 482.

Polacy to spolonizowani Białorusini. Twierdzili, że jeśli nawet tak było, to straciło to już znaczenie, gdyż najważniejsza jest obecna wola człowieka ²⁸. Endecka gazeta «Placówka» w grudniu 1917 r. komunikowała z oburzeniem fakt «niebywały». Było nim prowadzenie przez księżną Magdalenę Radziwiłłową agitacji przeciwko polskim wojskom wśród chłopów białoruskich ²⁹. Wcześniej w «Nowym Kurierze Litewskim» ukazał się artykuł ostro atakujący Polaków, którzy uznają się jednocześnie za Białorusinów. Jego autorzy twierdzili, że Polacy mogą popierać ruch białoruski, ale tylko jako Polacy ³⁰. Jak trafnie zauważała białoruska gazeta «Wolnaja Bielaruś», wielu Polaków nie mogło zrozumieć, że demokraci z Białorusi mogli nie chcieć przyłączenia swojego kraju do odrodzonego państwa polskiego ³¹. Adolf Zaleski w liście zamieszczonym w «Dzienniku Mińskim» oskarżał działaczy białoruskich o ułatwianie rusyfikacji ludności katolickiej przez wprowadzenie do kościołów języka białoruskiego ³².

Wydarzeniem, które miało olbrzymi wpływ na rozwój stosunków polsko-białoruskich, było zajęcie Mińska w lutym 1918 r. przez oddziały polskie i białoruskie. Władysław Glinka w swoim pamiętniku stwierdził, iż po powstaniu I Korpusu Polacy rzeczywiście nosili się z zamiarem objęcia władzy na Białorusi i przyłączenia jej do Królestwa Polskiego ³³. Planów tych, jak zauważa Wiktor Sukiennicki, szybko zaniechano. Wiele krytycznych uwag zgłaszała część polskiej społeczności Mińszczyzny wobec I Korpusu Polskiego, gdyż jego dowódca gen. Józef Dowbór-Muśnicki nie chciał sprowadzić polskiego wojska do roli policji pilnującej polskich majątków. Często też podkreślał, że Korpus przebywa na tych ziemiach czasowo, a jego celem nadrzędnym jest powrót do Polski ³⁴.

19 lutego 1918 r. wojska radzieckie zaczęły opuszczać Mińsk. W zaistniałej sytuacji zarówno Polacy, jak i Białorusini postanowili pokusić się o opanowanie miasta głównie w celach propagandowych. Obie strony przystąpiły do akcji niezależnie od siebie, a wręcz konkurując z sobą, zgłaszając aspiracje do podporządkowania sobie drugiej strony. Okazało się, że Białorusini posiadają słabsze siły i są wypierani przez oddziały polskie z zajętych wcześniej stanowisk, być może doszło nawet do starć pomiędzy obydwoma stronami ³⁵. Już 20 lutego 1918 r. wypracowano przynajmniej formalne porozumienie. Tego dnia ukazał się wspólny rozkaz zjednoczonych komendatur, polskiej i białoruskiej, w którym

²⁸ *Co stanowi o narodowości człowieka*, «Na Straży», IV 1918, s. 11–12.

²⁹ *Niebywale!*, «Placówka», 16/29 XII 1917, nr 2, s. 1.

³⁰ *O polskość na kresach*, «Nowy Kurier Litewski», 26 IV/9 V 1917, nr 104, s. 2.

³¹ Анціпольская агітацыя «Гоману» // *Вольная Беларусь*. 1917. № 8. 21 жн.

³² A. Zaleski, *Język białoruski w kościołach katolickich*, «Dziennik Miński», 19 X/1 XI 1917, nr 92, s. 2.

³³ W. Glinka, *op.cit.*, t. 3, s. 179–180.

³⁴ Нацыянальны архіў Беларусі ў Мінску. ф. 60, воп. 3, с. 759, арк. 1.

³⁵ O. Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*, Białystok 1995, s. 71–72.

zapowiadały one pilnowanie porządku w Mińsku ³⁶. Polacy nie liczyli się jednak ze stroną białoruską, o czym świadczą chociażby słowa Kossakowskiego. Według niego Białorusini nie stanowili żadnej liczącej się siły. Rada Białoruska natomiast wydawała broń rozbrajanym przez Polaków bolszewikom ³⁷. Nieuznanie przez Polaków prawa do sprawowania władzy na Białorusi powstałego 21 lutego 1918 r. Sekretariatu Ludowego znacznie ochłodziło i tak nienajlepsze stosunki z przedstawicielstwem białoruskim ³⁸. W lutym 1918 r. w «Dzienniku Mińskim» ukazał się artykuł prostujący pogłoski o połączeniu się RPZMiń. z Sekretariatem Ludowym. Wyrażono w nim następującą opinię: «Uznając Białorusinów za gospodarzy kraju Polacy przy pełnym zastrzeżeniu swych praw narodowych i kulturalnych, wejdą w porozumienie z właściwą i kompetentną ich reprezentacją. Dzisiejsza rada białoruska nią nie jest» ³⁹.

Przedstawicielom RPZMiń. udało się osiągnąć wstępne porozumienie tylko z prawicą białoruską w sprawie powołania wspólnego organu administracji, w którego skład miało wejść: 4 Białorusinów, 3 Polaków i 2 Żydów. Ze strony polskiej mieli to być: Edmund Iwaszkiewicz, Zygmunt Nagórski i Czesław Krupski. Każdy z nich był reprezentantem innego kierunku politycznego obecnego w RPZMiń. Utworzenie w oparciu o te porozumienie sprawnego rządu polsko-białoruskiego było mało prawdopodobne, gdyż Aleksyuk, jak i inni zwolennicy orientacji propolskiej nie cieszyli się szerszym poparciem wśród ludności białoruskiej ⁴⁰. Po wkroczeniu do Mińska Niemców doszło do zerwania kontaktów RPZMiń. z białoruskim Sekretariatem Ludowym. Strona polska nie chciała pogodzić się z szukaniem przez Białorusinów protektoratu Niemiec, a nie Polaków oraz uznaniem za białoruskie Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny. Porozumienia z białoruską grupą, kierowaną przez Pawła Aleksyuka i Romana Skirmunta, szukała nadal jedynie część polskich ziemian z Woyniłłowiczem na czele ⁴¹. W marcu porozumiały się one i złożyły na ręce niemieckiego gen. Falkenheyna memoriał w sprawie utworzenia pod niemieckim protektoratem buforowego państwa białoruskiego. Falkenheyn odrzucił go jednak jako nierealny ⁴².

Ogłoszenie 25 marca 1918 r. niepodległości Białoruskiej Republiki Ludowej wzburzyło wielu Polaków, nawet tych wcześniej szukających porozumienia między obydwojema narodami. Białorusini niby odrzucali oto ostatecznie ideę federacji z Polską.

³⁶ Rozkaz, «Goniec Miński», 21 II 1918, nr 12, s. 1.

³⁷ APAN, sygn. III-4, *Diariusz... Kossakowskiego*, t. 3, s. 186.

³⁸ W. Sukiennicki, *O oddźwięk w sercu*, «Zeszyty Historyczne», 1976, nr 38, s. 97-98.

³⁹ *Fałszywe pogłoski*, «Dziennik Miński», 26 II 1918, nr 34, s. 3.

⁴⁰ APAN, sygn. III-4, *Diariusz... Kossakowskiego*, t. 3, s. 187.

⁴¹ *Ibid.*, s. 186; Рудовіч С.С.Аляксук Павел // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1993. Т. 1. С. 112-113.

⁴² BUJ, sygn. 9818 III, J. Osmałowski, *Wspomnienia...*, s. 329-330.

Chociaż później Feliks Hilchen w artykule «Polska i Białoruś», przedstawiając słabość idei narodowej wśród Białorusinów, twierdził, że «mówić o państwowości białoruskiej zda się problematycznym», mimo to zauważał, że miejscowi Polacy muszą pracować nad jej powstaniem⁴³. Coraz częściej jednak pojawiały się głosy mówiące, że pomysły wspierania budowy państwa białoruskiego były błędne. W czerwcu 1918 r. dały się one słyszeć na II zjeździe RPZMiń., a więc organizacji, która na początku 1917 r. zajęła przychylne stanowisko wobec Białorusinów. Na wspomnianym zjeździe ks. Herget wzywał do rozwoju polskiego szkolnictwa w celu zapobieżenia dalszej białorutenizacji szlachty zaściankowej, mówiącej na co dzień w języku białoruskim⁴⁴. Celem większości Polaków stała się polonizacja tych ziem.

Zarówno Polacy, jak i Białorusini zdawali sobie sprawę, że współpracując z sobą mogą osiągnąć większe korzyści polityczne. Nawiązanie współdziałania stwarzało jednak wiele trudności, które wynikały z postawy tak jednej, jak i drugiej strony. Często brakowało chęci do poszukiwania porozumienia i zrozumienia poglądów drugiej strony. Większość polityków białoruskich za warunek rozpoczęcia współpracy z Polakami stawiała zobowiązanie się ich do uznania dążenia do niepodległości państwa białoruskiego⁴⁵. Tymczasem wielu Polaków ze swej strony uważało, iż jest to nie do przyjęcia i marzyło o włączeniu ziem białoruskich w skład mającego odrodzić się państwa polskiego. Z tego powodu często istniejące organizacje białoruskie wrogie tym planom uznawali za nie mające prawa do występowania w imieniu ogółu Białorusinów.

⁴³ F. Hilchen, *Polska i Białoruś*, «Tygodnik Ilustrowany», 1918, nr 21 i 22, s. 246.

⁴⁴ BUJ, sygn. 9818 III, J. Osmałowski, *Wspomnienia...*, s. 358.

⁴⁵ CAW, Relacje, sygn. 400.2189.10, *Sprawozdanie z działalności Związku Wojskowych Polaków Frontu Zachodniego*, s. 8.

Аркадий Лейзеров (Минск)

УЧАСТИЕ ПОЛЯКОВ В ГОСУДАРСТВЕННОЙ, ЭКОНОМИЧЕСКОЙ, КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ БЕЛАРУСИ (1920–30-е годы)

В населении Белорусской ССР после её образования абсолютное большинство составляли белорусы (80,6%). Кроме них, в Беларуси проживали различные национальные меньшинства — поляки, евреи, русские, латыши, литовцы, украинцы, немцы, татары, цыгане, эстонцы и др. Наиболее многочисленные группы составляли евреи (8,9%). затем — русские (7,4%), поляки (1,96%). Это обстоятельство нашло отражение

в Конституции БССР, принятой в 1919 г. Она установила, что Республика, «признавая равные права граждан, независимо от их расовой и национальной принадлежности, объявляет, что установление или допущение каких-либо привилегий или преимуществ на этой основе, а также какое бы то ни было угнетение национальных меньшинств или ограничение их равноправия противоречит основным законам республики». Сформулированная таким образом национальная политика вскоре получила одно из своих проявлений в сфере государственного строительства. Был создан республиканский орган — Национальная комиссия Центрального Исполнительного Комитета БССР, на которую среди прочих функций было возложено решение всех вопросов, связанных с национальными Советами. Комиссия имела своих уполномоченных при окружных исполкомах. Началось образование польских национальных Советов.

Провозглашенное Основным Законом (Конституцией) равноправие всех национальностей самым благоприятным образом сказалось на жизни народа Беларуси. Весьма высокой стала вовлечённость национальных меньшинств во все сферы жизни республики, особенно в политическую.

Активным было участие поляков в работе органов государственной власти и управления. Причем это участие, при некоторых колебаниях, было весьма значительным на всех уровнях представительной системы — от высших до местных органов власти и управления. Среди делегатов VI Всебелорусского съезда Советов поляки составляли 3,4%, среди делегатов VIII Всебелорусского съезда Советов — 4,5%¹ В составе делегатов уездных съездов Советов (1923–24) поляков было 2,5%². На окружных съездах Советов (1925 г.) доля поляков среди делегатов была равна 2,6%³. В Центральном Исполнительном Комитете БССР — одном из высших органов государственной власти VI-го созыва поляками было 8,0% членов, VIII-го созыва — 4,4%⁴. Доля поляков в составе уездных исполнительных комитетов (1923–24), осуществлявших государственную власть в период между созывами уездных съездов Советов, была равна 3,4%⁵, в составе окружных исполнительных комитетов (1927 г.) — 3,5%⁶, среди членов районных исполнительных комитетов поляков в 1925 г. было 1,5%, в 1926 г. — 2,5%, в 1927 г. — 3,1%, а в составе членов окружных исполнительных комитетов: в 1925 г. — 2,6%, в 1927 г. — 3,8%⁷.

¹ Белорусская ССР в цифрах. К 10-летию существования БССР. 1919–1929. Мн., 1929. С. 30.

² Статыстычны штогоднік. Статистический ежегодник. 1923–1924. Мн., 1925. С. 416–421.

³ Статыстычны штогоднік. Статистический ежегодник. 1924–1925. Вып. I. Мн., 1926. С. 148–151, 162–163.

⁴ Асноўныя вынікі работы Ураду БССР. Да перавыбараў Саветаў. 1928–1929. Мн., 1928. С. 11.

⁵ Статыстычны штогоднік. Статистический ежегодник. 1923–1924. Мн., 1925. С. 418–421.

⁶ Статыстычны штогоднік. Статистический ежегодник. 1925–1926. Мн., 1927. С. 166–167.

⁷ Асноўныя вынікі работы Ураду БССР. Да перавыбараў Саветаў. 1928–1929 гг. Мн., 1928. С. 10.

Хорошо были представлены поляки и в городских Советах: в 1925 г. — 3,2%, в 1926 г. — 2,2%, в 1927 г. — 2,5%⁸. При этом отмечались колебания между составом отдельных городских Советов. Например, в Борисовском — 4,7%, в Витебском — 3,4%, в Гомельском — 0,8%⁹. Последнее обстоятельство отражало небольшую долю поляков в составе населения Гомельщины.

В составе органов государственной власти отдельных округов доля поляков была намного больше средней, для примера остановимся на Борисовском округе (1926–27 гг.). Среди членов исполнительных комитетов сельских Советов поляков было 4,0%, членов районных исполнительных комитетов — 7,2%, членов президиумов городских Советов — 15,5%, членов городских Советов окружных городов — 5,8%, председателей сельских Советов — 1,9%, делегатов районных съездов Советов — 4,5%¹⁰.

Таким образом, повсеместно доля поляков в органах власти была больше их доли в составе населения. Привлекает внимание тот факт, что среди поляков — делегатов Всебелорусских съездов Советов, членов Центрального Исполнительного Комитета БССР, членов исполнительных комитетов было немало рабочих.

Следует отметить, что в центральном, окружном советском, административном аппарате доля поляков была существенно меньше.

Яркой страницей в участии поляков в государственном строительстве Беларуси были польские национальные Советы. Эти Советы, как и Советы других нацменьшинств, стали образовываться после решения об этом в 1924 г. II-й сессии ЦИК БССР VI-го созыва. В 1925 г. были созданы два польских сельских Совета¹¹. Количество этих Советов быстро возрастало. В 1926 г. их было уже 13, в 1927 г. — 23¹², в 1935 г. — 37¹³. В 1932 г. был образован Койдановский польский район. Нацсоветы создавались в районах компактного проживания поляков. Их задачей, как и задачей других нацсоветов, была защита интересов нацменьшинств, содействие ликвидации хозяйственной, политической, культурной отсталости, оставшейся в наследство от прошлого.

Часть нацсоветов была сначала образована исключительно по национальному признаку. Избирателями таких Советов были только граждане

⁸ *Практычнае вырашэнне нацыянальнага пытання ў Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспубліцы. Да X гадавіны Кастрычніцкай рэвалюцыі. Ч. I.* Мн., 1928. С. 32.

⁹ Тамсама.

¹⁰ *Статыстычны штогоднік. Статистический ежегодник. 1927 г.* Мн., 1928. С. 170–171.

¹¹ *Практическое разрешение национального вопроса в Белорусской Советской Социалистической Республике. Часть 2. На основе данных Национальной Комиссии ЦИК БССР.* Минск, 1928. С. 105–106.

¹² *Шташэўскі. Дзейнасць Саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў // Савецкае будаўніцтва. Советское строительство. 1927. № 5. С. 132.*

¹³ *Асноўныя вынікі работы Ураду БССР. Да перавыбарў Саветаў 1928–29 гг.* Мн., 1928. С. 17.

определенной национальности. Остальные же граждане причислялись к соседним сельским Советам. Естественно, это вызывало неудобства, и поэтому вскоре в основу образования нацсоветов был положен исключительно национально-территориальный принцип. При этом граждане других национальностей пользовались активным и пассивным правом при выборах нацсовета. Это обеспечивало весьма полное представительство в нацсоветах граждан всех национальностей. Так, поляки в 1928 г. составляли в соответствующих нацсоветах 84,2% состава депутатов.

Практика показала, что политическая, хозяйственная и культурная жизнь на территории, охваченной нацсоветами, развивалась быстрее, чем на остальной территории Беларуси. Работа национальных Советов постоянно находилась в поле зрения высших органов государственной власти республики — Всебелорусских съездов Советов, Центрального Исполнительного Комитета и его Президиума.

Нельзя не отметить и такой факт. В циркуляре Народного комиссариата внутренних дел (как известно, на этот комиссариат было возложено руководство организационной работой местных Советов) в 1925 г. было указано на недопустимость того, что в отдельных нацсоветах не принимают, а если и принимают, то не рассматривают заявления граждан, поданные на польском и еврейском языках. В документе подчеркивалось, что эти языки являются в республике равноправными и поэтому требование работников аппарата, чтобы заявления подавались на русском языке, является недопустимым. Кроме того, предлагалось ввести в аппарат работников, владеющих соответствующими языками ¹⁴. О значительных успехах социально-экономического строительства на территориях национальных Советов говорилось в докладе Председателя Совета Народных Комиссаров БССР Н. М. Голодеда на XI-м Всебелорусском съезде Советов ¹⁵. Еще ранее это отмечалось в материалах о массовой работе Советов, подготовленных к докладу на III-й сессии ЦИК БССР в 1928 г. Там же указывалось на необходимость проведения дополнительных мер с целью обеспечения интересов нацменьшинств ¹⁶.

III-й съезд Советов СССР на основе тщательного изучения практики обосновал вывод о том, что политика в национальном вопросе целиком оправдала себя и оказала огромное влияние на укрепление страны, а также тезис о необходимости дальнейшего развития национальной политики. Обращает на себя внимание пункт IIг постановления съезда, предусматривающий обязательное доступное изложение нормативных актов органов

¹⁴ Практическое разрешение... С. 127–129.

¹⁵ Дзевяты Усебеларускі з'езд рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў. Мн., 1929. С. 70.

¹⁶ Масавае работа Саветаў Беларускай ССР. Матэрыялы да дакладу на XII сесіі ЦВК БССР VII склікання. Мн., 1928. С. 97.

госвласти, для чего они должны были публиковаться на языках нацменьшинств¹⁷. Президиум Центрального Исполнительного Комитета республики в своем постановлении от 10 ноября 1927 г. «О работе национальных Советов» с полным основанием отметил, что «организация национальных Советов со стороны политической и практической вполне себя оправдала». Президиум пришел к выводу, что нацсоветы являются организационными центрами в работе среди нацменьшинств и той базой, где в наиболее благоприятных условиях развивается хозяйственное и культурное строительство при активном участии населения нацменьшинств. Президиум отметил хозяйственные успехи, преодоление национальной розни, перевод большей части школ на язык соответствующей национальности, расширение сети национальных клубов, изб-читален.

Во всех без исключения нацсоветах в центре их внимания были вопросы хозяйственного и культурного строительства: посевные кампании, ремонт мостов и дорог, распределение лесоматериалов, вопросы просвещения и др. На весьма высоком уровне была и организационно-массовая работа. Так, в большинстве нацсоветов пленумы созывались каждые 1,5–2 месяца, а в некоторых нацсоветах — ежемесячно. Заседания же президиумов созывались один-два раза в месяц. Во всех нацсоветах были образованы постоянные комиссии (секции), действовавшие весьма эффективно. Высокой была явка членов Совета на пленумы — от 70 до 80%. Явка на заседания президиумов была обычно стопроцентной. Систематически проводились отчеты нацсоветов перед населением.

Интересно отметить, что уже упомянутым постановлением от 10 ноября 1927 г. Президиум ЦИК БССР обязал Национальную комиссию и Организационный отдел Президиума ЦИКа до начала перевыборов Советов и не позднее 15 января 1928 г. основательно изучить вопрос о дальнейшей организации нацсоветов, причем при организации исходить из национально-территориального принципа, обеспечив в этих Советах представительство и других национальностей, живущих на территории Советов¹⁸.

С целью вовлечения нацменьшинств в активную политическую жизнь Президиум ЦИК БССР постоянно уделял большое внимание их участию в избирательных кампаниях. Например, в ноябре 1927 г. он направил всем окружным, районным исполкомам циркуляр «О вовлечении широких масс трудящихся нацменьшинств в перевыборную кампанию». Циркуляр, в частности, обязывал исполкомы создавать национальные избирательные и отчетные участки в местах с большинством населения, принадлежащего к нацменьшинствам. При этом особо подчеркивалось, что отчетные доклады и выборы следует проводить на языке соответствующей национальности.

¹⁷ Масава я работа Саветаў Беларускай ССР... С. 97.

¹⁸ Тамсама.

Привлекает внимание положение циркуляра, обязавшее местные власти при проведении предвыборной кампании изучать нужды трудящихся нацменьшинств и проблемы межнациональных отношений.

Исключительно важное значение для дальнейшего образования нацсоветов и улучшения их работы имела Конституция БССР 1927 г. Она развила общие положения Конституции республики 1919 г. о равенстве национальностей. Наряду с этим она содержала ряд норм прямого действия. В ст. 15 Основного Закона было признано за всеми гражданами право пользования родным языком на съездах, в суде, управлении и общественной жизни. Нацменьшинствам обеспечивалось реальное право обучения в школе на родном языке. В государственных и общественных учреждениях, организациях устанавливалось полное равноправие белорусского, польского, еврейского и русского языков. Было определено, что важнейшие законодательные акты публикуются на белорусском, польском, еврейском и русском языках.

Высшие органы государственной власти республики рассматривали образование нацсоветов как начало динамического процесса. На это, в частности, было указано в докладе Президиума ЦИК БССР на III-й сессии ЦИК БССР IX-го созыва 18 сентября 1928 г. Намерения государственного руководства республики ярко иллюстрирует факт образования в 1931 г. республиканских курсов на 55 чел. по подготовке председателей нацсоветов¹⁹.

Количество нацсоветов систематически увеличивалось. Из ряда документов государственных органов видно, что процесс образования нацсоветов был рассчитан на длительное время. Однако уже в октябре 1934 г., т. е. через 13 месяцев после образования последнего нацсовета, началась ликвидация нацсоветов, которая быстро набирала силу. Последний акт о ликвидации последнего нацсовета относится к 20 апреля 1939 г.

Абсолютное большинство актов, которыми упразднялись, реорганизовывались нацсоветы, не было мотивировано. Лишь отдельные из них содержали такой мотив, как «большинство крестьян говорит на белорусском языке», «крестьяне читают только белорусские газеты». Некоторые акты содержали утверждения, написанные на уровне участкового уполномоченного милиции. Так, в постановлении Президиума Верховного Совета БССР 1938 г. (№ 1) говорится: «О ликвидации Поташинского национально-польского сельского Совета Хойникского района как вредительски организованного» (ст. 31). Аналогичные «изыски» содержались и в ряде других актов.

Нельзя не отметить, что начало ликвидации нацсоветов совпадало по времени с началом нового витка сталинского террора. Именно к этому времени относится подготовка к убийству С. М. Кирова, повлекшего за собой, как известно, далеко идущие последствия.

¹⁹ Матэрыялы справаздачы Ураду з'езду Саветаў БССР. Мн., 1931. С. 10.

Национальные Советы — заметное явление в государственном строительстве Белорусской ССР. К глубокому сожалению, их возникновение, деятельность и упразднение не стали предметом научного исследования как в предвоенные, так и в послевоенные годы. Вопрос о нацсоветах на протяжении долгих лет упорно обходилась стороной в исследованиях по истории советского периода, в историко-правовых работах. Лишь в отдельных публикациях нацсоветам уделялось несколько строк.

Сравнительно больше внимания уделил нацсоветам А. А. Головки в брошюре «Конституция подлинного народовластия» (Минск, 1979). К сожалению, брошюра выполнена на невысоком профессиональном уровне. В ней автор утверждает, что нацсоветы в Беларуси создавались с конца 1924 г. и до начала 1930-х гг. В действительности же они образовывались с середины 1924 г. по август 1933 г. По мнению А. Головки, национальные Советы «просуществовали недолго, так как не оправдали себя». С этим никак нельзя согласиться. Национальные Советы работали в течение 16 лет межвоенного периода. Такой период назвать недолгим никак нельзя. И невозможно согласиться с автором популярной брошюры, что нацсоветы якобы «не оправдали себя». Показательно, что он не приводит ни одного доказательства в обоснование своего мнения. Ни в одном из руководящих документов государственных органов того времени не содержится даже малейшего основания для подобного вывода. Собственных же исследований уважаемый А. А. Головка не проводил. Нельзя согласиться с ним и в том, что образование нацсоветов представляло собой «поиск в решении вопросов национально-государственного строительства». Из приведенных нами данных видно, что речь шла не о кратковременном поиске, а об устойчивой тенденции в национальной политике республики.

Весьма значительным было участие поляков в экономической жизни республики. Их доля среди работников наиболее развитых в то время отраслей промышленности была, как правило, больше их доли в составе населения. Например, на 1 мая 1924 г. поляки составляли среди бумажников — 8,8%, деревообделочников — 8,3%, кожевников — 3,2%, металлистов — 7,1%, печатников — 1,7%, пищевиков — 28,6%, строителей — 2,7%, текстильщиков — 5,6%, химиков — 2,3%, швейников — 0,3%²⁰.

На 1 мая 1924 г. среди членов десяти крупнейших профессиональных союзов Беларуси поляков было 7,3%. Естественно, что и среди членов выборных органов профсоюзов поляки были представлены весьма достойно. Так, в 1925 г. в составе Центрального совета профессиональных союзов Беларуси их было 2,9%; в 1926 г. в составе его Президиума — 5,9%, в окружных советах профессиональных союзов — 6,0%, в райпрофбюро — 4,4%, в центральных правлениях профсоюзов — 5,2%.

²⁰ Практычнае выражэнне нацыянальнага пытання ў Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспубліцы. Да Х гадавіны Кастрычніцкай рэвалюцыі. Ч. I. Мн., 1928. С. 21.

в окружных отделениях профсоюзов — 3,7%, в фабрично-заводских комитетах — 3,1% ²¹.

Поляки участвовали в работе съездов профсоюзов. Для примера ограничимся республиканскими съездами, состоявшимися в 1925 г. Поляков среди делегатов съезда союза деревообделочников было 5,3%, союза кожевников — 1,3%, союза бумажников — 15,9%, союза медико-санитарных работников (Медсантруд) — 2,4%, союза советских, торговых служащих — 0,8%, союза работников кустарной промышленности — 1,2% ²².

Республиканские и местные органы власти и управления Беларуси много делали для организации системы народного образования, организации культурной жизни польского национального меньшинства. До октября 1917 г. на территории будущей республики вообще не было польских школ. В результате принятых мер эти школы вскоре появились и их количество непрерывно росло. Так, в 1925/26 учебном году таких школ было уже 98, в 1926/27 учебном году — 111, в 1927/28 учебном году — 138. Одновременно увеличилось количество белорусских школ, в которых как предмет преподавался польский язык. В 1926/27 учебном году этих школ было 79, в 1927/28 учебном году — 93.

Были приняты меры для обеспечения школ преподавателями польского языка. В этих целях в 1923 г. был в Минске открыт Польский педагогический техникум, в 1926/27 учебном году — 2-х годовичные курсы учителей польского языка, в 1927/28 учебном году — еще одни такие курсы. С 1925/26 учебного года в Белорусском педагогическом техникуме (г. Минск) было введено преподавание польского языка как предмета с целью подготовки учителей польского языка для работы в белорусских школах с преподаванием польского языка.

В Минске, Витебске работали два польских клуба, в сельской местности — 24 польские избы-читальни. С 1926 г. начала выходить на польском языке республиканская газета. В Минске работало польское книгоиздательское общество «Культура». В 1927–28 гг. с образованием Института белорусской культуры (Инбелкульт) при нем был создан польский сектор, проводивший значительную научную работу, получившую широкое признание во всей стране ²³.

Польская общественность постоянно уделяла большое внимание вопросам развития национальной политики, о чем может свидетельствовать выдвинутая в марте 1926 г. Съездом крестьян-поляков программа. Съезд счел необходимым продолжить организацию польских сельских Советов; увеличить сеть польских школ, обеспечив их учебниками и школьными пособиями, обеспечить новые польские школы соответствующими постройками;

²¹ Praktyczne wyrażenie nacjonalnego pytania... С. 22.

²² Statystyczny szkodnik. Statystyczny eżegodnik. 1924–1925. Мн., 1926. С. 169.

²³ По материалам кн.: Praktyczne wyrażenie... Ч. 1; Практическое разрешение... Ч. 2.

принять на содержание окружных отделов просвещения те польские школы, которые содержатся населением; стремиться к созданию в каждом округе польской семилетки с интернатом; преобразовать польские сельские школы из двух- в четырехкомплектные; принять энергичные меры к увеличению числа учителей-поляков и повышению их квалификации; в белорусских школах по требованию населения и по мере надобности вводить польский язык как предмет; организовать польскую сельскохозяйственную школу для крестьянской молодежи, а также зимнюю краткосрочную школу для взрослых крестьян. В последующие годы эта программа была выполнена.

Жизнь польского национального меньшинства в Беларуси 1920–30-х годов — благодарная тема для исследований, в том числе и для совместных исследований польских и белорусских историков.

Іран Багданаў (Мінск)

ТАТАРЫ І БАШКІРЫ:

«Чышма» запрашае да супрацоўніцтва

Міжнародны фонд развіцця татара-башкірскай духоўнай спадчыны «Чышма» быў створаны ў чэрвені 1998 г. і аб'ядноўвае татараў і башкіраў, якія пражываюць у Рэспубліцы Беларусь і Расіі (фонд мае сваіх прадстаўнікоў у Татарстане, Башкортастане і іншых рэгіёнах Расіі).

Галоўнымі мэтамі і задачамі фонду «Чышма» з'яўляюцца:

- замацаванне сяброўскіх зносін паміж народамі, ажыццяўленне дзейнасці, накіраванай на адраджэнне духоўных, нацыянальных, культурных каштоўнасцей і традыцый татарскага і башкірскага народаў;
- усталяванне сувязей з суайчыннікамі за мяжой для арганізацыі і правядзення сумесных мерапрыемстваў па развіццю культурных каштоўнасцей народаў;
- арганізацыя аздаравлення дзяцей за мяжой;
- развіццё культурных, сямейных, эканамічных, навуковых і іншых абменаў паміж Рэспублікай Беларусь і іншымі краінамі;
- абарона правоў і законных інтарэсаў членаў дыяспары і фонду;
- аднаўленне гістарычных і архітэктурных помнікаў татараў у Рэспубліцы Беларусь, стварэнне нацыянальнага музея гісторыі і культуры;
- стварэнне і развіццё ўласных сродкаў масавай інфармацыі.

Дзверы фонду адчынены для кожнага грамадзяніна, які падзяляе статутныя мэты і задачы незалежна ад нацыянальнасці, веравызнання, месца пражывання і нараджэння.

На дадзены момант створаны Культурны цэнтр «Чышма», пры ім працуюць нацыянальны вакальна-харэаграфічны ансамбль «Чышма», музычныя студыі-класы гітары, баяна, духавых народных інструментаў (курай). Фарміруецца нацыянальная бібліятэка і фонавідэатэка. Ладзяцца і ўмацоўваюцца цесныя кантакты з дыяспарамі за мяжой.

Наладжаны дзелавыя сувязі з міністэрствамі і ведамі Рэспублікі Татарстан і Башкортастан, іх Нацыянальнымі бібліятэкамі. Разглядаецца пытанне аб адкрыцці ў Рэспубліцы Беларусь філіялаў падрыхтоўчых аддзяленняў для абітурыентаў прэстыжных ВНУ Татарстана і Башкортастана, філіяла Татарскага рэспубліканскага вучылішча культуры пры Культурным цэнтры «Чышма».

Пра адну са спраў фонду «Чышма» нам хочацца расказаць падрабязней. У маі гэтага года ў Беларусі, якая першая прыняла на сябе напад ворагаў у 1941 г., праходзілі мерапрыемствы, прысвечаныя 55-годдзю Перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне. Актыўнымі ўдзельнікамі гэтых памятных падзей былі Фонд развіцця татар-башкірскай духоўнай спадчыны «Чышма» (г. Мінск: прэзідэнт фонду — Іран Багданаў, віцэ-прэзідэнт — Валерый Яляеў, старшыня праўлення фонду — Джон Нігматулін, дырэктар Культурнага цэнтра — Нарыман Гайфулін, актывісты — Халіда Струмах, Кірыл Гром) і Казанскі татарскі дзяржаўны маладзёжны тэатр на чале з мастацкім кіраўніком, рэжысёрам гэтага тэатра, заслужаным дзеячам мастацтваў Рэспублікі Татарстан Фарытам Хабібуліным. 4–7 мая тэатр паказаў гледачам Гродна і Мінска на татарскай мове спектакль паводле п'есы вядомага татарскага пісьменніка Ш. Ракіпава «Зорныя ночы» аб лётчыцах 46 авіяцыйнага Таманскага гвардзейскага палка. У цэнтры спектакля — вобразы дочак татарскага народа Магубы Сыртланавай і Вольгі Санфіравай, якая загінула і пахавана ў Беларусі (Гродна). Пасля кожнага спектакля адбываліся незабыўныя сустрэчы з татарамі і башкірамі — членамі фонду «Чышма», ветэранамі, якія былі вельмі ўдзячны за выдатную ігру, за тое, што ўпершыню за 600 год пражывання татарцаў на зямлі Беларусі яны пачулі са сваёй родную татарскую мову. Сустрэчы заканчваліся песняй «Туган тэль» у выкананні артыстаў Маладзёжнага тэатра і ўдзячных гледачоў.

Эстафету, прысвечаную 55-годдзю Перамогі, прадстаўнікі Татарстана і фонду «Чышма» працягнулі ў горадзе-героі Брэсце, усклаўшы вянкi да Вечнага агню на тэрыторыі Мемарыяла «Брэсцкая крэпасць – герой».

На ўрачыстым шматтысячным мітынгу, што адбыўся ў Брэсцкай крэпасці, Ф. Хабібулін ад імя народа Татарстана і Прэзідэнта Рэспублікі Татарстан Мінцімера Шайміева павіншаваў ветэранаў, гасцей з краін СНД і далёкага замежжа са святам Перамогі і падзякаваў беларускаму народу і кіраўніцтву краіны за іх адданасць ідэалам братэрства і захаванне памяці аб тых, хто аддалі жыццё ў барацьбе з фашызмам.

Пасля мітыngu каля Вечнага агню ва ўрачыстых абставінах ветэранам вайны — членам фонду «Чышма» С. Абдуліну, А. Гарыфуліну, Н. Мусіну,

Ф. Нугуманаву, Я. Гайфуліну і іншым была ўручана спецыяльна выдадзеная фондам да юбілею Перамогі кніга «Навекі разам» — аб сынах і дочках татарскага і башкірскага народаў, якія абаранялі зямлю Беларусі ад нацыстаў.

Завяршылася свята сумеснымі канцэртамі вакальнага ансамбля «Чышма» і артыстаў Казанскага татарскага дзяржаўнага маладзёжнага тэатра ў сценах Брэсцкай крэпасці і ў гарадскім парку культуры.

Бясспрэчна, усё гэта садзейнічала замацаванню ўзаемаразумення і сяброўства паміж народамі Татарстана і Беларусі, далейшаму развіццю татарскай дыяспары Беларусі, кантактаў са сваёй гістарычнай радзімай.

Пераклад з рускай Вольгі Мазуравай

Ібрагім Канапацкі (Мінск)

БЕЛАРУСКІЯ ТАТАРЫ ЯК СКЛАДОВАЯ ЧАСТКА АГУЛЬНАЙ СУПОЛЬНАСЦІ

Апошні перапіс насельніцтва (1999 г.) засведчыў, што ў Рэспубліцы Беларусь пражывала 10 089 татар¹. На тэрыторыі Беларусі, гэтак-сама як і ў суседніх Літве і Польшчы, татары расселены дысперсна. Найбольшыя абшчыны татараў знаходзяцца ў Мінску і Мінскай вобласці — 3 841 чал., у Гродзенскай вобласці — 2 155 чал., Віцебскай вобласці — 1 258 чал., Гомельскай вобласці — 1 127 чал., Брэсцкай вобласці — 933 чал., Магілёўскай вобласці — 775 чал. 8 327 татараў жывуць у гарадах і 1 762 — у сельскай мясцовасці. 44% ад агульнай колькасці ўсіх татараў складаюць жыхары Мінска і Мінскай вобласці, 23% — Гродзенскай вобласці, па 9% — Віцебскай і Гомельскай абласцей, 8% — Брэсцкай і 7% — Магілёўскай вобласці.

Вылучаюцца дзве групы татараў — калі не лічыць крымскіх (36) і сібірскіх (21): «традыцыйныя», беларускія (або літоўскія — па назве Беларуска-Літоўскай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага), якія пасяліліся тут у выніку некалькіх хваляў спачатку з Залатой Арды, а пасля яе падзення ў канцы XV ст. пераважна з Крымскага ханства, і «пазнейшыя» татары (з Волгі, Урала, Сібіры і Kryма), перасяленне якіх пачалося пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай

¹ За апошнія дзесяцігодзе колькасць татараў скарацілася ў Рэспубліцы Беларусь больш чым на 2,5 тыс. чалавек.

і захопу Крыма. Даволі многа пераехала татараў на Беларусь пасля таго, як пачаліся пошукі радовішчаў нафты і яе пераапрацоўка на нафтаперапрацоўчых прадпрыемствах Беларусі.

У расійскіх і савецкіх перапісах (гэтаксама, як і ў апошнім перапісе 1999 г. у Рэспубліцы Беларусь) беларускія татары не вылучаны асобна — як, напрыклад, згаданыя крымскія і сібірскія татары і нават экзатычныя для Беларусі нагайцы (14) або туркі-асманы (35), хоць вядома, што беларускія татары адрозніваюцца ад астатніх татараў па мове і звычаях. Хутчэй за ўсё, тут спрацавала недастатковая навуковая дасведчанасць, нераспрацаванасць метадалогіі ў вызначэнні тэрміналогіі пры перапісах.

Думаю, меў рацыю прафесар М. Піліпенка, які ў артыкуле «Роля татараў у беларускім этнагенезе» заўважыў, што «роля татараў у беларускай нацыянальнай гісторыі высветлена недастаткова. Да гэтага часу не пераадолены да канца погляд, які атаясамлівае ролю татараў у вялікарускай і беларускай гісторыі. Між тым для такога атаясамлівання няма падстаў»².

У практыцы грамадскай дзейнасці на ніве нацыянальна-культурнага адраджэння беларускіх татараў прыходзіцца сустракацца з рознымі недарэчнасцямі. Недзе ў сярэдзіне 1998 г. у рамках праекта аб'яднання Расіі і Беларусі адбылася сустрэча прадстаўнікоў расійскай дыяспары з тагачасным міністрам па справах нацыянальнасцей Расійскай Федэрацыі Рамазанам Абдулатыпавым. На яе была запрошана даволі вялікая і прадстаўнічая дэлегацыя рускай дыяспары і прадстаўнікі беларускіх татар. Дзіўна было слухаць на гэтай сустрэчы пра тое, што беларускія татары з'яўляюцца расійскай дыяспарай.

Агульнавядома, што беларускія татары з'яўляюцца адметным народам, які жыве на землях Беларусі, Літвы і Польшчы вось ужо шэсць стагоддзяў. У 1997 г. споўнілася 600 гадоў з часу зафіксаванага летапісамі і хронікамі афіцыйнага асадніцтва на землях Вялікага Княства Літоўскага татараў-мусульман. Па вызначэнні ЮНЭСКО, народ, які жыве на Богам дадзенай яму зямлі 500 гадоў, лічыцца карэнным народам. Прафесар А. Грыцкевіч лічыць, што літоўскія татары сфарміраваліся як народнасць у XIV–XVII стст. на землях ВКЛ у перыяд існавання Залатой Арды і пасля яе распаду, калі адбывалася фарміраванне асобных цюркамоўных народнасцей пад агульнай назвай «татары». У праве на адметнасць і самастойнасць беларуска-літоўскім татарам не адмаўляюць і даследчыкі Татарстана. У 1995 г. у Казані накладам у 5 000 экзemplяраў выйшла манаграфія прафесара Якава Грышына «Польска-літоўскія татары (нашчадкі Залатой Арды)». У мінулым 1999 г. таксама ў Казані пачынаў свет «Татарскі энцыклапедычны слоўнік» — першае, як адзначаецца ў анатацыі, — універсальнае

² Першая міжнародная навуковая канферэнцыя «Татары-мусульмане на землях Беларусі, Літвы і Польшчы». Мн., 1994. Ч. 1. С. 38–39.

навуковае выданне, прысвечанае татарскаму народу і Татарстану ў яго гістарычных межах са старажытных часоў да нашых дзён». У кнізе звыш 16 тыс. артыкулаў, у тым ліку каля 7 тыс. біяграфічных. Ёсць артыкул «Польска-літоўскія татары», у якім знаходзім: «Польска-літоўскія татары — самастойная этна-тэрытарыяльная супольнасць татараў. Агульная колькасць польска-літоўскіх татараў паводле дадзеных 1993 г. — звыш 26 тыс. чалавек, у тым ліку ў Беларусі — звыш 10 тысяч, каля 4 тысяч — у Літве, у Польшчы — звыш 5 тысяч. Мова ў асноўным беларуская, літоўская і польская. Письменнасць на аснове кірыліцы і лацінскай графікі. Вернікі — польска-літоўскія татары — у асноўным мусульмане-суніты. Пачалі фарміравацца ў канцы XIV ст. на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага з выхадцаў з Залатой Арды, а пазней з Вялікай і Нагайскай Ордаў, Крымскага ханства, дзе ў першай палове XV ст. утварылі васальнае Літве княства — Джагалдай»³.

Першыя звесткі пра знаходжанне татараў на тэрыторыі Беларусі гісторыкі адносяць да пачатку XIV ст. Вялікія князі ВКЛ Гедымін, Кейстут, Альгерд запрашалі татараў з Залатой Арды на службу і выкарыстоўвалі ў барацьбе з Тэўтонскім ордэнам. Асабліваю апеку татарам аказваў Вітаўт, які разлічваў на іх як на ўмелых коннікаў і сяліў пераважна на заходніх межах дзяржавы і ў наваколлі буйных замкаў. У 1395 г. Вітаўт прыняў разбітага Цімурам хана Залатой Арды Тахтамыша, які быў паселены са сваёй дружнай у г. Лідзе. Шмат татараў было пераселена ў ВКЛ у выніку сумеснага паходу Вітаўта і Тахтамыша пад Азоў (1397; гэтая дата традыцыйна лічыцца пачаткам пасялення татараў на Беларусі) і Крым (1398). Яны былі размешчаны на берагах р. Вакі каля Вільні, а таксама ў самой Вільні, у Троцкім, Ашмянскім, Лідскім, Навагрудскім, Брэсцкім паветах, на Валыні і ў Аўгустоўскай губерніі.

Татары пасяляліся ў Беларусі згуртаванымі родаплемяннымі групамі (улусамі), што ўплывала на іх ваенна-адміністрацыйны лад. Усе ваеннаслужачыя татары падзяляліся на харуствы (тыя ж племянныя улусы), а ў ваенных адносінах на сцягі (атрады). Часта харуствы і сцягі супадалі. Татары асядалі ў Беларусі неадначасова, таму іх улусы не займалі які-небудзь пэўны павет. У люстрацыі татараў Вялікага Княства Літоўскага згадваецца 6 «фамілій» (харустваў, родаплемянных груп), з якіх Уланская (уланы, агланы) — нашчадкі малодшых ліній залатаардынскіх ханаў — налічвала 179 дамоў, 5 іншых склаліся на аснове плямёнаў, што ўваходзілі ў Залатую Арду і прынялі ўдзел у этнагенезе шэрагу цюркскіх народаў Паўночнага Прычарнамор'я і Сярэдняй Азіі (падаюцца ў парадку пасялення ў ВКЛ). Уйшунская

³ Джагалдай (Ягалдай) — невялікае татарскае ўладанне ў складзе ВКЛ (існавала прыкладна на тэрыторыі сучаснай Курскай вобласці і прылягаючых да яе зямель). Заснавана ў 1438 г. выхадцамі з Залатой Арды. Існавала да пачатку XVI ст. на правах васальнага ўладання літоўскіх князёў. Гл.: Татарский энциклопедический словарь. Казань, 1999. С. 172.

харуства складалася з цюркскага племя ўйшун (уйсын, усун, юшын), 244 дамы ў Трокскім, Віленскім і Лідскім паветах. Найманскае харуства адпавядала цюркскаму племю найманаў, 126 дамоў у Ашмянскім і Віленскім паветах. Джагалдайская харуства прадстаўляла нашчадкаў племя джалаір, у склад якога ўвайшлі цюркскія плямены і якія прынялі ў XIII ст. гэтую назву, 74 дамы ў Віленскім, Навагрудскім і Ашмянскім паветах. Кангарацкае харуства адпавядала племю канграт, 71 дом у Трокскім, Віленскім, Ашмянскім і Мінскім паветах. Племя барын, старэйшыя роды якога былі аднымі з вышэйшых у Крыме, мела 82 дамы ў Навагрудскім і Мсціслаўскім паветах.

Паводле сацыяльна-эканамічнага становішча татарскае насельніцтва на землях ВКЛ у XVI–XVII стст. можна ўмоўна падзяліць на тры катэгорыі. Найбольш прывілеяваная група — прамыя нашчадкі залагаардынскіх ханаў (Астрынскія і Пунскія) і мурзаў, якія атрымалі тытулы князёў: Асанчуковічы, Барынскія, Кадышэвічы, Карыцкія, Крычынскія, Лоўчыцкія, Смольскія, Талькоўскія, Юшынскія і іншыя. Яны валодалі вялікімі вотчынамі з сялянамі, за што павінны былі несці ваенную службу. Да другой належалі нашчадкі простых воінаў. Яны атрымлівалі невялікія надзелы зямлі і апрача ваеннай службы выконвалі павіннасці на карысць вялікага князя (транспартную, кур’ерскую, каравульную і інш.). У 1561 і 1568 гг. яны атрымалі прывілеі на шляхецтва ад караля Жыгімонта II Аўгуста (зацверджаны ў 1576, 1608 і 1634 гг.). Да трэцяй групы адносіліся гарадскія («простыя») татары — самая бедная група татараў у Беларусі. Паходзілі яны з перасяленцаў, якія на гістарычнай радзіме былі не феодаламі, а вольнымі або залежнымі «ясачнымі людзьмі». У гарадах і мястэчках ім адводзілася зямля пад сядзібы і агароды. Яны неслі павіннасці, як і мяшчане, плацілі пагалоўны падатак. Асноўнымі іх заняткамі былі рамізнiцтва, гарбарства, агародніцтва, жывёлагадоўля.

З другой паловы XVII ст. ў татарскім асяроддзі знікаюць племянныя адрозненні, татарскія пасяленцы ўсё часцей прымаюць беларускія прозвішчы: Кандратовічы (нашчадкі племя кунгратаў), Бараноўскія (нашчадкі племя Барын), Карыцкія (нашчадкі рода Уланаў), Александровічы, Гембіцкія, Раецкія, Смольскія і інш. Знікла і асобая татарская адміністрацыя — харунжыя (ваенныя), маршалкі (земскія), кадзі (судзі).

Нягледзячы на гэтыя льготы і рэлігійную верацярпімасць (свабодна дазвалялася вызнаваць іслам і будаваць мячэці), татары ў ВКЛ не мелі права ўдзельнічаць у выбарах у Сейм і мясцовыя сеймікі, займаць вышэйшыя дзяржаўныя пасады. Аднак шэраг татараў вызначыліся на дыпламатычнай службе, былі «пісарамі татарскімі» — перакладчыкамі з татарскай і турэцкай моваў у адносінах з Крымам і Турцыяй. Найбольш вядомы з іх князь Абрагім Тымірчыч у пачатку XVI ст. — «пісар татарскі» канцылярыі ВКЛ пры вялікіх князях Аляксандры і Жыгмонце I.

Такім чынам, у канцы XIV–XVI ст. татары Вялікага Княства Літоўскага (жылі на тэрыторыі Беларусі, Літвы, Валыні, Падолі) склаліся

ў самастойную этнагэтытарыяльную супольнасць — літоўскія татары, якіх разам з карэннымі татарамі (жылі на Падляшшы) называлі польска-літоўскімі татарамі, з 1920-х гадоў — беларуска-літоўскімі, беларускімі татарамі, у канцы XX ст. — заходнімі татарамі. Перасяленцаў з татарскіх ханстваў адзначалася ўсё менш, іх апошнія хвалі склалі татары — уцекачы з Паволжжа ў 2-й палове XVI ст., пасля заваявання Расійскай дзяржавай Казанскага і Астраханскага ханстваў, і мігранты з Крыма ў XVII — пачатку XVIII ст. (толькі на Украіну).

Татары, якія пасяліліся на тэрыторыі Беларусі ў перыяд сярэднявекі, адносяцца пераважна да этнічных супольнасцей Крымскага паўвострава, Паўночнага Каўказа і часткова Паволжжа. Сведчаннем гэтага з’яўляюцца этнакультурныя асаблівасці беларускіх татараў. Іх мова адносіцца да кіпчацкай групы цюркскіх моваў, якія былі пашыраны галоўным чынам на поўдні. Прафесар М. Піліпенка адзначае, што па антрапалагічнаму тыпу беларуска-літоўскія татары таксама бліжэй да татараў поўдня, тых, што знаходзіліся на Крымскім паўвостраве, Паўночным Каўказе, на захадзе Паволжжа. Татары ВКЛ адрозніваліся ад этнасаў Цэнтральнай і Сярэдняй Азіі і сваім гаспадарча-культурным тыпам. У іх гаспадарцы пераважала земляробства, у прыватнасці, агародніцтва, садаводства, а не жывёлагадоўля. Беларускія татары адрозніваліся ад азіяцкіх рэлігійнымі вераваннямі.

Для разумення ролі татараў-мусульман у беларускай нацыянальнай гісторыі неабходна звярнуць увагу і на месцы іх асідніцтва. Першапачаткова больш за ўсё яны пасяляліся ў цэнтральнай частцы Белай Русі — у Панямонні, а затым на яе поўдні і поўначы. Менавіта спачатку ў цэнтральнай частцы Белай Русі, а затым на яе поўдні і поўначы ў гэты час утварыўся беларускі этнас, фарміравалася яго мова і комплекс традыцыйнай культуры. Усе гэтыя фактары былі ўмовай таго, што асобныя групы татараў-мусульман бралі ўдзел у беларускім этнагенезе. Пра гэта сведчаць многія факты, у прыватнасці, назвы рэк (Уса — вада, Сула — слабы, вялы, Гаўя — заслуга, Шчара — жоўтая, Жыжма — жаночае татарскае імя), паселішчаў (са шматлікіх этнанімічных назваў, што трапляюцца на карце Беларусі, вельмі частымі з’яўляюцца тыя, якія ўтвораны ад слоў «татарын» або турак. Усяго такіх найменняў, як лічыць прафесар В. В. Шур, захавалася да нашых дзён у Беларусі больш за 25).

У новай сваёй Айчыне татарскія пасяленцы арганічна ўжываліся, з пакалення ў пакаленне, у мясцовы сацыяльна-палітычны і бытавы ўклад жыцця, становіліся паўнапраўнымі грамадзянамі, а ў выпадку неабходнасці — самаадданымі абаронцамі краіны. Гэтымі патрыятычнымі якасцямі беларуска-татарскія воіны вызначаліся ў супрацьстаяннях ВКЛ нашэсцям не толькі з захаду (крыжакі, гераізм татарскай конніцы ў бітве пад Грунвальдам) або з усходу (Масковія), але таксама з боку крымскіх татараў, якія спусташалі набегамі межы дзяржавы. У актах Літоўскай метрыкі захаваўся знакаміты адказ тутэйшых татараў — своеасаблівы заклік да рыцарскага

гонару адзінаверцаў, што ўварваліся ў межы краіны: «Ні бог, ні Прарок ... не загадваюць вам рабаваць, а нам быць няўдзячнымі. Мы паважаем вас як драпежнікаў і шаблямі нашымі знішчаем рабаўнікоў, а не братоў нашых». У супліцы татараў да караля Жыгімонта ёсць упамінанне пра прысягу, якую на шаблях давалі іх бацькі, што будуць вернымі беларусам, з якімі «...пясок, вада і дрэвы з'яўляюцца нам агульнымі». Ці вось яшчэ прыклад. Падчас руска-польскай вайны 1792 г. татарскае насельніцтва аднадушна заявіла аб сваёй падтрымцы законнай улады. Як адзначала газета «Народова і обща», «народ татарскі праз трох пасланных ад яго дэпутатаў паведаміў на правінцыяльнай сесіі Вялікага Княства Літоўскага, што як і ў Варшаве, так і ў правінцыях адважныя салдаты, сабраўшыся да сваіх мулаў, прысягалі на Кур'ане бараніць караля, Бацькаўшчыну і Канстытуцыю».

Вядомыя сваімі подзвігамі і ўмелствам у баях як шэрагавыя воіны, так і камандзіры. Гэта перш за ўсё генералы Юсуф Беляк, Якуб Ясінскі, які загінуў у прадмесці Варшавы — Празе. Вядомасць атрымалі і іншыя генералы, такія, як Муса Сулькевіч, многія афіцэры, што змагаліся за свабоду і незалежнасць сваёй Бацькаўшчыны.

Мужнасць беларускіх татараў і пралітая кроў у абароне Рэчы Паспалітай былі прычынай таго, што польска-літоўска-беларускае грамадства прызнала іх за сваіх, за паўнапраўных і паўнаважных грамадзян. Ян Дуклян Ахоцкі ў сваіх мемуарах, успамінаючы пра розныя роды Оўруцкай зямлі, так пісаў пра беларускіх татараў: «...ёсць татары пераконскія, кіпчакі, што былі на службе Рэчы Паспалітай, некаторыя засталіся ў Оўруцкай зямлі, прынялі хрысціянскую веру, а большасць у Літве трымаюцца пры сваёй даўняй веры, маюць мячэці і мулаў. З такой вольнасцю і быў той слаўны генерал Беляк і нямала вышэйшых афіцэраў: Ахматовічы, Азулевічы і г. д., якія да скону свайго жыцця верна служылі абранай Радзіме. Трэба аддаць належнае ўсім сем'ям без выключэння, [...] натуралізаваная ў краіне новая шляхта палюбіла новую Айчыну і верна ёй служыла».

У XVI – пач. XVII ст. татары ВКЛ паступова страцілі сваю родную мову і сталі карыстацца беларускай (пазней таксама польскай, а з XIX ст. і рускай). Існуе перакананне, што беларускія татары забылі сваю мову таму, што бралі сабе за жонак славянскіх дзяўчат і тыя выходзілі дзяцей на беларускай мове.

Пэўная доля ісціны ў гэтым ёсць. Але вядома з гісторыі, што пры пасяленні венграў над Дунаем яны прыйшлі і пасяліліся тут зусім без сваіх жанчын, але навучылі іх венгерскай мове, прыняўшы хрысціянства, не зліліся з навакольнымі народамі. Татары мелі сваіх жанчын, дзяцей і маглі прадаўжаць свой род. Галоўнае для татарына было тое, каб трымацца сваёй мусульманскай веры. Святыя кнігі мусульман напісаны на арабскай мове і на арабскай мове адпраўляюцца малітвы. Будучы адкрытым народам, які не мае ніякіх таямніц ад навакольнага насельніцтва, беларускія татары яшчэ ў XVI ст. стварылі багатую літаратуру — на беларускай і польскай мовах арабскім пісьмом — кітабы, тэджвіды, тэфсіры, хамаілы.

Цяпер тутэйшыя татары разумеюць больш за сто тысяч слоў, а праз беларускую мову лёгка разумеюць польскую, славацкую і іншыя славянскія мовы. У той жа час татары перадалі ў беларускую мову шмат цюркізмаў (па падліках Я. Якубоўскага, больш за 600). У паўсядзённым жыцці, у рэлігійнай лексіцы беларускіх татар аў ужываюцца каля 300 слоў, якія зразумелыя татарам і не патрабуюць перакладу. Можна быць татарынам, хоць і не ведаць татарскай мовы. Можна быць беларусам і не карыстацца беларускай мовай. Жывучы расцярушана ў Беларусі, часам па некалькі сямей у вёсцы ці мястэчку, татары звужалі свой слоўніковы склад, а такая група абыходзілася некалькімі тысячамі слоў.

Некаторым нашым дзеячам не хапае 100 000 беларускіх слоў, каб выказаць вялікія ідэі, а таму яны і не карыстаюцца беларускай мовай. Нашы малы татарскі народ на Беларусі цалкам задаволены багаццем беларускай мовы, таму і карыстаецца гэтай мовай на вуліцы, на працы, дома, у думках і снах. Толькі ў малітвах мы, як мусульмане, карыстаемся арабскай мовай, а нашы святыя кнігі пераклалі на беларускую мову, каб ведаць, аб чым у іх гаворыцца.

Паводле савецкага перапісу 1989 г., з 12,5 тысяч татар аў каля 8 тысяч назвалі роднай мовай беларускую. Як заўважыў прафесар А. Каўка, з усіх іншаэтнічных супольнасцей у краіне беларускія татары былі адзінымі, хто ў сувязі з ініцыяваным Прэзідэнтам А. Р. Лукашэнкам рэферэндумам (май 1995 г.) аб наданні рускай мове статусу дзяржаўнай, як і беларускай, не хавалі сваёй трывогі, каб узаконенае двухмоўе не абярнулася далейшым узмацненнем асіміляцыі, зніжэннем і без таго моцна аслабленага грамадскага прэстыжу роднай мовы беларусаў, што фактычна пасля рэферэндуму адбылося і адбываецца. Зварот дзеячаў татарскай культуры Ісмаіла Александровіча, Разаліі Александровіч, Аліі Усманавай, Якуба Якубоўскага і іншых да землякоў-суседзяў, які прагучаў у тыя дні, дастойны павагі ў святле татарска-беларускага сяброўства, узаемнай салідарнасці на карысць нацыянальнай культуры.

«Мы, беларускія татары, — гаварылася ў звароце, — жывём на Беларусі амаль 600 гадоў і больш чым 500 гадоў карыстаемся беларускай мовай як роднай. Нашы рукапісныя кнігі — аль-Кітабы захавалі беларускую мову XV–XVI стст. І не збіраемся адмаўляцца ад беларускай мовы, хоць кожны татарын разумее іншыя славянскія мовы. Калі б бацькам прапанавалі памяняць сваіх родных дзяцей на іншых, прыгажэйшых, дужэйшых і разумнейшых, нават са знакам якасці на адпаведных месцах, то хіба толькі вар’яты згадзіліся б на гэта. А ці згадзіцца хто-небудзь памяняць сваіх бацькоў на іншых? А ці ведаеце вы, як ставіліся да тых, хто мяняў сваю веру на іншую? Можа і заманьвалі ў сваю веру, але выхрыстаў ніхто не любіў і не паважаў. З 12 тысяч татар, які жывуць на Беларусі, у час перапісу 1989 г. большасць сцвердзілі, што родная іх мова беларуская. Мы спадзяемся, што на рэферэндуме беларускія татары, як старажылы, так і пазнейшыя пасяленцы,

выкажуцца за беларускую дзяржаўную мову без агавораў, бо далікатнасць, павага і шчырасць да народа, сярод якога мы жывём, да зямлі, дзе нарадзіліся нашы дзеці, дзе вечным сном спачываюць нашы продкі, не даруюць нам здраду сваёй Бацькаўшчыне». Цяжка сказаць, — піша А. Каўка, — колькі «татарскіх» галасоў улілося тады ў выніковае, больш чым «мільённае» беларускае «не» на згаданым вышэй галасаванні, ды не ў дакладнай лічбе справа. Важны і дарагі сам па сябе голас брацкай падтрымкі невялікім народам вялікай справы нацыянальнага самазахавання. У гэтым маральным значэнні салідарнае слова беларускіх татараў разам з падобным тады ж зваротам да беларускай грамадскасці вядомых украінскіх пісьменнікаў А. Ганчара, І. Драча, Р. Лубкіўскага ды іншых трэба, думаць, застанецца незабыўным радком у летапісу беларускага адраджэння»⁴.

Сёння нашчадкі даўно забытых татарскіх ордаў — беларускія татары паспяхова працуюць ва ўсіх сферах грамадскага жыцця, беражліва захоўваюць традыцыі продкаў, адраджаючы нашу супольную гістарычную і культурную спадчыну на карысць нашае маці — Беларусі (вядомыя імёны і славутыя людзей: кампазітар Дз. Смольскага, члена-карэспандэнта АН Беларусі Б. Смольскага, маршала Фуада (Івана) Якубоўскага, прафесараў С. Александровіча, Х. Александровіча, І. Лебедзя, мастакоў А. Александровіч, Э. Асановіча, Б. Смольскага, Маргарыты і Ханафі Сайфугаліевых, і іншых паважаных людзей розных прафесій).

Мы цалкам падзяляем думку, выказаную У. Конанам у змястоўным і цікавым артыкуле «Беларусь на мяжы тысячагоддзяў. Штрыхі да гістарычнага, палітычнага і духоўнага партрэта нацыі»⁵. У ім аўтар сцвярджае, што «...банальная памылка ўзнікае тады, калі беларуская нацыя атаясамляецца з усімі насельнікамі Беларусі. Тут роля іншаэтнічных групавак неадназначная. Калі яны ўключаюцца ў моўна-культурны кантэкст тытульнай нацыі, тады гэта роля творчая, канструктыўная. Калі ж яны займаюць варожую пазіцыю да гэтага культурна-нацыянальнага кантэксту, тады іхняя роля разбуральная. Бывае і так, што іншанацыянальныя меншасці жывуць замкнутаю абшчынаю, тады іх пазіцыя да нацыі нейтральная. Нават «тыя [...] этнічныя беларусы, — падкрэслівае У. Конан, — якія не ўсвядомілі сябе беларусамі і аб'ектыўна не жывуць у кантэксце беларускай нацыянальнай мовы і культуры, актуальна выпадаюць з нацыі, іх прыналежнасць да яе — толькі эвентуальная, гэта значыць, толькі магчымая пры пэўных сацыяльна-палітычных умовах».

Прафесар М. Піліпенка адзначае: «Мноства фактаў сведчаць аб тым, што татары-мусульмане на Белай Русі цесна ўзаемадзейнічалі з беларусамі не толькі ў эканамічнай і палітычнай, але і ў культурнай сферах жыцця, бралі ўдзел у фарміраванні беларускага этнасу, узбагацілі яго мову

⁴ Каўка А. Будам жыць! Мн.; М., 1998. С. 228–229.

⁵ Літ. і мастацтва. 2000. 1 снеж.

і культуру. Беларусы і татары-мусульмане Беларусі маюць глыбокія гістарычныя сувязі. У іх агульныя інтарэсы, агульны гістарычны лёс. А таму ёсць пэўныя гістарычныя падставы для іх плённага супрацоўніцтва ў цяперашні час»⁶.

Беларускія татары жывуць у міры і згодзе з усімі народамі нашай краіны. Сваю галоўную задачу арганізацыі беларускіх татараў бачаць сёння ў адраджэнні духоўнасці ва ўзаемадзеянні з іншымі нацыянальнымі арганізацыямі і канфесіямі, скіраванай на ўратаванне грамадства, у першую чаргу, моладзі ад разбуральнага ўздзеяння так званай «масавай культуры», разгулу гвалту, п'янства, разбэшчанасці, што калечаць маладыя душы. У сваіх штодзённых малітвах мы просім Усявышняга быць міласцівым і міласэрным да зямлі, на якой мы жывём і якая стала нашай Радзімай, і да людзей, якіх беларускія татары лічаць сваімі братамі.

⁶ Першая міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Татары-мусульмане на землях Беларусі, Літвы і Польшчы». С. 42–43.

Уладзімір Мацвееў (Мінск)

ЦЫГАНЫ: «дзеці сонца» маюць свайго прэзідэнта і парламент

Сёння ў нашай краіне дзейнічаюць Грамадскае аб'яднанне «Беларуская цыганская дыяспара», якое ўзначальвае Алег Казлоўскі (з сядзібай у пасёлку Бараўляны пад Мінскам), і Беларуская асацыяцыя цыганоў «Рома» (з сядзібай у пасёлку Калодзішчы), кіраўніком (баронам — ад цыганскага слова «баро», што значыць «вялікі») якой выбралі тры гады таму назад мяне. Усяго на тэрыторыі Беларусі сёння пражывае больш за 60 тысяч «ромаў», або «ромалаў», як мы называем самі сябе. Каля 90 працэнтаў з іх праваслаўнага веравызнання, каля 10 — каталіцкага. Першыя карыстаюцца кірылічным алфавітам, другія — лацінскім. Больш за ўсё нас у Гомельскай вобласці (Калінкавічы, Васілевічы, Гомель), а таксама на Брэстчыне, пад Мінскам. Тут мы аселі пасля хрушчоўскага Указа 1962 г. аб спыненні вандроўнай дзейнасці цыган. На жаль, амаль палавіна нашага насельніцтва пражывае ў зоне чарнобыльскага забруджвання. Ёсць у нас і іншыя праблемы. Найперш — нізкі ўзровень пісьменнасці, адсутнасць навуковай эліты. Адзіны цыган-гісторык, Ваня дэ Жыла-Каханоўскі, сёння пражывае ў Францыі. Праўда, родам ён з Беларусі, з Брэста. Калі мы нядаўна, 25–28 ліпеня, былі ў Празе на V кангрэсе Сусветнага цыганскага саюза, ён увесь час гарнуўся да нас, распытваў пра зямлю сваіх продкаў.

А цяпер — пра сам кангрэс. Яму папярэднічала вялікая работа. Менавіта па ініцыятыве і пад кіраўніцтвам беларускіх «дзяцей сонца» быў створаны ўсходні блок, куды ўвайшлі Расія, Беларусь, Украіна, Літва, Латвія і Эстонія. Таму і на кангрэсе мы маглі праводзіць сваю лінію, сваю палітыку. Мы — гэта Алег Казлоўскі, яго намеснік Артур Гоманай, віцэ-прэзідэнт нашай асацыяцыі «Рома» Уладзімір Уладзіміравіч Мацвееў і аўтар гэтых радкоў. Першы з іх быў выбраны членам парламента, другі — уключаны ў камісію па Халакосту, трэці — у камісію па сацыяльных пытаннях і эканоміцы, а я ўвайшоў у склад Канстытуцыйнага суда.

На кангрэсе быў выбраны першы прэзідэнт Сусветнага цыганскага саюза. Ім стаў доктар Эміль Шчука (дарэчы, ён днямі прыязджаў у Мінск на вяселле свайго сына). Штаб-кватэрай Міжнароднага цыганскага парламента будзе Вена. На кангрэсе разглядалася таксама пытанне аб стварэнні Еўрапейскага універсітэта з выкладаннем на цыганскай мове нашай гісторыі, этналогіі і культуры. Праблема адукацыі асабліва актуальная для Беларусі, дзе да сённяшняга дня няма ніводнай цыганскай школы і нават ніводнага цыганскага класа. Толькі 20 працэнтаў нашых дзяцей ходзяць у школы і дашкольныя ўстановы.

І яшчэ адно балючае пытанне. Як вядома, фашысцкі рэжым жорстка праследаваў цыганоў з-за іх «арыйскага» (з Індыі) паходжання. Пасля апошняй сусветнай вайны ў Беларусі засталася не больш аднаго працэнта іх даваеннага насельніцтва. У Брэсце знаходзіўся адзіны ў Еўропе канцэнтрацыйны лагер для цыганоў. Сёння нам вядома шэсць месцаў масавых расстрэлаў нашых супляменнікаў. Таму ў нас востра стаіць праблема матэрыяльных кампенсаций ахвярам Халакосту і іх нашчадкам. Сума, выдзеленая Беларусі толькі нямецкім фондам «Халакост», роўная 348 мільёнам долараў ЗША. Але атрымаць іх вельмі няпроста. Ёсць тут і аб'ектыўныя прычыны: будучы вандроўнікамі, «ромалы» амаль не ведалі, што такое пашпарт. Чамусьці нам, не давяраючы, чыняць перашкоды і ў стварэнні адпаведнага фонду. Вядома, мы можам стварыць яго і за межамі нашай краіны. Але тады будуць згублены значныя сумы. А іх можна было б выкарыстаць на развіццё адукацыі, увекавечванне памяці ў месцах масавых рэпрэсій, стварэнне для цыганоў новых рабочых месцаў.

Беларусы павінны болей ведаць пра цыганоў, пра іх складаную гісторыю. Тады і знікне недавер паміж намі, наладзіцца ўзаемнае разуменне і супрацоўніцтва.

БЕЛОРУСЫ И ЧУВАШИ

Белорусы и чувашаи: что общего между ними? Ведь они находятся друг от друга на огромном расстоянии, исчисляемом почти двумя часовыми поясами, да и в анналах истории их пути никогда не пересекались. Но в то же время на различных этапах развития многие вехи истории этих народов совпадают или близки по характеру происходящих событий. Достаточно напомнить, что:

- в известные времена через Беларусь проходил торговый путь «из варяг в греки», а через Чувашию — аналогичный путь «из варяг в хазары»;
- чувашская земля, так же как и белорусская, в течение нескольких веков была ареной больших исторических событий. Она подвергалась постоянным нашествиям и опустошительным войнам со стороны Хазарского каганата, монголо-татар, Казанского ханства и т. д.;
- в разные исторические периоды Беларусь входила в состав ВКЛ, Речи Посполитой, России, так же и чувашаи оказывались в клещах хазар, монголо-татар, новгородских князей, казанских ханов;
- как белорусы пережили период окатоличивания и ополячивания, так и чувашаи выдержали и не покорились повальному омусульманиванию и отатариванию.

Приведенные выше аналогии свидетельствуют о том, в каких сложных условиях происходило становление белорусов и чувашей. Историки считают чувашей потомками волжских булгар. После распада Великой Волжской Булгарии большая часть из них ушла за Дунай и образовала Дунайскую Булгарию, оставшаяся часть переселилась на правый берег Волги, где впоследствии сложился чувашский этнос. Формирование единой народности проходило очень сложно и долго и завершилось лишь на рубеже XV–XVI вв. Мне кажется, что этот затяжной характер объясняется прежде всего местопроживанием чувашей: на исторической линии соприкосновения двух частей света — Европы и Азии, «встречи» двух цивилизаций — восточной и западной, и двух религий — христианской и мусульманской.

Но постепенно с исторической арены исчезли Волжская Булгария, Хазарский Каганат, распалась Золотая Орда, ушли в прошлое Ханства Казанское, Сибирское и прочие. А чувашский народ остался со своей культурой, языком, обычаями, традициями и со своим менталитетом.

Затем наступила новая эпоха для чувашей. Во второй половине XVI в. Чувашия оказалась под властью Московского государства. Принято считать, что вхождение в состав России было прогрессивным событием для чувашей, т. к. в ее составе они обрели возможность жить в мирных условиях: прекратились бесконечные разорительные военные действия на чувашской

земле. Однако, на самом деле, татарский гнет сменился на русский, который несколько не был слабее старого. В русском государстве чуваша были зачислены в разряд «черных людей», которые выполняли тяжелые повинности. Их не допускали к государственному управлению, подавляли самобытную культуру.

Вместе с тем само вхождение и последствия этого события (в том числе и последующее обращение чувашей в православие) оказались для них событиями эпохального значения. Они фактически определили весь ход новой социальной и этнической истории чувашей, избавив их от исламизации и, как следствие, реальной перспективы исчезновения как этноса.

Действительно, появление славянского этнического элемента существенно повлияло на общую культуру и быт, язык и верования чувашей. В некоторых русских источниках XVI–XVII вв. чуваша характеризуются как смиренный и трудолюбивый народ. Они, пишут историки, заметно отличаются от русских по внешнему облику: смуглолицые, лоб покатый, нос тонкий, глаза карие, рост средний, а походка тяжелая, в перевалочку. Однако, во второй половине XVIII в. мы находим несколько иную характеристику: «их лица как у всех европейцев, живущих к северу. Преобладающее телосложение худощавое [...] Колоритен и своеобразен внутренний духовный мир чуваша, твердая память, мыслит конкретно, говорит медленно [...] настойчив, скрытен».

Н. Никольский считает, что чуваш очень любознателен, доверчив, верен данному слову и строго его соблюдает. Он отличается исключительным гостеприимством и почтительным отношением к старшим. Этноним «чуваш» созвучен со словом «йаваш», то есть покорный, незлобный. Помордовски «чуваш» значит «благородный, чистый, гордый». По утверждению бразильского ученого Зафирова, на языке инков слово «чуваш» переводится как «бог света».

В работе Н. Карамзина и В. Магницкого подчеркивается, что «чуваш от природы добр, бескорыстен и миролюбив; сделанная ему малость услуга обязывает его на целую жизнь благодарностью». Л. Толстой выделял в чувашах честность и исполнительность, умение почувствовать горе и страдание другого человека.

Многие исследователи утверждают, что чувашский народ — земледelec. Они всегда являлись прилежными хлеборобами. Все полевые работы наравне с мужчинами выполняли и женщины. Они сеяли рожь, пшеницу, овес, ячмень, гречиху, горох. Наибольшее значение отводилось ржи, ею засеивали весь озимый клин. Техника ведения земледелия имела сходство с земледелием других народов — соха, борона. Убирали зерновые серпами. Важной отраслью крестьянского хозяйства оставалось животноводство. Кроме скотоводства, овощеводства и птицеводства чуваша издавна занимаются пчеловодством. Занимаются чуваша также огородничеством и садоводством, выращивают картофель, капусту, лук, чеснок, огурцы, морковь и

другие культуры. Из плодовых деревьев были широко распространены яблоня, вишня, слива. В народе существовала хорошая традиция: каждый в течение своей жизни должен посадить и вырастить не менее двух плодовых или других деревьев.

В прошлом, как правило, чуваши, как и белорусы, все необходимое в хозяйстве и быту изготавливали сами. Женщины пряли и ткали для нужд семьи и лишь в редких случаях для продажи. С развитием товарно-денежных отношений расширялись кустарные промыслы, такие, как производство изделий из дерева — бочек, посуды, плетение корзин, канатов и многое другое. У чувашей хорошо был развит и такой старинный промысел, как охота. Начиная с осени, они охотились на зайцев, белок, куниц, лис, медведей, куропаток. Чуваше искусные плотники, резчики художественной резьбы по дереву. Резьбой они до сих пор украшают снаружи жилые дома, ворота и различные предметы домашнего обихода. Широко развиты и промыслы, которые связаны с обработкой продуктов животноводства: изготовление валяной обуви, изделий из кожи и овчины. В каждой избе имелись необходимые принадлежности для производства тканей от прялки до ткацких станков.

Из сказанного видно, что производственная деятельность чувашей и белорусов почти ничем не отличается. А что касается других аспектов материальной и духовной культуры (языка и религии, традиций и обычаев, нравов чувашей и белорусов), можно было бы говорить долго и, как мне кажется, это тема для отдельного разговора, тем более она требует дополнительных исследований и является своеобразным «полигоном» для специалистов.

После такого экскурса, пожалуй, в самый раз поставить вопрос о том, когда появился первый чуваш на белорусской земле. Сразу же отвечу, что на данном этапе однозначно назвать дату, фамилию никто не может, ибо история не сохранила никаких следов о первооткрывателях.

Но все же, в поисках ответа, я попытаюсь несколько примеров использовать для рассуждения. Еще в XVII—XVIII вв. по различным причинам происходила миграция чувашей. Если в начале XVIII века за пределами Чувашии проживало около 11% от общего числа чувашей, то уже к середине века их число утроилось и составило 35%.

Не вдаваясь в детали, можно обозначить основные причины этого процесса: поиск лучшей доли, особенно земли; привлечение чувашей к военной службе, а затем обязательное солдатское поселение; феодально-крепостнический гнет; насильственная исламизация и христианизация и др. Уходили чуваше целыми семьями и переселялись на новые места не только на востоке и на юге, некоторые направлялись и на запад. Вполне вероятно, кто-то из них мог добраться и до Беларуси. Тем более, это подтверждается конкретными примерами.

В дневниковых записях известного героя Отечественной войны 1812 г. Дениса Давыдова найдены строки: «...в том бою от верной гибели спас

меня обаятельный, остроумный и храбрый инородец из Чебоксарского уезда Кондрагий Иванов, долгое время живший среди белорусов...». Эти слова убедительно подтверждают, что Иванов оказался здесь еще до начала нашествия французов.

В унисон этому событию можно привести другой, не менее интересный пример. В 1987 году я познакомился с 87-летней жительницей Витебщины Клавдией Ивановной Ковальчук. Она себя считала белорусской чувашкой в шестом поколении. Если верить ее рассказам, то можно предположить, что ее предок на Придвинье появился в 1805 году. Он проходил рекрутскую службу. А когда началась война с французами, в одном из боев был ранен в ногу. После излечения стал инвалидом и остался жить в Бешенковичском районе. Так светловолосый Иван стал белорусским чувашом. Он оказался исключительно способным и любознательным человеком. Будучи учеником кузнеца, выполнял сложные задания мастера. К тому же он удивлял всех сельчан умением легко запоминать языки. Он еще до рекрутства свободно владел не только своим чувашским, но и русским и татарским языками. А тут за короткое время усвоил белорусский язык и свободно общался на польском. Так за три года он стал совершенно своим, и сельчане даже забыли, что он инородец и имеет фамилию Волков. Они его прозвали Ковальчуком за успехи в кузнечном деле. Помогли построить дом. Сыграли свадьбу. Через год родился сын, крещенный Василием Ковальчуком. К сожалению, других детей у чуваша не было. Кстати, у всех последующих продолжателей династии по удивительному стечению обстоятельств так же рождалось только по одному мальчику. Исключением стало рождение последней из рода Ковальчуков девочки, нареченной Клавдией Ивановной. У нее тоже не было ни братьев, ни сестер. По этому поводу отец изрек: «чертово племя». Как бы отрицая скверную традицию, Клавдия родила двух сыновей, хотя и они счастья семье не принесли. Великая Отечественная война унесла не только сыновей, но и мужа. Так 44-летняя женщина осталась одинокой, но не сломленной. Она работала, помогала другим. Отрадно и то, что она себя всегда считала чувашкой, хотя знала на чувашском языке всего три слова: хлеб, молоко и люблю. Мечтала посмотреть на Чувашию, но не получилось. Рассказав все это, она заявила: теперь могу спокойно умереть, тайну семьи не унесла с собой. Умерла она в 1989 году, и с ее смертью прервалась родословная белорусских чувашей Ковальчуков.

Грустная история, но она может быть не единственной. Нам предстоит терпеливый поиск для установления истины. Я надеюсь, что в этом благородном деле примут участие все чуваша, проживающие на этой благодатной и гостеприимной земле. К сведению, в настоящее время нас, белорусских чувашей, около трех тысяч и почти столько же белорусов проживает в Чувашской республике, которые гордо себя называют чувашскими белорусами.

В заключение все же надо уточнить: что общего в менталитете белорусов и чувашей? Снова, отвечая на этот вопрос, приведу пример. Во время службы в армии мне посчастливилось около 15 лет быть среди обеспечивающих безопасность при запуске и посадке космических кораблей. Иногда нас приглашали на постановку задач перед запуском космических экипажей. Однажды, а если быть точным, в апреле 1967 года перед вторым полетом В. М. Комарова на корабле «Союз-1», нас собрали на очередной инструктаж. До начала совещания оставалось около получаса. Короткое время космонавты балагурили (а они этим ремеслом владели в совершенстве), рассказывали разные веселые истории, прибаутки и небылицы. Нам, земным, было все интересно. Около Комарова стояли несколько авиаторов, по поведению похожих на молодых космонавтов. Зная о том, что Владимир Михайлович очень серьезный и увлекательный рассказчик, я тихонько пристроился к его группе. Не помню, о чем шел разговор, но Комаров неожиданно его прервал и, посмотрев на одиноко стоящих в стороне от остальных космонавта Николаева и незнакомого нам старшего лейтенанта, сказал:

«Посмотрите на них, как они похожи друг на друга: и ростом, и фигурой, будто братья-близнецы». Казалось бы, что у них может быть общего — Андриан старше его на 12 лет, да и по жизненному и летному опыту годится ему в отцы, а ведет себя как с равным, чтобы передать молодому коллеге все, что знает и умеет. Я давно присматриваюсь к ним. Они всегда вместе и всегда что-то увлеченно обсуждают. И что удивительно, они оба исключительно скромны, немногословны и даже немного стеснительны. Их обоих отличают аккуратность, исполнительность и ответственность, тактичность и воспитанность. У них необычайная тяга к знаниям и любознательность. И еще, это нестандартность мышления и глубина мыслей. Молодой у нас в отряде второй год. Он из Беларуси. А теперь подумайте, каким образом природа сумела одарить чуваша и белоруса одинаково высокими человеческими качествами и вселить полное взаимопонимание и духовное единство?

...С тех пор прошло много времени. Комаров погиб при посадке того испытательного корабля. Николаев и Климук (а он был именно тем молодым, которого тогда называли «тенью Николаева») по два раза выполняли полет в космос и стали не только дважды Героями, но и генералами и кандидатами наук. А слова, сказанные Комаровым, до сих пор у меня в памяти, потому что он исключительно метко и точно определил общность характеров и нравов белоруса и чуваша. Как говорят, тут комментарии излишни, ибо сама природа сделала их такими.

И, наконец, несколько цифр, характеризующих степень прочности устоев чувашских семей. Я в прошлом году провел опрос семейных пар, проживающих в Минске. Их оказалось 55. Задавал один и тот же вопрос: «Бывают ли серьезные конфликты между мужем и женой из-за неприязни или

непонимания? Опрошенных семей по национальному признаку свел в 5 групп: первая — муж и жена — чуваша (9 семей); вторая — муж (чуваши), жена (белоруска) — 31 семья, третья — муж (белорус), жена (чувашка) — 8 семей, четвертая — муж (чуваши), жена (русская) — 4 семьи и пятая — муж (чуваши), жена (украинка) — 3 семьи. Полученные ответы позволили сделать вывод: первая и вторая группы вполне благополучные (в них нет серьезных конфликтов), третья — благополучная (в них — незначительные недоразумения), а в последних — серьезные недоразумения из-за попытки жен унижать мужей. Все это еще раз подтверждает однородность менталитета чувашей и белорусов, в основе которого лежит доброта.

В одной песне поется:

Говорят, Ала-Тау — гора высокая.
Да, Ала-Тау — высокая гора.
Но есть нечто выше Ала-Тау,
Это человеческая доброта.

Мне думается, что человеческая доброта — это незабываемые страницы вековой дружбы наших народов, это вера в светлое будущее, это — мечта о счастье. Поэтому свое выступление хочу закончить словами благодарности белорусскому народу за то, что мы на белорусской земле живем как в дружной многонациональной семье народов Беларуси. За все это большое вам спасибо!

КОРАТКА ПРА АЎТАРАЎ

Астапенка Анато́ль — кандыдат фізіка-матэматычных навук, дацэнт Беларускага ўніверсітэта культуры (Мінск).

Бабко Арка́дзь — кандыдат філасофскіх навук, настаўнік (Салігорск, Беларусь).

Багданаў Іран — прэзідэнт Міжнароднага фонда татарэ-башкірскай духоўнай спадчыны «Чышма».

Багдановіч Іры́на — кандыдат філалагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы НАН Беларусі (Мінск).

Быкаў Капі́тон — кіраўнік прэс-службы Абшчыны беларускіх чувашоў (Мінск).

Валодзі́на Та́ццяна — навуковы супрацоўнік Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы НАН Беларусі (Мінск).

Глагоўская́ Алена — доктар філалогіі, дацэнт ўніверсітэтаў у Беластоку і Гданьску (Польшча).

Горбач Та́ццяна — кіраўнік Цэнтра нямецкай культуры «Відэргебурт» (Мінск).

Дзёрбі́на Га́ліна — кандыдат юрыдычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Цэнтра імя Ф. Скарыны (Мінск).

Дубянецкі́ Эдуард — кандыдат гістарычных навук, вядучы навуковы супрацоўнік Цэнтра імя Ф. Скарыны (Мінск).

Запруднік Я́нка — доктар гісторыі, дзеяч беларускай дыяспары (Нью-Йорк, ЗША).

Канапацкі́ Ібрагі́м — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Беларускага дзяржаўнага педуніверсітэта імя Максіма Танка, старшыня мусульманскай абшчыны г. Мінска.

Кротаў Андрэ́й — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны.

Конан Уладзі́мір — доктар філасофскіх навук, загадчык аддзела Цэнтра імя Ф. Скарыны (Мінск).

Лабынцаў Ю́рый — доктар філалагічных навук, дырэктар Цэнтра беларусазнаўчых даследаванняў Інстытута славяназнаўства РАН (Масква).

Лазько Ры́гор — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны.

Лейзераў Арка́дзь — прафесар (Мінск).

Лыч Леані́д — доктар гістарычных навук, галоўны навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі (Мінск).

Макара-Студзі́ньска Марта — доктар медыцыны (Люблін, Польшча).

Мазько Эдуард — навуковы супрацоўнік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы (Гродна, Беларусь).

Мацвееў Уладзімір — барон Беларускай асацыяцыі цыганаў «Рома» (Мінск).

Мікуліч Аляксей — доктар біялагічных навук, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі (Мінск).

Мірановіч Яўген — доктар габілітаваны, прафесар Універсітэта ў Беластоку (Беласток, Польшча).

Пушкін Ігар — дырэктар Музея гісторыі Магілёва (Беларусь).

Радзiк Рышард — доктар габілітаваны, дацэнт Універсітэта імя Марыі Кюры-Складоўскай (Люблін, Польшча).

Смалянчук Алесь — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы (Беларусь).

Тарасюк Дар'юш — супрацоўнік Інстытута гісторыі Усходняй Еўропы Універсітэта імя Марыі Кюры-Складоўскай (Люблін, Польшча).

Тачоў Міхаіл — старшыня Рэспубліканскага грамадскага аб'яднання «Рускае таварыства», паэт, перакладчык (Мінск).

Токш Сяргей — кандыдат гістарычных навук, дацэнт Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы (Беларусь).

Чувак Святлана — аспірантка Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы (Беларусь).

Філіповіч Яўген — настаўнік (Гарадзішча, Мінскі р-н).

АГУЛЬНЫЯ ПЫТАННІ:

ЭТНАГЕНЕЗ, САМАБЫТНАСЦЬ, СТЭРЭАТЫП, МЕНТАЛЬНАСЦЬ

Уладзімір Конан (Мінск) Беларуская альтэрнатыва: гэаблізацыя і нацыянальнае адраджэнне	5
Эдуард Дубянецкі (Мінск) Уплыў заходняй і ўсходняй цывілізацый на беларускую культуру	12
Аляксей Мікуліч (Мінск) Антрапагенетычныя сувязі беларусаў з памежнымі этнасамі	18
Яўген Філіповіч (Гарадзішча, Мінскі раён) Маё бачанне этнагенезу беларусаў	22
Таццяна Валодзіна (Мінск) Гармонія чалавека і сусвету ў народнай медыцыне беларусаў	29
Леанід Лыч (Мінск) Праблемы захавання беларускай адметнасці ў славянскай супольнасці народаў	33
Марта Макара-Студзінска (Люблін, Польшча) Стэрэатып беларуса з пункту гледжання псіхалогіі	42
Андрэй Кротаў (Гомель, Беларусь) Да пытання аб вывучэнні беларускага стэрэатыпа Польшчы і палякаў	54
Святлана Чувак (Гродна, Беларусь) Ментальнасць беларуса: стэрэатыпы і рэальнасць	60

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ САМАСВЯДОМАСЦЬ У ГІСТАРЫЧНЫМ РАЗВІЦЦІ

Юрый Лабынцев (Москва) Западнобелорусская литературная среда XV–XIX вв. и становление национального движения	63
Сяргей Токіч (Гродна, Беларусь) Беларускі нацыянальны рух XIX – пач. XX ст. у кантэксце нацыянальных рухаў народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы	68

Рышард Радзiк (Люблін, Польшча)	
Пецяrbургскi «Гоман» як пачынальнiк беларускай нацыянальнай iдэi ў XIX стагоддзi	76
Ірына Багдановiч (Мiнск)	
Нацыянальная iдэя ў паэтычных сiмвалах 10–20-х гадоў XX стагоддзя	87
Лена Глагоўская (Беласток, Польшча)	
Роля культуры ў развiццi беларускай нацыянальнай сьведомасцi ў мiжваенны перыяд	94
Эдуард Мазько (Гродна, Беларусь)	
Славянская праблематыка на старонках друку Беларускай хрысцiянскай дэмакратыi (20–30-я гг. XX ст.)	103
Аркадзь Бабко (Салiгорск, Беларусь)	
Элементы скептыцызму ў менталiтэце беларусаў: Праблема ўплыву на вырашэньне мiжнацыянальных i мiжканфесiйных супярэчнасцей	108
Анатоль Астапенка (Мiнск)	
Беларускi нацыяналiзм у кантэксте еўрапейскай цывiлiзацыi	112
Янка Запруднiк (Нью-Йорк, ЗША)	
Беларускае (дваццатае) стагоддзье: Параўнальная рэтрапэктыва	120

ДЗЯРЖАЎНАСЦЬ, МIЖДЗЯРЖАЎНЫЯ АДНОСIНЫ

Галiна Дзэрбiна (Мiнск)	
Статуты Вялiкага Княства Лiтоўскага як праява прававой культуры Рэнесансу	127
Яўген Мiрановiч (Беласток, Польшча)	
Беларускiя гаспадарчыя арганiзацыi ў Польшчы (1920–1921)	137
Рыгор Лазько (Гомель, Беларусь)	
Клопаты Масквы i Варшавы ў сувязi з акадэмічнай канферэнцыяй 1926 года	142

НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ СУПОЛЬНАСЦI БЕЛАРУСІ

Ігар Пушкiн (Магілёў, Беларусь)	
Арганiзацыя i дзейнасць грамадска-палiтычных аб'яднанняў нацыянальных меншасцяў БССР у 20-я гады XX ст.	149
Тат'яна Горбач (Мiнск)	
К вопросу о судьбах немцев Беларуси. Возрождение немецкой культуры (90-е годы XX в.)	159

Міхаіл Ткачэв (Мінск)	
Особенности возрождения национального самосознания в русской национальной общности Беларуси	164
Алесь Смалянчук (Гродна, Беларусь)	
Палякі Міншчыны і беларускі нацыянальны рух (1916–1918 гг.)	171
Dariusz Tarasiuk (Lublin, Polska)	
Kwestia białoruska w poglądach mińskich Polaków (1917–1918)	186
Аркадзій Лейзеров (Мінск)	
Участие поляков в государственной, экономической, культурной жизни Беларуси (1920–30-е годы)	193
Іран Багданаў (Мінск)	
Татары і башкіры: «Чышма» запрашае да супрацоўніцтва	201
Ібрагім Канапацкі (Мінск)	
Беларускія татары як складовая частка агульнай супольнасці	203
Уладзімір Мацвееў (Мінск)	
Цыганы: «дзеці сонца» маюць свайго прэзідэнта і парламент	211
Капітон Быков (Мінск)	
Белорусы и чувашаи	213
КОРАТКА ПРА АЎТАРАЎ	219

Навуковае выданне

БЕЛАРУСІКА
ALBARUTHENICA
Кніга 22

НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў
«Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый»
(Мінск, 21-25 мая, 4-7 снежня 2000 г.)

На беларускай, польскай і рускай мовах.

Набор і вёрстка выкананы на камп'ютэрах Цэнтра імя Ф. Скарыны
Падрыхтоўка тэкстаў *У. Кулажанка*. Вёрстка *Я. Мальдзіс*. Рэдактар і карэктар *С. Дубянецкі*.

Здадзена ў набор 5.01.2001. Падапісана ў друк 28.09.2001.
Фармат 60х90 ¹/₁₆. Папера афсетная. Гарнітура Таймс.
Афсетны друк. Ум. друк. арк. 14. Ул.-выд. арк. 14,4.
Тыраж 300 экз. Заказ 91.

Падаткавая льгота — Агульнадзяржаўны класіфікатар
Рэспублікі Беларусь АК РБ 007-98 ч. 1 код 22.11.20.600.

МГА «Беларускі кнігазбор».
Ліцэнзія ЛВ № 105 ад 31.12.1997 г.
220034, г. Мінск, вул. Фрунзе, 5.

Надрукавана з дыяпазітываў рэдакцыі ТАА «Юніпол».
Ліцэнзія ЛП № 210 ад 5.01.1998 г.
220039, г. Мінск, Караткевіча, 7а.

**Матэрыялы
III Міжнароднага
кангрэса беларусістаў
«Беларуская культура
ў дыялогу цывілізацый»**

**Мінск
21-25 мая
4-7 снежня
2000 г.**

9 789856 638360 >

THE GREAT RIVER

SEALAP/CLIA
ALBANY/HEALICA

2